

**ВІСНИК ЛУГАНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Всесвітня історія, Історія України, Історіографія та спеціальні
історичні дисципліни

№ 8 (331)
листопад 2019

Засновано у лютому 1997 року (27)

Свідоцтво про реєстрацію:
Серія КВ № 14441-3412ПР
Видане Міністерством юстиції України 14.08.2008 р.

Збірник наукових праць внесено до переліку наукових фахових
видань України (історичні науки)
Постанова президії ВАК України від 14.10.09 №1-05/4

Журнал включено до переліку видань реферативної бази даних
„Україніка наукова”
(угода про інформаційну співпрацю №30-05 від 30.03.2005 р.)

Рекомендовано до друку на засіданні Вченої ради Луганського
національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 4 від 29 листопада 2019 року)
Виходить двічі на рік

**Засновник і виконавець – Луганський національний
університет імені Тараса Шевченка**

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор –
доктор педагогічних наук, професор **Курило В. С.**
Заступник головного редактора –
доктор педагогічних наук, професор **Савченко С. В.**
Випускаючі редактори –
доктор педагогічних наук, професор **Караман О. Л.**,
доктор педагогічних наук, професор **Шехавцова С.О.**,
доктор історичних наук, професор **Набока О. В.**

**Редакційна колегія серії „Всесвітня історія, Історія України,
Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни”:**

Головний редактор –
Набока О. В., доктор історичних наук
Відповідальний секретар –
Забудкова О. А., кандидат історичних наук

Члени редакційної колегії:

кандидат історичних наук, асистент **Алтухов О. А.**
доктор історичних наук, професор (Китайська Народна
Республіка, провінція Чжензян) **Ван Цзянфен**
доктор історичних наук, професор **Литвин М. Р.**
доктор історичних наук, професор **Михальський І.С.**
доктор історичних наук, доцент **Набока О. В.**
доктор історичних наук, доцент **Нефьодов Д. В.**
доктор історичних наук, професор **Священко З. В.**
кандидат історичних наук, доцент **Хохула Л. І.**

ЗМІСТ

Алтухов О. А. Розвиток біржової справи України другої половини XIX ст. у творчості письменника Шолома-Алейхема	4
Борисова О. В. Пошук шляхів синтезу історії і природознавства у генезі наукової думки	15
Бривко М. В. „Шкідницька лінія” у репресивній політиці радянської влади щодо Наркомату освіти УРСР за доби „Великого терору” (1937–1938 рр.).	26
Вовк С. О. Ретроспекція проблеми громадянської війни: суспільствознавчий дискурс	41
Забудкова О. А. Запорізький корпус Армії УНР на території сучасної Луганщини в 1918 р.	72
Клименко В. Р. Італійські війська на Луганщині у період 1941–1943 рр.	99
Климов А. О. Економічний розвиток Луганщини наприкінці XX – на початку XXI ст.	108
Лаврі О. Ю. Практика втілення комуністичного виховання в 1920–1930-х роках (Батьки і діти)	118
Набока О. В. Західна історіографія політики США у Східній Азії у XIX ст.	128
П’ятничук Т. І. Доктринальні підґрунтя зовнішньої політики США в період „позолоченої епохи”	139
Ruban M. Y. Liquidation of the organizational structure of the Renvationist Church in Donbass and persecutions of its clergy in 1929–1937	153

УДК 821.411.16Шолом-Алейхем:336.7”18”

DOI 10.12958/2227-2844-2019-8(331)-4-14

О. А. Алтухов – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (м. Старобільськ)

E-mail: alex.an.altukhov@gmail.com

ORSID <https://orcid.org/0000-0001-7592-9488>

РОЗВИТОК БІРЖОВОЇ СПРАВИ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ. У ТВОРЧОСТІ ПИСЬМЕННИКА ШОЛОМА-АЛЕЙХЕМА

Однією з головних тенденцій розвитку сучасної української історіографії є збільшення наукового інтересу до проблем, пов'язаних із економічною історією України. Увага вітчизняних науковців сконцентрована переважно на тих періодах, коли оформлювалася господарча специфіка українських регіонів, яка існує й зараз. У цьому контексті дуже важливим є часовий проміжок з середини XIX – початку XX ст., коли у Наддніпрянській Україні відбувалися епохальні економічні зрушення, наслідки яких відчутні й сьогодні.

Одночасно з формуванням нових видів господарювання в Україні оформлюються і структурні елементи капіталістичного ринку, зокрема біржова торгівля, яка була тісно пов'язана з провідними галузями тодішньої української економіки.

У зв'язку з цим важливим є докладний науковий аналіз джерел з історії розвитку біржової справи в Наддніпрянській Україні в досліджуваний період.

Зокрема, розглядаючи джерела особового походження з історії розвитку біржової справи України у другій половині XIX – на початку XX ст., необхідно згадати літературні праці, у яких висвітлено цей аспект. Деякі з тодішніх письменників і публіцистів намагалися поєднувати літературну творчість із участю в біржових спекуляціях. Остання сфера діяльності давала досвід і натхнення для нових оповідань і романів, у яких творчо аналізувалася робота на біржі.

Проте серед літературних творів, у яких розглядаються різні аспекти діяльності українських біржових установ, найбільш корисними виявилися новели та оповідання видатного українського письменника єврейського походження Шолом-Алейхема (1859–1916), певні періоди життя якого були присвячені біржовим спекуляціям. Зокрема, у 1887 р. письменник переїхав до Києва, де почав брати участь у спекуляціях на місцевій біржі, граючи на акціях та цінних паперах. У цей період він заводив знайомства із багатьма маклерами та біржовими радниками.

Користуючись їхніми порадами, Шолом-Алейхем швидко збанкрутував, що змусило його у 1890 р. відмовитися від біржової діяльності та на деякий час виїхати з Києва. Тільки у 1893 р.

письменнику вдалося розрахуватися за всіма борговими зобов'язаннями і знову повернутися до гри з акціями. На цей раз він поведився дуже обережно та не довіряв біржовим шарлатанам, яких, за його словами, було дуже багато (Кур, 2014).

У 1909 р. Шолом-Алейхем опублікував книгу „Менахем-Мендл”, у якій проаналізував свій досвід біржової роботи. Книга побудована у формі листів до дружини головного героя книги, простака та біржового початківця Менахема-Мендла.

Як відзначають дослідники творчості письменника, Менахем-Мендл – реальна особистість, з якою Шолом-Алейхем познайомився на початку своєї комерційної кар'єри на Одеській біржі. Товариші пройшли всі етапи становлення біржового маклера, разом працювали в біржових установах Одеси, Києва, Варшави та Санкт-Петербурга. Проте біржова діяльність не принесла простому та довірливому Менахем-Мендлу успіху та багатства. Врешті-решт він був змушений переїхати до США (Кур, 2014).

Перший розділ книги „Лондон” присвячено опису перших кроків новачка в біржовій торгівлі в Одесі, яка вважається йому величезним торговельним центром. „Уяви собі, варто мені вийти з паличкою на Грецьку (так в Одесі називається вулиця, де укладаються всякі угоди) – і у мене двадцять тисяч справ! Хочу пшеницю – будь ласка! Висівки? – Висівки! Вовна? – Вовна! Борошно, сіль, пір'я, родзинки, мішки, оселедець, – все, що не назви, можна знайти в цій Одесі! Я спочатку намітив було дві-три справи, але вони мені не сподобалися. І я тинявся по Грецькій до тих пір, поки не наштовхнувся на справжню справу. А саме? Я торгую „Лондоном” і заробляю на цьому зовсім непогано!”, – відзначав автор (Шолом Алейхем, 2011).

Шолом-Алейхем не дає точної характеристики товару під назвою „Лондон”, якою в Одесі взявся торгувати головний герой. Вірогідно, що письменник мав на увазі біржові папери, вартість яких на біржі залежала насамперед від спекуляцій. Про це свідчить його наступне зауваження: „треба сказати, що „Лондон” – матерія тонка.

Продають його лише на словах, а бачити ніхто його не бачить. І кожну хвилину він то дорожчає, то дешевшає. Те „держ”, то „біс”. Це означає, що рубль в Берліні то підвищується, то знижується. Все залежить від Берліна: як Берлін скаже, так і буде! Курси стрибають вгору і вниз, як божевільні, депеші летять туди і сюди, а люди носяться, як на ярмарку, роблять справи, отримують прибуток, а серед них і я. Шум, метушня – одурити можна! Ось, наприклад, вчора я зробив „стелаж”, коштував він мені півсотні, а сьогодні вранці, рівно о дванадцятій годині, від моєї півсотні і сліду не залишилося!” (Там само).

Також Шолом-Алейхем описав способи, якими велися біржові торги, у сатиричній формі, відзначивши всі зловживання та недоліки. „Подивилася б ти, дорога моя, як тут укладаються угоди на слово, ти

зрозуміла б, що таке Одеса. Простий кивок тут все одно, що контракт. Я виходжу на Грецьку, заходжу в кафе, сідаю за столик і замовляю склянку чаю, або кави, або ще там чогось.

Підходить до мене один маклер, другий, третій... Не треба ані контрактів, ні розписок, ні рядка написаного! У кожного маклера книжечка і олівчик. Він дістає книжечку і записує, що я маю у нього два „біси”, а я дістаю кілька рублів і плачу йому – задоволення! А через годину-другу, якщо Бог захоче, дізнаються „таксування” з Берліна, і вдається той же маклер і дає тобі четвертний квиток – чистого прибутку, а потім, коли прибувають ще відомості, він суне тобі півсотні, а до кінця дня, якщо Богу завгодно, набігає і вся сотня, а іноді може трапитися, що і дві, а то і всі три ... Чому б і ні? На то і біржа! Біржа – це гра, справа удачі” (Там само).

Певний час герой книги перебував у захваті від біржової торгівлі та очікував, що спекулятивна діяльність принесе йому „великі тисячі”, проте в останній момент він розорився.

„Нехай буде тобі відомо, що день реалізації настав, і все пішло шкереберть, Господи спаси і помилуй! Велика „вар’яція”, яку я чекав, як месії, обернулася мильною бульбашкою. Бісмарк, кажуть, застудився, схопив нежить – і у політиці пішла така метушня, що ніхто нічого не розуміє! „Лондон” став, дійсно, на вагу золота, але рубль провалився в тартарари, і пішов страшний „біс”!” – відзначив він (Там само).

Незважаючи на невдачу, не досягши успіху в Одесі, Менахем-Мендл переїхав до Києва, який у книзі має назву місто Єгупець. Маючи гіркий досвід, герой книги більше не прагне торгувати „Лондоном”, який „залежить від Берліна, від Бісмарка та від англійської королеви” (Там само).

Натомість, за порадою знову ж таки біржових ділків-авантюристів, Менахем-Мендл взявся торгувати „папірцями”, „які залежать тільки від Петербурга та Варшави” (Там само).

Ще однією важливою перевагою „папірців”, на думку героя, було те, що „вони є річчю, яку можна бачити, помацати руками, не те що „Лондон”, яка не більше, ніж фантазія, сон ...” (Там само).

Перший досвід торгівлі на Єгупецькій біржі був успішним та надихнув Менахем-Мендла продовжити справу.

„Оскільки я ж все одно їхав повз Фастів, – нумо з’їжджу в Єгупець – подивитися тутешню біржу і тутешніх ділків. І потрапив я в такий час, коли на „папери” йде жахливий „біс”, а „премії” продають за півціни. Багато грошей вкладати не потрібно, ось я і вирішив – зіграю разок, може, Бог милостивий, зароблю, і буде у мене на витрати. І Бог змилювався, „папірці” піднялися, я продав свої „премії” з прибутком, купив ще парочку „премій” і знову запрацював, сколотив добрих кілька сотень готівкою”, – відзначив Шолом-Алейхем (Там само).

Також у цьому розділі книги наведено опис торгівлі цінними паперами на Київській біржі. „Нехай буде тобі відомо, що мати справу з „папірцями” не означає, як ти думаєш, – просто торгувати папером. Це тільки так називається, насправді йдеться про акції, петербурзьких акціях, наприклад таких, як „Путивль”, „Транспорт”, „Волга”, „Мальцевські” і тому подібних.

Це такі фабрики, де на акції будують залізниці, тобто випускають акції по сто рублів, а платять за них триста, тому що видають „дивіденд”. Чим більше „дивіденду”, тим краще. Але оскільки до кінця року ніхто не знає, який „дивіденд” буде видано, то діють навмання – купують і купують. Починається, таким чином, „держ”, тобто папери ростуть у ціні, люди заробляють гроші, а серед них і я”, – відзначав Шолом-Алейхем (Там само).

У книзі представлено і детальний опис біржової торгівлі, основна частина якої, за повідомленням автора, проходила не в біржовій будівлі, а на вулиці Хрещатик, де в певний час збиралися різноманітні ділки, що прагнули заробити на біржових спекуляціях.

„Подивилася б ти, що діється на Хрещатику, коли починається день! Повно народу! Та й що дивного? З контор виганяють, на вулиці стояти не дають. Адже кожному хочеться дізнатися раніше за інших, як ідуть справи ... Гармидер! ...Єгупець – це місце, де дійсно можна заробити. Усе спекулюють, Усе тягнуться вгору, заробляють гроші, а серед них і я”, – відзначав автор (Там само).

Шолом-Алейхем описав ще одну важливу тенденцію роботи Київської біржі. Під час найвищого піку біржової спекуляції, коли спекулятивна вартість акцій досягала рекордних позначок, біржові ділки об’єднувалися у спеціальні, неформальні групи, щоб на спільний капітал викупити всі, найбільш актуальні та коштовні „папірці”. „Влаштували „синдикат”, тобто таку собі зграю, хочуть розкупили всі, до останнього папірця і не залишити нам жодного!”, – писав він (Там само).

Врешті-решт у Єгупці повторилася ситуація, з якою Менахем-Мендл вже стикався в Одесі. Одного дня сталося різке падіння курсу провідних акцій, що призвело до масового розорення біржових спекулянтів. „Коїться щось жахливе! Прибули з Петербурга такі курси, що у всіх нас в очах потемніло. Як громом вбило, бомбою! У всіх конторах морок, на Хрещатику – землетрус!

І відразу ж після Петербурга Варшава стукнула нас своїми курсами. Почалася метушня, паніка, тиснява. Біржовики розбіглися, ніби корова їх язиком злизала, а разом з ними і я. Кінець біржі! Контори спорожніли, банкіри ходять без голови – усе рухнуло!... Біржею ходять не спекулянти, а мерці. Маклери тиняються без справи. Біржа, кажуть, померла і не воскресне”, – відзначив автор (Там само).

Крах викликав масові банкрутства та розорення. Ситуація на біржі в цей період описана так: „Від Єгупця нічого не залишилося, на

біржі все догори дном, тьма непроглядна, як після війни, ще гірше, ніж свого часу в Одесі. Усі зазнали поразки, усіх охопила паніка. Люди стали оголошувати себе банкрутами, а серед них і я. Що не день, то нове банкрутство. Банкрутство прямо-таки в моду увійшло! Чого вже більше? Великі банкіри й ті стали тікати” (Там само).

Серед збанкрутілих жертв біржового обвалу опинився і головний герой оповідань. „Але де взяти гроші? Спробував було зайняти у когонебудь ненадовго, але всі говорять, що в місті зараз дуже туго з грошима, навіть великі ділки і ті потребують, прямо-таки до землі кланяються, ні за гріш пропадають ... Створив би Господь Бог зі мною чудо: хай би розбійники на мене напали і вбили або так якби я був помер на вулиці, тому що, дорога моя, я вже не в змозі все це переносити! Помилуй! Так добре, так міцно, так на місці я себе почував! Тримав у руках, як кажуть, повну шапку, і раптом – на тобі!”, – відзначає він (Там само).

Проте на цей раз головний герой вирішив не полишати біржову справу у Єгупці та став маклером.

Третій розділ книги Шолом-Алейхема „Міліони” присвячений опису саме цього виду біржової діяльності. Як відзначено в книзі, професія біржового маклера була досить поширеною: „тут нас, маклерів хоч відбавляй: маклери „цукрові”, „біржові”, „хлібні”, „грошові”, маклери, які торгують будинками, маєтками, лісами, машинами, баржами, колодами, фабриками, заводами, залізницями, – загалом усім, що тільки може в голову збрести і чого твоя душа забажає...” (Там само).

На думку Шолом-Алейхема, маклерство було важливою, хоча й не вкрай необхідною, сферою біржової торгівлі. Він доводить думку, що маклер – це один з різновидів біржового спекулянта. „Жодна угода не обходиться без маклера. У одного маклера є покупець, а в іншого – продавець, ось і складається пара. Потім часто трапляється, що до одного маклера присмоктуються ще два-три маклери, тоді все діляться куражем, скільки кому доведеться. Якщо поділ не вдасться закінчити полюбовно, – то або покладаються на суд третіх осіб, або роблять, як бувало в Одесі, – тобто „компенсують” ляпасами...” – писав він (Там само).

У наступних листах Шолом-Алейхем показує особливості діяльності маклерів у кількох галузях найбільш поширених у той час на Київській біржі. Також показані ризики, з якими доводилося стикатися в кожному з напрямів роботи. У кожному листі Менахема-Мендла до дружини головний герой описував у сатиричній формі той чи той вид маклерської діяльності, займаючись яким, він намагався розбагатіти. Проте специфічні труднощі його роботи робили реалізацію мрії неможливою.

Так, з тексту одного з листів до дружини стає зрозумілим, що Менахем-Мендл став „цукровим” маклером. Він зазначає: „Головне забув! Напиши мені, прошу тебе, що у вас чути хорошого, чи йдуть дощі,

як встигають буряки і багато жучків? Мені це необхідно знати і як можна швидше!” (Там само).

З тексту зрозуміло, що його цікавлять види на врожай цукрового буряку, аналізу яких, як відзначалося вище, були присвячені провідні розділи всіх документів Київської біржі: щорічних звітів, бюлетенів і т. ін.

Проте дуже скоро головний герой розчарувався в торгівлі цукром, зрозумівши, що ця галузь вже монополізована великими гравцями. „Щоб ти знала, ти мала рацію. Цукор, дійсно, для мене не справа. По-перше, від великих маклерів-цукровиків життя немає. Не встигнеш озирнутися, як налітає найбільший маклер і вихоплює прямо з-під рук, хоч він і без того багатий, – і йди, скаржся на нього Господу Богу!” – пише він (Там само).

Натомість Менахем-Мендл обрав для себе торгівлю векселями, оскільки він „любив заробити свій карбованець із пошаною.

Зараз у мене, з Божою поміччю, справа, про яку я принаймні знаю, що це справа! Я трусь біля грошей, влаштовую позики, облік, тобто я займаю і позичаю гроші під векселі, інакше кажучи, я враховую чужі векселі з божеського відсотка. Як то кажуть: прибутку менше, зате сон спокійніше. Це така справа, за яку тобі з усіх боків шану надають” (Там само).

Проте в наступному листі Менахем-Мендл повідомляв дружині, що вирішив відмовитися від торгових маніпуляцій із векселями, оскільки „давати у борг, може бути, й не так вже погано, але для цього потрібні свої гроші, а не чужі” (Там само).

Герой також додає: „Бігаєш, журишся – і все даремно! Нічого заздрити людині, яка змушена вдаватися до милості тутешніх позикодавців, до всіх цих бердичівських, вінницьких та шполянських лихварів, які ростуть без дощу, як кропива... І навіть великі, з дозволу сказати, банкіри, – ніж вдаватися до них, краще вже сидіти вдома і стригти „кумпони”...” (Там само).

Наступний вид маклерської діяльності, описаний Шолом-Алейхемом, – торгівля будинками. „Тут, в Єгупці, з’явився новий вид спекуляції – будинками! Ти, мабуть, думаєш, що в Єгупці купують будинки так само, як у вас в Касриловці? Помиляєшся. Тут, коли купують будинок, – його відразу ж несуть в банк і отримують під нього гроші; потім його закладають і знову отримують гроші; потім здають квартири і знову – таки отримують гроші. Словом, купують будинок без гроша і стають, у добрий час, домовласниками”, – відзначає автор (Там само).

Через деякий час головний герой книги почав займатися спекуляцією на поміщицьких помістях, оскільки, „по-перше, не потрібно чоботи тріпати: напишеш лист, відішлеш опис, той з’їздить, подивиться землю, і справа, з Божою поміччю, зроблена. А по-друге, маєш справу не

зі злиднями, ні з жебраками, а з панами, з поміщиками, князями, графами!” (Там само).

Проте скоро він знову ж таки поміняв своє рішення. Відповідно до поради, яку йому надав черговий маклер-авантюрист, герой книги почав займатися біржовою торгівлею лісом. „– Що у вас за товар? Нумо покажіть!

Дістаю свою пачку описів – маєтків там на мільйон сімсот тисяч – і викладаю.

– Вибачте мені, – каже він, – я повинен вам сказати, що маєтки ваші і трьох понюшок тютюну не варті.

– Як так? Чому?

– А тому, – відповідає він, – що всі ваші маєтки – голі! Небо і земля, ще раз небо й земля і знову – такі небо і земля! А де ж ліс? Що толку від маєтку, коли в ньому лісу немає? Чого ж ви мовчите? Ліс давайте мені, ліс!

Словом, довелося промовчати: мені перед самим собою соромно було за те, що я ношуся з нічого не вартим товаром!” – зазначав Шолом-Алейхем (Там само).

Однак уже після укладання першої угоди на закупівлю лісу, який Менахем-Мендл мав надію вигідно перепродати, виявилось, що він став жертвою шахрайської схеми. „Хай буде тобі відомо, що „ліс” виявився „степом”. Даремно морочив голову й іншим і собі, даремно ноги бив, даремно чоботи тріпав. Я переконався, дорога дружина, що ліси – це не для мене, мати справу з такими брехунами мені не під силу. Я вчасно схаменувся і взявся за інше – за заводи (тобто фабрики, де роблять цукор)”, – писав головний герой у черговому листі до дружини (Там само).

Проте спроби розбагатіти через перепродаж цукрових заводів, як і інших товарів, з якими намагався працювати маклер-невдаха, також не принесли успіху.

„Погоня за заводами майже припинилася. Настала криза, і зараз заводи, можна сказати, на вулиці валяються: немає на них покупців! Народ, бачте, об’ївся заводами, навіть через край вхопив, гроші дороги, а цукор продають за безцінь, бо стільки цукру нарobili, що його і дівати нікуди, хоч кинь! Справу загублено, заводчики готові життя віддати за копійку, капіталісти утримуються, а маклери бовтаються без справи, і я теж!”, – зазначає Менахем-Мендл (Там само).

Врешті-решт, остаточно розчарувавшись у біржовій справі, Менахем-Мендл вирішив остаточно кинути її, зазначивши у листі до дружини: „Знаєш, дорога дружино, якого висновку я дійшов? Якщо немає щастя, краще живим в могилу лягти!

За що б я не брався, усе на перших порах іде чинно і благородно, здається, ось-ось – і щастя у тебе в руках, ось воно нібито вже в кишені, а під кінець колесо повертається у зворотний бік, і все виявляється

безглуздим сном! Не судилося мені, мабуть, нажитися на маклерстві, зірвати великий куш і втекти! Я завжди і скрізь ніби осторонь...” (Там само).

Отже, роман у листах Шолом-Алейхема „Менахем-Мендл” є важливим джерелом, що дозволяє розглянути різні аспекти розвитку біржової справи в Україні в досліджуваний період, які майже висвітлювалися в інших документальних матеріалах.

Докладно проаналізовано різні напрями діяльності провідних біржових установ Києва та Одеси, специфіку організації біржової торгівлі, показані ризики, з якими доводилося стикатися головним учасникам біржового процесу та маклерам. Важливим є й показаний взаємозв'язок між провінційними біржами та відповідними установами Санкт-Петербурга, Москви, Варшави, а також провідними іноземними біржами. Серед головних недоліків біржової діяльності, судячи з аналізу твору, була надмірна спекуляція на курсах акцій, котуваннях цінних паперах, авантюристичні спроби маклерів перепродати товари за завищеною ціною, різні шахрайські схеми, притаманні біржовій торгівлі.

Описана в романі нещасна доля Менахема-Мендла дозволяє оцінити внутрішній світ біржі, неофіційну частину її діяльності, що неможливо зробити, аналізуючи інші види джерел. У тексті представлено професійний сленг, яким користувалися учасники біржових торгів, способи укладання неформальних угод та налагодження комерційних контактів, які існували в Одесі та Києві. Детально показано „світ кафе-штаннів”, де відбувалася реальна біржова діяльність.

Шолом-Алейхем створив передусім літературний твір, у якому в сатиричній формі показав свій життєвий досвід. Він не ставив перед собою завдання докладно та об'єктивно висвітлити діяльність провідних біржових установ України. Це дещо зменшує наукову цінність джерела і потребує його розгляду тільки в комплексі з іншими документальними матеріалами, що, своєю чергою, дозволяє об'єктивно розглянути досліджувану проблематику.

Список використаної літератури

- 1. Кур С.** Шолом-Алейхем. Жизнь счастливого человека. електрон. версія статті. Дата оновлення: 22.11.2014. URL : <https://www.chayka.org/node/2419> (дата звернення: 21.08.2018).
- 2. Шолом Алейхем.** Менахем-Мендл. Дата оновлення: 10.12.2011. URL : <https://www.e-reading.club/book.php?book=1391> (дата звернення: 15.08.2018).

References

1. Kur, S. (2014). *Sholom-Aleyhem. Gizn schaslivogo cheloveka*. [Sholem Aleichem. Life of a happy person]. Retrieved from <https://www.chayka.org/node/2419>. [in Russian].
2. Sholom-Aleyhem. (2011). *Menahem-Mendl*. [Menachem Mendl]. Retrieved from <https://www.e-reading.club/book.php?book=1391>. [in Russian].

Алтухов О. А. Розвиток біржової справи України другої половини ХІХ ст. у творчості письменника Шолома-Алейхема

У статті представлений аналіз поглядів відомого українського письменника єврейського походження Шолома-Алейхема (1859–1916) щодо розвитку біржової справи України у другій половині ХІХ ст. Саме його творчість дозволяє найбільш детально розглянути різні аспекти цієї проблематики, виявити негативні та позитивні сторони функціонування біржових установ на українських землях під владою Російської імперії. Відзначено, що письменник мав невдалий досвід роботи на біржах країни. У 1909 р. він опублікував книгу „Менахем-Мендл”, у якій проаналізував свій досвід біржової роботи. Книга побудована у формі листів до дружини головного героя книги, простака та біржового початківця Менахема-Мендла. Протягом своєї короткочасної біржової кар’єри, герою книги вдалося попрацювати на різних посадах у провідних біржових установах України, зокрема, у Одесі та Києві. Проте, незважаючи на усі старання, усі його спроби розбагатіти зазнали краху.

Описана в романі нещасна доля Менахема-Мендла дозволяє оцінити внутрішній світ біржі, неофіційну частину її діяльності, що неможливо зробити, аналізуючи інші види джерел. У тексті представлено професійний сленг, яким користувалися учасники біржових торгів, способи укладання неформальних угод та налагодження комерційних контактів, які існували в Одесі та Києві. Детально показано „світ кафе-шантанів”, де відбувалася реальна біржова діяльність.

Шолом-Алейхем створив передусім літературний твір, у якому в сатиричній формі показав свій життєвий досвід. Він не ставив перед собою завдання докладно та об’єктивно висвітлити діяльність провідних біржових установ України. Це дещо зменшує наукову цінність джерела і потребує його розгляду тільки в комплексі з іншими документальними матеріалами, що, своєю чергою, дозволяє об’єктивно розглянути досліджувану проблематику.

Ключові слова: Шолом-Алейхем, Менахем-Мендл, біржа, Одеса, Київ, спекуляції.

Алтухов А. А. Развитие биржевого дела Украины второй половины XIX в. в творчестве писателя Шолом-Алейхема

В статье представлен анализ взглядов известного украинского писателя еврейского происхождения Шолом-Алейхема (1859–1916) относительно развития биржевого дела Украины во второй половине XIX в. Творчество данного писателя позволяет наиболее подробно рассмотреть различные аспекты этой проблематики, выявить негативные и позитивные стороны функционирования биржевых учреждений на украинских землях под властью Российской империи. Отмечено, что писатель имел неудачный опыт работы на биржах страны. В 1909 г. он опубликовал книгу „Менахем-Мендл”, в которой проанализировал свой опыт биржевой работы. Книга построена в форме писем к жене главного героя книги, простака и биржевого новичка Менахема-Мендла. На протяжении своей кратковременной биржевой карьеры, герою книги удалось поработать на различных должностях в ведущих биржевых учреждениях Украины, в частности, в Одессе и Киеве. Однако, несмотря на все старания, все его попытки разбогатеть не оправдались.

Описанная в романе несчастная судьба Менахема-Мендл позволяет оценить внутренний мир биржы, неофициальную часть ее деятельности, что невозможно сделать, анализируя другие виды источников. В тексте представлены профессиональный сленг, которым пользовались участники биржевых торгов, способы заключения неформальных соглашений и налаживания коммерческих контактов, которые существовали в Одессе и Киеве. Подробно показано „мир кафешантанов”, где проходила „реальная” биржевая деятельность.

Шолом-Алейхем создал, прежде всего, литературное произведение, в котором в сатирической форме описал свой жизненный опыт. Он не ставил перед собой задачу подробно и объективно осветить деятельность ведущих биржевых учреждений Украины. Это несколько уменьшает научную ценность источника и требует его рассмотрения только в комплексе с другими документальными материалами, что в свою очередь, позволяет объективно рассмотреть исследуемую проблематику.

Ключевые слова: Шолом-Алейхем, Менахем-Мендл, биржа, Одесса, Киев, спекуляции.

Altukhov A. A. Development of stock exchange business of Ukraine in the second half of the XIX century in the work of writer Sholom-Aleichem

The article presents an analysis of the views of the famous Ukrainian writer of Jewish origin Sholom-Aleichem (1859–1916) on the development of the stock exchange business of Ukraine in the second half of the 19th century. The creativity of this writer allows to consider in the most detail various aspects of this issue, to identify negative and positive aspects of the

functioning of stock exchange institutions on Ukrainian lands under the authority of the Russian Empire. It is noted that the writer had unsuccessful experience on the exchanges of the country. In 1909 he published the book "Menachem-Mendl," in which he analyzed his experience of stock exchange work. The book is built in the form of letters to the wife of the main character of the book, the prostate and the stock novice Menachem-Mendl. During his short-term stock exchange career, the hero of the book managed to work in various positions in the leading stock exchange institutions of Ukraine, in particular, in Odessa and Kiev. However, despite all efforts, all his attempts to get rich were not justified.

The unfortunate fate of Menachem-Mendl described in the novel makes it possible to assess the inner world of the exchange, an unofficial part of its activities, which is impossible to do by analyzing other types of sources. The text presents the professional slang used by the participants of the exchange trades, ways to conclude informal agreements and establish commercial contacts, which existed in Odessa and Kiev. The "world of cafe-shantans," where the "real" stock exchange activity took place, is shown in detail.

Sholom-Aleichem created, above all, a literary work in which he described his life experience in satirical form. He did not set himself the task to cover in detail and objectively the activities of the leading stock exchange institutions of Ukraine. This somewhat reduces the scientific value of the source and requires it to be considered only in conjunction with other documentary materials, which in turn allows for an objective consideration of the issue under study.

Keywords: Sholom-Aleichem, Menachem-Mendl, exchange, Odessa, Kiev, speculation.

Стаття надійшла до редакції 15.10.2019 р.
Прийнято до друку 25.10.2019 р.
Рецензент – д.і.н., проф. Набока О. В.

УДК 930.1

DOI 10.12958/2227-2844-2019-8(331)-15-25

О. В. Борисова – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історико-філософських дисциплін Луганського національного аграрного університету (м. Харків)

E-mail: utraesus@ukr.net

ORSID <https://orcid.org/0000-0003-0875-9065>

ПОШУК ШЛЯХІВ СИНТЕЗИ ІСТОРІЇ І ПРИРОДОЗНАВСТВА У ҐЕНЕЗІ НАУКОВОЇ ДУМКИ

Початок ХХІ ст. наука визначила як період кризи сучасного історизму, цього найважливішого принципу історичного пізнання, причини чого називаються різні, але головною визнана помилковість у гносеологічних основах двох головних доктрин – позитивізму та історичного матеріалізму. Наслідком цього стала розгорнута в сучасній історичній науці боротьба за формування нової парадигми історичного процесу. Цей процес вивчається в науці, у т. ч. й нами (Борисова, 2005), але нова наукова парадигма так і не з'явилася. І причину цього ми вбачаємо у недостатньому розвитку наук про простір.

Метою даної статті є виклад нашого розуміння важливості просторових досліджень. Наш підхід дещо дотичний до того, що в даному відношенні робить доктор історичних наук, професор ДонНУ В. А. Моргун, який нині проживає у Києві, але цей учений розвиває своє вчення про квантову психоісторію та кліматичну геополітику (2012, 2013, 2014), але це – інший напрям досліджень, ніж той, чим займаємось ми.

Починаючи з часів Античності, через всю історію історичної науки „червоною ниткою” проходить боротьба за домінуючий вплив на неї між філософією (*парадигматична* традиція, що тягнеться від Ісократів і його учня Ефора /кін. IV – поч. III ст. до н.е./ (Барг, 1987, с. 67) і філологією (*прагматична* традиція, що має початок в теорії мімезису Аристотеля (Аристотель, *Поетика*, 1983, с. 672–675) та його концепції природи і політики (Аристотель, 1981, с. 82–87, 136–139; *Політика*, 1983, с. 378–380). У Західній Європі в Середні віки, починаючи від Аврелія Августина, перемогла перша традиція, парадигматична (Августин, 2009); у Східній Римській імперії – прагматична (вершиною грецької історичної думки вважається історична праця М. Псьолла (1978), створена у класичній прагматичній традиції). У середньовічних арабів, навпаки, домінуюче становище відразу посіла прагматична традиція, заснована на концепції „знання” (Докл.: Роузентал, 1978). У результаті вся середньовічна арабо-мусульманська наука була просто просякнута філологією, і всі спроби філософії її подолати виявилися марними.

У будь-якому разі перемога тієї чи іншої традиції в її впливі на історіографію призводила тільки до того, що остання переживала дуже нелегкі часи (у М. Псьолла вона, наприклад, узагалі зникла).

У новий і новітній часи теоретичне осмислення історичного розвитку до недавнього часу здійснювали дві провідні доктрини – *позитивізм* (західна модель, прагматична традиція; зміна традицій відбулася під час Ренесансу, у чому провідну роль відіграв філолог Лоренцо Валла (2016) й *історичний матеріалізм* (марксистська модель, парадигматична традиція). В „обіймах” тієї чи іншої історичній науці було, скажемо так, не дуже комфортно. Сьогодні до цих двох давніх традицій в їх боротьбі за вплив на історію додалась антропологія, під тиском якої історія як така зникає, перетворюючись у різні напрями антропології. Бачимо ту ж давню „болячку”, яка загрожує історіографії зникненням.

У чому ж проблема? А в тому, що в боротьбі ідей цивілізаційного рівня центральне місце завжди посідала боротьба за історичну свідомість людства, звідки був *прямий вихід на політичні переконання людей*. Не випадково одним із чудово доведених у марксистській філософії й історичній науці положень була думка, що історична свідомість людей, якою осмислюється зміст і напрям історичного процесу, сама є важливим чинником того ж таки історичного процесу. І домінуючі моделі розуміння історії тут проявляються як фундаментальні основи історичної свідомості. Тож, як не філософія з філологією, так антропологія (сьогодні) загрожує історичній науці її зникненням узагалі.

Водночас, як ми зазначили вище, початок ХХІ ст. наука визначила як період *кризи історизму як принципу історичного пізнання*, і вчені розпочали пошук нових підходів до розуміння історії з тим, щоб вивести історичну науку з цієї кризи. І це – принципова проблема, адже історична наука може сьогодні просто розчинитися в антропології. Тож історикам слід терміново займатися принципами і методами своєї науки, у чому шукати нових союзників і виходити на нові виміри розвитку історичної науки. Щоб дати можливість їй вижити. Адже інтервенція у неї сьогодні з боку антропології (як колись це було з боку філології й філософії) для неї є дуже небезпечною.

У пошуку шляхів виведення історіографії з-під будь-якого тиску на неї звернемо увагу на те, що вчені пов’язують історизм як принцип історичного пізнання з часом і простором, вбачаючи в цьому залог логічного наукового пізнання (Бондаренко, 2015, с. 111). Історичні уявлення людства теж розвиваються по шкалі „історичний час – історичний простір”, а значить, для них дуже важливими є дослідження цих категорій, хоча це лежить уже поза межами історичної науки. Так ми виходимо на ідею методологічної єдності наук, яка була одним з найсуттєвіших аспектів ще проекту Просвітництва, що ми знаходимо вже

у „Перських листах” Ш.-Л. Монтеск’є (1956), а її логічне завершення – в О. Конта (1996, с. 94–119). І в природничих науках минулого, практично до середини ХІХ ст. найважливішими перемінними, без яких неможливо було сформулювати жодного закону, були саме **простір і час**, у чому можна побачити базис тієї самої ідеї щодо методологічної єдності наук.

Проте в сучасній науці цей методологічний зразок викривлено: увагу вчених привертає час, а ось проблемою простору вони займаються слабо, що філософами відзначається (Кононов, 2004, с. 21). Навіть географи оперують тільки поняттям „географічний простір”, а не „простір” як такий. То як же можуть історики належним чином розробляти одну з провідних категорій історизму – „історичний простір”, якщо в науках, покликаних вивчати саме простір, його майже ігнорують?

Тут, вважаємо, і криється **головна причина кризи сучасного історизму** – у тому, що в засаді його основних категорій, по сітці вертикаль – горизонталь (час – простір) має місце викривлення методологічного зразка.

Отже, ідея просвітителів ХVІІІ ст. про необхідність досягнення методологічної єдності наук, а відповідно і в дослідженні простору й часу, сьогодні актуальна як ніколи. Адже саме в ній лежить шлях виходу з сучасної кризи історизму.

Що ж треба робити, щоб виправити викривлення у методологічному зразку в генезі наукової думки? Ми припустили, що історикам і філософам варто активніше залучати досягнення природознавства. І ми почали пошук.

Оскільки у словниках термін „генеза” подається як поняття біологічне, ми звернули увагу на одну з робіт ботаніка Деральда Лангема, вже у назві якої присутній термін „Genesa” (1978). Лангем вивчав процес запліднення і розвитку насіння кунжуту і виявив при цьому дуже цікаві речі, тож книга в нього вийшла просто блискуча. Учений встановив, що навколо насіння рослин є такі ж енергетичні поля, що й навколо тіла людини. Вважаємо це цілком органічним, адже людська свідомість має, крім людського й тваринницького, ще й рослинний рівень, найглибший, що виводить нас на першооснови формування людської думки як такої. Поля ж, будь-які, це – вже певний простір.

Поглибивши дослідження, Лангем вийшов на Платонові тіла, приділивши головну увагу кубу (цікаво. Ми теж нижче вийдемо на те ж). Платонові тіла в біології вивчались і іншими вченими, і загальний висновок був таким: запліднена яйцеклітина у своїх першоосновах розвивається за формулою **сфера – куб – сфера**. Сфера являє собою материнську форму, а куб – батьківську. Дійсно, в усій Реальності сфера і куб суть дві найважливіші форми, які завжди домінують, коли мова йде про першопочаткові взаємозв’язки. Позначимо їх як Sic і Non і визначимо найголовнішими екстремумами. Кожна жива форма життя починається зі

сфери (яйцеклітина є абсолютно круглою кулею). Під час зачаття відбувається поява нової якості (нового організму) за формулою: сфера – куб – сфера. Куля ж є, за О. Сухово-Кобиліним, і **основною формою нервової клітини також**, що важливо для нас, щоб вивести проблему на свідомість.

Сполучаємо усе з генезою людської думки так:

Еволюція зернини лежить у засадах генези живого видимого світу, і формулою її є триада Гегеля. Вказана ж вище формула є формулою **генези зародка** у латентному періоді розвитку. Позначаємо її так: Sic – Non – Sic-1. Можна припустити, що триада Гегеля є „верхньою” (видимою) триадою, а триада „сфера-куб-сфера” – „нижньою”, латентною. Рослинний рівень свідомості людини є найнижчим, там же знаходяться і підвалини її свідомості. Згідно із Законом Аналогії, „верхнє” повинно відповідати „нижньому”.

Через свідомість людини виходимо на „верхній” світ. Просторово-часові уявлення завжди пов’язані з уявленнями щодо форми планети та її фізичних полів, а тому „картина світу” і буде мати у підвалинах теж формулу **сфера – куб (або квадрат, або диск як майже безпросторова сфера) – сфера** у її різних проявах, що відповідає у часі періодам: **Античність – Середньовіччя – час після Коперника**.

(І вже можна зрозуміти, що модель Всесвіту Ейнштейна /сфера/ не включає бачення проявів у ній кубу, яких не може не бути генетично).

Основоположною у парадигматичному знанні є генеза думки по лінії „картина світу”, яка йде по більш глибокій триаді (латентній) і протягом багато більш тривалого часу, ніж еволюція звичайних фізичних форм по триаді Гегеля. Конкретно: від часів Платона й Арістотеля до першої рецепції Античності в Європі (XII ст.) – приблизно 1600 р., далі йде латентний період накопичення знань до астрономічних відкриттів Коперника вже у фізичному світі: наукове підтвердження думок про сферичну форму планети та відповідної корекції в уявленнях щодо часу й простору → формування позиції Sic-1.

Далі, вочевидь, формується „риб’ячий пузир” (теж дуже важлива геометрична форма) думки, а саме: синтеза Sic-1 (сфера) домінує, але в ній усередині все одно є Non (куб) (положення „дзеркальне” по відношенню до попереднього етапу, який збігається із Середньовіччям, тобто Sic і Non тут якби міняються місцями), яке поступово (протягом приблизно 500 років) формує свою частину „риб’ячого пузиря” в думці й, урешті решт, свою „кулю” від нього відірве (ймовірно – наприкінці 500-річного періоду існування й розвитку Sic-1). То буде новим Non (Non-1), яке відразу, з моменту свого виникнення, почне підготовку до виникнення Sic-2, що з’явиться у майбутньому.

Пра-моменти ж кулі – *центр, периферія й радіус*, що є Платоновим розумінням триади кулі, як з’єднання і єдності цих трьох моментів, з яких два суть взаємні екстремуми (Sic / Non), а третє є їхньою

зв'язкою (синтезою), що єднає їх у найвищу форму триєдності, яка є сам закон, або норма гармонії, чи взагалі краси.

Після часів Коперника генеза уявлень людства про форму Землі як сферу мала у потенції осягнення людиною всієї краси фізичного світу. Але це було загальмоване з другої половини XIX ст. через недостатню розвиненість наук про простір. Хід же думки щодо форми планети у наш час як ікосододекаедра дасть, вочевидь, можливість оцінити гідно красу і правильність світу символічного (його і намагалися осягнути люди в часи Середньовіччя). Матеріалістичний же потенціал, який на сьогодні вже мається у ній і йде від позиції Sic-1, дасть можливість виявити у ньому об'єктивну основу й обстояти її на належному науковому рівні.

Зробимо ще одне коло нашого аналізу. Якщо сфера (Sic) є зіставимою з колом, то куб (Non) – із квадратом, тож, як бачимо, тут ми маємо стосунки протилежностей. Відповідно, хід думки європейців, історичне мислення яких завжди було більш часовим, дискретним, щодо форми планети, а з нею й щодо простору і часу, був *синусоїдальним* – кожна наступна форма являла собою „дзеркало” попередньої, тобто – її заперечення, то з цього органічно витікало наступне:

1. струс усієї системи від переходу до протилежності;
2. революційне заперечення попередніх уявлень і цінностей.

У цьому, на наш погляд, і коріниться об'єктивна причина викривлення методологічного зразка у наукових підходах до вивчення простору й часу – світоглядну систему радикально струсонувало і вона його просто революційно заперечила й відкинула.

А ось у середньовічних арабів ми бачимо іншу картину: у розвитку їхньої наукової думки не було синусоїди, в їхніх уявленнях щодо форми планети домінувала сфера. Але куб в арабів теж був, тільки – у „центрі світу”: Ка'аба = „куб”. І тоді думка розвивається по радіусах сфери – від кубу. І тут вже буде простір для розвитку цілком протилежних доктрин: креаціонізм / еволюціонізм, ідеалізм / матеріалізм, теологія / філософія. Не випадково середньовічна арабо-мусульманська наукова думка дасть по лінії еволюціонізму в XIV ст. „соціальну фізику” Ібн Халдуна, якого вчені назвали „арабським Марксом”, і нині він вважається „першим соціологом і соціальним антропологом”. Проте його наукова парадигма науковим співтовариством Халіфату визнана не була. Причина полягала в тому, що характерна для середньовічних арабів модель генези думки – сферична і замкнена, що розвивається всередині самої себе, є дуже статичною, й Ібн Халдуну не вдалося її революційно рвонуть. До того ж в арабів історичне мислення було більш просторовим, простір же теж дає більшу статичність думки, ніж час. Така модель дуже складно піддається реформуванню, не випадково впливи теології на науку в ісламському світі ніхто суттєво не змінив і до сьогодні.

Образне ж зіставлення європейської й азіатської (арабської) наукової думки може бути таким: „Собака гавкає, а Караван іде”.

У сакральному мистецтві Київської Русі ми можемо спостерігати той же процес руху, але вже творчої думки: *коло – квадрат – коло*. Християнство знайшло тут синтезу – за посередництвом хреста і в позиції „квадратура кола”. Але загибель цивілізації Русі призвела до того, що на вітчизняному просторі наука була загальмована у розвитку на довгі століття. Тим не менш, уявлення про ікосододекаедричну форму Землі (у яких видно рух до кубу, а нині вже все рухається до „зоряного тетраедра” Леонардо да Вінчі, який теж є формою кубу) з’явилися саме в СРСР і активно розвивалися українськими вченими після 1991 р. „Дзеркальність” думки проявилася.

Тож, на нашу думку, сучасній науці треба звернути увагу на досягнення середньовічної науки, і насамперед – у проблемі простору й часу, щоб забезпечити генетично визначений і правильний хід наукової думки. При виправленні методологічного зразка дослідження простору і часу він принесе важливі наукові плоди.

І ось тут уже можна говорити і про необхідність дотримання певної екології простору свідомості, зокрема, про екологію наукової думки на фундаментальних напрямках її розвитку. І в даному зв’язку сам науковий прогрес уже диктує вченим необхідність надавати найпильнішої уваги тим напрямам науки і теоріям, які:

1) вивчають форму планети як органічної структури Всесвіту, і насамперед тим, які утверджують „кубічний” напрям у дослідженні її форми, оскільки це – „дзеркальний” до попередніх уявлень хід думки, а відповідно на сьогодні більш прогресивний;

2) вивчають час і простір, у т.ч. тим, які намагаються дослідити і залучити досвід середньовічного природознавства. Старі підходи („сферичного” напрямку) тут уже вичерпані, потрібні відкриття „кубічного” напрямку, адже тільки вони здатні змінити в корені наші уявлення про час і простір, що склалися в період після наукової революції середини XVI–XVII ст., а відповідно, і здійснити позитивний вплив на історизм та історичну свідомість;

3) актуалізують і розвивають ідею мислителів часів Просвітництва про необхідність досягнення методологічної єдності наук. Але хід думки тут має бути „дзеркальним” по відношенню до ходу наукової думки XVIII ст. – тільки так можна здійснити переворот у самій „картині світу”, від змін у якій залежать зміни у парадигмах конкретних наук, у т.ч. в історичній;

4) піднімають проблему необхідності розробки нового метода у наукових дослідженнях простору і часу і намагаються її розв’язати, адже це входить уже у площину розвитку парадигматичного знання.

Історична свідомість, як твердять видатні вчені, дійсно є могутнім чинником самого історичного процесу, кінцеву мету якого можна чітко визначити, як послідовний і поступальний процес все більш високого розвитку людської свідомості. Тільки в такому випадку – це

прогрес, еволюція. Будь-яка затримка розвитку свідомості людини призводить до стагнації, ре-еволюції, зламу в розвитку людської цивілізації.

Таким чином:

1. Думка, як уже все більш впевнено твердять вчені, матеріальна, тож закони її формування і розвитку (генези) необхідно знати і враховувати.

2. Наука повинна навчитися відслідковувати в собі ті напрямки, які по лінії формули *сфера-куб-сфера* у парадигмі „картини світу” ведуть до „дзеркального” повороту наукової думки, і не тільки не гнобити їх, а навпаки розвивати. Адже тут пролягає магістральний напрям наукового прогресу, бо саме тут належить очікувати того великого наукового відкриття, якого ще немає, але воно обов’язково з’явиться, і саме воно і буде здатне перегорнути усі старі уявлення в „картині світу” й стане основою нової наукової парадигми.

3. Усе викладене можна вважати гіпотезою щодо однієї з об’єктивних закономірностей генези наукової думки і рекомендувати вченим провести її верифікацію у своїх власних дослідженнях, дотичних до теми нашої статті.

Список використаної літератури

1. Борисова О. В. Генеза наукової парадигми історичного процесу в середні віки. Луганськ : Альма матер, 2005. 326 с. **2. Моргун В. А.** Климатическая геополитика „золотого сечения” (ч. 1). *Экономическая стратегия*. М., 2012. № 10 (108). С. 84–91. **3. Моргун В. А.** Климатическая геополитика „золотого сечения” (ч. 2). *Экономическая стратегия*. М., 2013. № 1 (109). С. 112–119. **4. Моргун В. А.** „Золотые” цивилизационные волны и палеоклиматическая осцилляция Петерсона – Данстора – Эшгера. *Философия и космология. Научно-теоретический ежегодник*. К., 2014. С. 26–64. **5. Барг М. А.** Эпохи и идеи. Становление историзма. М. : Мысль, 1987. 348 с. **6. Аристотель.** Поэтика. *Аристотель. Сочинения* : в 4-х тт. Т. IV. М. : Мысль, 1983. С. 645–680. **7. Аристотель.** Физика. *Аристотель. Сочинения* : в 4-х тт. Т. III. М. : Мысль, 1981. С. 59–262. **8. Аристотель.** Политика. *Аристотель. Сочинения* : в 4-х тт. Т. IV. М. : Мысль, 1983. С. 375–644. **9. Августин.** О граде Божьем. М. : АлМи, 2009. 208 с. **10. Пселл М.** Хронография. М. : Наука, 1978. 319 с. **11. Роузентал Ф.** Торжество знания. Концепция знания в средневековом исламе. М. : Глав. ред. вост. лит-ры „Наука”, 1978. 372 с. **12. Валла Л.** Об истинном и ложном благе. О свободе воли. М. : Рипол Классик, 2016. 538 с. **13. Бондаренко Г. В.** Спеціальні історичні дисципліни : навчальний посібник. Луцьк : Вежа-Друк, 2015. 424 с. **14. Монтескьє Ш.-Л.** Персидские письма. М. : Гос. изд. худ. лит., 1956. 400 с. **15. Конт О.** Курс положительной философии.

Западноевропейская социология XIX века. Тексты / Под ред. В. И. Добренкова. М. : Изд. Международного университета бизнеса и управления, 1996. С. 94–119. **16. Кононов И. Ф.** Проблема пространства в социологии. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. 2004. № 621. С. 20–26. **17. Langham D.** *Circle Gardening : Producing Food by Genesa Principles*. Devin-Adair Pub., 1978. Мікроф., 36 см.

References

- 1. Borysova, O. V.** (2005). *Geneza naukovoi paradyhmy istorychnoho protsesu v seredni viky* [Genesis of the scientific paradigm of the historical process in the Middle Ages]. Luhansk : Alma mater. [in Ukrainian].
- 2. Morhun, V. A.** (2012). Klymatycheskaia heopolytyka „zolotoho sechenyia” (ch. 1) [Climate geopolitics of the „golden section” (Part 1)]. *Yekonomicheskaya strategiya*, (10), 84–91. [in Russian].
- 3. Morhun, V. A.** (2013). Klymatycheskaia heopolytyka „zolotoho sechenyia” (ch. 2) [Climate geopolitics of the „golden section” (Part 2)]. *Yekonomicheskaya strategiya*, (1), 112–119. [in Russian].
- 4. Morhun, V. A.** (2014). „Zolotyie” tsivilizatsionnyye volny i paleoklimaticheskaya ostsillyatsiya Petersona – Danstora – Yeshgera [„Golden” civilization waves and the Paleoclimatic oscillation of Peterson-Dunstore-Eschger.]. *Filosofiâ i kosmologiâ*, 26–64. [in Russian].
- 5. Barh, M. A.** (1987). *Yepokhi i idei. Stanovleniye istorizma* [Ages and ideas. Formation of historicism]. Moskow : Mysl. [in Russian].
- 6. Aristotel.** (1983). Poyetika [Poetics], in *Arystotel. Sochyneniya: v 4-kh tt.* [Aristotle. Works: in 4 vols]. (pp. 645–680). (Vol. 4). Moskow : Mysl. [in Russian].
- 7. Aristotel.** (1981). Fizika [Physics], in *Arystotel. Sochyneniya: v 4-kh tt.* [Aristotle. Works: in 4 vols]. (pp. 59–262). (Vol. 3). Moskow : Mysl. [in Russian].
- 8. Aristotel.** (1983). Poyetika [Policy], in *Arystotel. Sochyneniya: v 4-kh tt.* [Aristotle. Works: in 4 vols]. (pp. 375–644). (Vol. 4). Moskow : Mysl. [in Russian].
- 9. Avgustin.** (2009). *O grade Bozhyem* [About the city of God]. Moskow : AlMi. [in Russian].
- 10. Psell, M.** (1978). *Khronografiya* [Chronograph]. Moskow: Nauka. [in Russian].
- 11. Rouzentel, F.** (1978). *Torzhestvo znanyia. Kontseptsyia znanyia v srednevekovom islame* [The triumph of knowledge. The concept of knowledge in medieval Islam]. Moskow: Glav. red. vost. lit-ry „Nauka”. [in Russian].
- 12. Valla, L.** (2016). *Ob istinnom i lozhnom blage. O svobode voli* [About true and false good. About free will]. Moskow : Ripol Klassik. [in Russian].
- 13. Bondarenko, G. V.** (2015). *Spetsialni istorychni dystsypliny* [Special historical disciplines]. Lutsk: Vezha-Druk. [in Ukrainian].
- 14. Monteskye, Sh.-L.** (1956). *Persidskiye pisma* [Persian letters]. Moskow : Gos. izd. khud. lit. [in Russian].
- 15. Kont, O.** (1996). Kurs polozhitelnoy filosofii [A Course in Positive Philosophy]. In V. I. Dobrenkov (Ed.), *Zapadnoyevropeyskaya sotsiologiya XIX veka. Teksty* [West European

Sociology of the Nineteenth Century. Texts]. (pp. 94–119). Moscow : Izd. Mezhdunarodnogo universiteta biznesa i upravleniya. [in Russian]. 16. **Kononov, Y. F.** (2004). Problema prostranstva v sotsiologii [Problem of Space in Sociology]. *Visnik Harkivs'kogo nacional'nogo universitetu*, 621, 20–26. [in Russian]. 17. **Langham, D.** (1978). *Circle Gardening: Producing Food by Genesa Principles*. Devin-Adair Pub. Mikrof., 36 sm.

Борисова О. В. Пошук шляхів синтези історії і природознавства у генезі наукової думки

У статті викладається авторське розуміння причини сучасної кризи історизму як принципу історичного пізнання. Дана причина, на думку автора, полягає у недостатньому врахуванні сучасною наукою ідеї мислителів часів Просвітництва XVIII ст. про необхідність досягнення методологічної єдності наук. Цей методологічний зразок, який був обов'язковим до дотримання для всіх природознавців минулого, в сучасній науці викривлено. Зокрема, це стосується досліджень простору, що позначається і на дослідженнях історичного простору, який є, разом із часом, головною складовою історизму як такого.

Автор пропонує досліджувати генезу людської думки у процесі пізнання світу і його історії так, як у біології досліджуються, зокрема, Платонові тіла, і на підставі цього викладає те, що вдалося установити щодо генези людських уявлень про форму планети за формулою: сфера – куб – сфера – у Європі і на арабському Сході, а також творчої думки русів за образами: коло – квадрат – коло, що є формами тих же Платонових тіл. Уявлення ж про форму планети лежать в основі „картини світу” як такої.

Автор доходить висновку, що саме наукові дослідження простору нині здатні забезпечити науковий прогрес і, як наслідок, привести до виникнення нової наукової парадигми взагалі, й нової парадигми історичного процесу зокрема. Це й може вивести історизм як принцип історичного пізнання із стану кризи.

Ключові слова: історія, філософія, методологія, парадигма, історизм, простір, історичний простір, генеза, синтеза, Платонові тіла.

Борисова О. В. Поиск путей синтеза истории и естествознания в генезисе научной мысли

В статье излагается авторское видение причины современного кризиса историзма как принципа исторического познания. Данная причина, по мнению автора, состоит в том, что современная наука недостаточно учитывает идею мыслителей Просвещения XVIII в. о необходимости достижения методологического единства наук. Этот методологический образец, который должен был обязательно соблюдаться представителями естествознания прошлого, в современной науке искажен. В частности, это касается исследований пространства,

что сказывается также и на исследованиях исторического пространства, которое, вместе с историческим временем, является главной составляющей историзма как такового.

Автор предлагает исследовать генезис человеческой мысли в процессе познания мира и его истории так, как в биологии исследуются, в частности, Платоновы тела, и на основе этого излагает то, что удалось установить относительно генезиса представлений людей о форме планеты по формуле: сфера – куб – сфера – в Европе и на арабском Востоке, а также творческой мысли русов по образам: круг – квадрат – круг, что есть формами тех же Платоновых тел. Представления же о форме планеты лежат в основе „картины мира” как таковой.

Автор приходит к выводу, что именно научные исследования пространства ныне способны обеспечить научный прогресс и, как следствие, привести к возникновению новой научной парадигмы вообще, и новой парадигмы исторического процесса в частности. Это и может вывести историзм как принцип исторического познания и состояния кризиса.

Ключевые слова: история, философия, методология, парадигма, историзм, пространство, историческое пространство, генезис, синтез, Платоновы тела.

Borysova O. V. A search of ways is syntheses of history and natural history in the genesis of scientific opinion

The article sets out the author's vision of the causes of the modern crisis of historicism as a principle of historical knowledge. This reason, according to the author, is that modern science does not sufficiently take into account the idea of the thinkers of the Enlightenment of the 18th century. about the need to achieve a methodological unity of sciences. This methodological model, which must have been observed by scientists of the past, is distorted in modern science. In particular, this concerns the study of space, which affects the research of historical space, which, together with time, is the main component of historicism as such.

The author suggests exploring the genesis of human thought in the process of knowing the world and its history like that. how, in particular, Platonic solids are studied in biology, and on the basis of this it sets out what has been established regarding the genesis of people's ideas about the shape of the planet by the formula: sphere - cube - sphere - in Europe and the Arab East, as well as the creative thought of the Russians images: circle - square - circle, which are the forms of the same Platonic solids. Ideas about the shape of the planet underlie the "picture of the world" as such.

The author comes to the conclusion that it is scientific research of space that is now capable of ensuring scientific progress and, as a consequence, lead to the emergence of a new scientific paradigm in general,

and a new paradigm of the historical process in particular. This can bring historicism as a principle of historical knowledge and the state of crisis.

Key words: history, philosophy, methodology, paradigm, historicism, space, historical space, genesis, synthesis, Platonic solids.

Стаття надійшла до редакції 16.10.2019 р.

Прийнято до друку 25.10. 2019 р.

Рецензент – д.і.н., проф. Набока О. В.

УДК 323.281(477.41)„1937/1941”-057.86

DOI 10.12958/2227-2844-2019-3(331)-26-40

М. В. Бривко – науковий співробітник Національного історико-меморіального заповіднику «Биківнянські могили», аспірант ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (м. Старобільськ)

E-mail: niksneq425@gmail.com

ORSID <https://orcid.org/0000-0002-7959-8505>

„ШКІДНИЦЬКА ЛІНІЯ” У РЕПРЕСИВНІЙ ПОЛІТИЦІ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО НАРКОМАТУ ОСВІТИ УРСР ЗА ДОБИ „ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ” (1937–1938 рр.)

Доба „Великого терору” 1937–1938 років закарбувалася у народній пам’яті, як період наймасовішого терору, жертвами якого стали мільйони наших співгромадян. Тому дослідження цієї проблеми, крім суто наукової, містить і важливу моральну складову: відновлення історичної справедливості щодо жертв сталінської чистки, проголошених „диверсантами”, „шкідниками”, „ворогами народу”. Важливим є також вивчення такого аспекту, як „шкідницька діяльність” Наркомату освіти УРСР, яка є частиною однієї з ліній репресивної політики під час фальсифікування звинувачень з боку органів НКВС.

За останні роки українськими та закордонними науковцями чимало зроблено для висвітлення механізмів, причин, наслідків „Великого терору”. Це підтверджують праці В. Васильєва (2004), Ю. Шаповала (1990, 1993), Р. Конквеста (2009) та багатьох інших українських й закордонних дослідників. Не оминули вивчення політичних репресій і щодо системи радянської освіти. Так у праці В. Марочка і Г. Хіллінга (2003) наводяться приклади політичних репресій та життєвий шлях не тільки працівників Наркомату освіти УРСР та науково-дослідницьких педагогічних установ, а й викладачів вузів та учителів шкіл. Різноманітні аспекти репресій проти учителів й освітян вивчало чимало і інших дослідників, наприклад: Бривко М. (2018), Журецький Я. й Шитюк М. (1994), Гренченко Г. (2003), Мандрик Я. (1996), у тому числі й такі закордонні дослідники, як Макаєв В. (1990), Юїнг Е. (2011) тощо.

Проте ця тема є не вичерпною і потребує ще достатньо глибокого вивчення для розуміння усієї „шкідницької лінії” у репресивній політиці радянської влади у добу „Великого терору” 1937–1938 років щодо працівників освіти УРСР як в цілому, так і Наркомату освіти УРСР зокрема.

Мета статті – на основі аналізу архівно-кримінальних та інших документальних джерел виокремити „шкідницьку лінію” у репресивній політиці радянської влади та дослідити безпосередню „шкідницьку”

діяльність керівництва Наркомату освіти УРСР доби „Великого терору” 1937–1938 років у галузі освіти. Зробити спробу систематизувати та проаналізувати факти фальсифікування звинувачень збоку органів НКВС УРСР на конкретних прикладах та їх спростування під час процесу реабілітації жертв сталінського терору.

З встановленням більшовицької влади першим практичним завданням більшовиків було позбавити освіти ознак старої школи й зробити її інструментом комуністичного виховання. Партійні лідери активно закликали провести „Жовтневу революцію” в усіх старих „буржуазних школах”: *„необхідно було знищити абсолютно всі надбудови, ...а не намагатися оновлювати і відновлювати. Нашим школам необхідні не реформи, а пролетарська революція. Нова школа повинна мати нових пролетарських вихованців, необхідно негайно покінути з кадрами слухачів і професури, які залишилися нам у спадщину від старого режиму”* (Литвин, 2010, с. 119–126).

Звідси і постійна боротьба з „ворогами народу”, їх ідеологією та „шкідницькою” діяльністю, що стала певною лінією у репресивній політиці радянської влади.

3 березня 1937 року в своїй доповіді „Про хиби партійної роботи і заходи ліквідації троцькістської та інших дворушників” Й. В. Сталін оголосив головними ворогами радянської держави троцькістів, які перетворилися *„... у безпринципну і безідейну банду шкідників, диверсантів, шпигунів, вбивців, працюючих по найму у іноземних розвідувальних органах”* (Про хиби, 1937, с. 1–2). При цьому закликавши *„в боротьбі з сучасним троцькізмом”* застосовувати *„не старі методи, не методи дискусій, а нові методи, методи викорчовування й розгрому”* (Там само, с. 1–2). Це стало чіткою вказівкою керівництву НКВС СРСР знищити („викорчовувати”) „ворогів народу” не тільки звинувачених у „троцькізмі”, а й у „націоналізмі”, „шпигунстві”, „шкідництві” зокрема. Відповідно, одним із пунктів звинувачень репресованих громадян при фальсифікації справ органами НКВС була так звана „шкідницька діяльність”, як на професійному, так і на громадському рівні, як поодиноці, так і в складі „націоналістичних”, „контрреволюційних” чи „шпигунських” організацій.

2 липня 1937 року Політбюро ЦК ВКП(б) приймає постанову „Про антирадянські елементи” (Великий, 2010, с. 5, 12, 41–42). 30 липня 1937 року нарком внутрішніх справ СРСР М. І. Єжов видає оперативний наказ № 00447 „Про операцію з репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів” (Там само, с. 72–84), який 31 липня 1937 року затверджується на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) (Там само, с. 84–86). Так було покладено початок „Великого терору” 1937–1938 років.

Політичних репресій не минула жодна соціальна верства населення, у тому числі і освітяни. Репресії торкнулися і керівництва

Наркомату освіти УРСР, яке за думкою органів НКВС проводило контрреволюційну „шкідницьку діяльність” в галузі радянської освіти.

На початку листопада 1937 року заарештований нарком освіти УРСР Затонський Володимир Петрович був звинувачений у тому, що він: „а) являлся одним из руководителей антисоветской украинской фашистско-националистической организации; [...] г) организовывал подрывную работу на фронте национально-культурного строительства в УССР” [мовою оригіналу] (ГДА СБУ. Ф. 6, спр. 49834фп, т. 1, арк. 148).

На допиті 19–20 листопада 1937 року про контрреволюційну шкідницьку роботу на фронті національно-культурного будівництва він буде вказувати: „Я лично руководил подрывной работой на фронте национально-культурного строительства. ... добившись того, что работа Наркомпроса фактически была развалена. Во многих школах некоторые предметы вовсе не читаются ...” [мовою оригіналу] (Там само, арк. 103–104). Певним підтвердженням такої „шкідницької” діяльності міг би слугувати, наприклад, акт обстеження роботи учителів шкіл Сквірського району від 2 жовтня 1937 року, в якому стверджувалося, що „... на протяжении двух лет не преподавался украинский и русский язык в еврейской школе лишь потому, ... что умышленно не посылали учителей в эту школу для преподавания этих предметов ...” [мовою оригіналу] (ЦДАГО України. Ф. 263, оп. 1, спр. 37464фп, арк. 13). Та під час реабілітації у 1956 році Столяренко Антон Юхимович з цього приводу вказував: „о том, что в еврейских школах не преподавал украинский и русский язык, сведения ложные. В еврейской школе, которая была только одна, преподавался и украинский и русский язык. Преподавательница Лецук Ольга Петровна – русского языка” [мовою оригіналу] (Там само, арк. 53). Підтверджувала це на допиті 1 липня 1956 року і Гелитюк Марія Анісімовна: „в еврейской школе ... преподавания всех предметов было нормальным и жалоб со стороны учеников или учителей, относительно того, что не преподается русский язык не слыхала” [мовою оригіналу] (Там само, арк. 64).

Щодо незадовільного стану викладання певних предметів, насамперед російської мови та літератури, вказувалося і у Постанові РНК УСРР і ЦК КП(б)У від 20 квітня 1938 р. „Про обов’язкове вивчення російської мови в неросійських школах України”, де вказувалося на „підривну контрреволюційну” діяльність „троцькістсько-бухарінських і буржуазно-націоналістичних елементів, які орудували в Народному комісаріаті освіти УСРР і органах народної освіти” (Збірник наказів, 1938, с. 5).

Подібне звинувачення можна побачити вже у згаданому акті обстеження роботи учителів від 2 жовтня 1937 року, в якому за „підписами” „Синявського, Кравченко й Кошарного”, читаємо: „... Преподавание русского языка и успеваемость учеников во многих школах района была совершенно неудовлетворительной; ученики русской

литературы совершенно не знали .... Ученики совсем мало читали русских классиков” [мовою оригіналу] (ЦДАГО України. Ф. 263, оп. 1, спр. 37464фп, арк. 12). Водночас, колишня учениця СШ № 1 м. Сквіра Іщенко Ганна Антонівна 14 травня 1956 року свідчить: *„викладання російської, української мови проходило нормально. Успішність учнів була не погана, це видно було з вступу у вищі навчальні заклади. Підручників з російської й української мови було в достатній кількості”* (Там само, арк. 51). Столяренко Антон Юхимович доповнює: *„о том, что отдел народного образования и учителя тормозили преподавания русского языка, срывали работу – это целиком показания ложные”* [мовою оригіналу] (Там само, арк. 52).

Проте, факти „шкідницької” діяльності керівництва наркомату освіти УРСР на цьому не обмежувалися. Референт наркома освіти УРСР, Федір Олександрович Гладков, на допиті 17 жовтня 1937 року щодо своєї шкідницької діяльності вказував, що він: *„... написал статью в журнале „На помощь партнаванню” об изучении техники в сети партпроса. Эта статья была вредительски составлена, дезориентировала партшколы и срывала их работу...”* [мовою оригіналу] (ГДА СБУ. Ф. 6, спр. 41478фп, арк. 27).

Не оминали займатися „шкідницькою діяльністю” за версією органів НКВС й інші заступники наркома освіти УРСР. Керівник статистичного відділу Наркомату освіти УРСР Нестор Юхимович Кузьменко (1902 р.н.) на допиті від 28–29 листопада 1937 року свідчив, що: *„Статистический отдел, которым я руководил, учитывал и готовил материал к планированию культурного строительства. Лично я подготавливал материалы о состоянии школ, техникумов и вузов для директивных органов. С вредительской целью я специально тормозил отсылку на места материалов для отчетности о состоянии школ. Так, я задержал отсылку на места материалов по учету приема детей в школы в 1936-1937 учебном году, в результате к началу года правительственные органы не были информированы о количестве детей, охваченных школьной сетью и о качестве учебы. Кроме того, в результате моей вредительской деятельности, было задержано подбор и расстановка уже подготовленных учительских кадров, что не дало возможности планировать подготовку недостающих учительских кадров”* [мовою оригіналу] (ГДА СБУ. Ф. 6, спр. 46826фп, арк. 16–17).

Відносно студентства на допиті 5 грудня 1937 року В. П. Затонський говорив, що: *„... Массовые исключение студентов мы проводили также по мотивам якобы академической неуспеваемости. Отсев студентов по нашей вине по отдельным институтам доходил до 20 % в год”* [мовою оригіналу] (ГДА СБУ. Ф. 6, спр. 49834фп, т. 1, арк. 119–120).

Щодо „шкідницької” діяльність Наркомату освіти і своєї особисто Н. Ю. Кузьменко також вказував, що: *„Заканчивая годовой*

отчет о деятельности школ, я умышленно составлял его со значительным опозданием, фальсифицируя ряд показателей о неуспевающих и второгодниках. Так число второгодников в школах Украины доходило до 12 % к общему числу школьников, я же показывал не более 7 %, скрыв таким образом, от правительственных органов действительное состояние школ и плохое качество учебы в школах. ... Вредительская работа была также проведена по линии учета подготовки кадров. В направляемые с мест отчетах, указывалось на факты невыполнения институтами учебных планов. ... В 1936 году набор студентов в вузы был проведен по-вредительски. Много студентов было принято без соответствующей подготовки. В результате отсева студентов достиг 20% к общему числу принятых” [мовою оригіналу] (ГДА СБУ. Ф. 6, спр. 46826фп, арк. 16–17).

Заступник наркомун освіти УРСР Григорій Михайлович Боданський у „шкідницькій діяльності” домігся: „... не нужно расширения объема строительства вузовских и школьных объектов, что должно было привести к удорожанию этого строительства. В частности, эту линию я проводил в проектировании университетского строительства и в постановке вопроса о расширении объема школьных зданий до таких пределов, что осуществления этого расширения на практике привело бы к значительному уменьшению количества новых школьных мест” [мовою оригіналу] (ГДА СБУ. Ф. 6, спр. 39256фп, арк. 32). І далі: „В 1937 г. капиталовложения мною были направлены, за исключением обязательных переходящих объектов, на строительство университетов и были совершенно исключены из плана строительства пединституты.

В области ликвидации неграмотности мной был проведен ряд вредительских мероприятий, заключавших в основном: в сохранении старых форм оплаты преподавателей несмотря на изменившиеся условия работы, в сохранении неправильной системы учета неграмотных и не принятии мер к полному использованию отпущенных на ликвидацию неграмотности средств. Вместо выполнения решений правительства по вопросу ликвидации неграмотности, работа была сведена к циркулярам, вызовам и слетам, создававшим ложное представление о развороте работы” [мовою оригіналу] (Там само, арк. 33).

„Шкідницька” діяльність начальника управління вищих шкіл Наркомосвіти УРСР Івана Дем’яновича Давидов згідно версії органів НКВС полягала в: „зриві й дезорганізації будівництва нових навчальних закладів й гуртожитків для студентів, дезорганізації навчання в інститутах й технікумах, активній роботі у вихованні студентів в буржуазно-націоналістичному дусі” (ГДА СБУ. Ф. 6, спр. 55701фп, арк. 15).

Не оминув Наркомат освіти УРСР у своїй „шкідницькій діяльності” і таке важливе питання, як розробка навчальних програм та планів. Перший секретар ЦК КП(б)У Микита Сергійович Хрущов у своїй доповіді під час роботи XIV з’їзді КП(б)У, підкреслив, що: „Ворог народу Затонський у своїх показаннях говорить, як вони заплутували навчальні плани...” (Шаповал, 1990, с. 122), у такий спосіб акцентуючи увагу на складанні „шкідницьких” навчальних планів й програм безпосередньо Наркоматом освіти УРСР. Ця теза певною мірою ґрунтуються на свідченнях самого наркома освіти УРСР. Де 5 грудня 1937 року Затонський вказував, що він „принимал все меры к тому, чтобы такие предметы, как ленинизм и диалектический материализм, не имели бы в учебных программах стабильных часов ...” [мовою оригіналу] (ГДА СБУ. Ф. 6, спр. 49834фп, т. 1, арк. 119–120).

Заступник наркома освіти УРСР Іван Дем’янович Давидов додатково вказував, що російська мова мала остання місце, а для педагогічних вузів була створена „націоналістична програма з історії української літератури”, яка висвітлювала різні антирадянські націоналістичні течії, та у якій вивчалися ворожі твори Вінниченка В., Епіка Г., Хвильового М. й інших (ГДА СБУ. Ф. 6, спр. 55701фп, арк. 19–20).

Торкався питання „шкідницьких” навчальних планів і програм для середніх шкіл і заступник наркома освіти Петро Михайлович Койнаш, який 2 грудня 1937 року свідчив: „Вредительская задержка утверждения нового учебного плана. [...] новый учебный план был опубликован только в конце августа месяца. Задержка учебного плана объяснялась тем, что учебный план задерживает комиссия ЦК ВКП(б). [...] в Москву, в ЦК ВКП(б) выезжали Ко...нович и Рудницкий отстаивать „украинский” вариант учебного плана. С этой же целью Затонский бомбардировал докладными записками ЦК ВКП(б). Суть предложенный по учебному плану сводилась к тому, что изучение русского языка в нерусской школе нужно начинать только с 5 класса, а не со 2 класса, как предлагал ЦК ВКП(б). Это предложение аргументировалось педагогической целесообразностью, но политически это означало, что все школьники, окончившие 4-хлетку совсем бы не знали русского языка” [мовою оригіналу] (ГДА СБУ. Ф. 6, спр. 38001фп, т. 2, арк. 26–27).

Федір Іванович Глущенко, заступник наркома освіти, додатково вказував, що він особисто проводив підривну роботу на ділянці педагогічних училищ, де „по указаниям Петруни, во время переработки и изменения учебных планов, я изъел из них изучение иностранных языков, экономической географии. Больше того, я уменьшил количество часов на преподавание русской литературы, несмотря на необходимость увеличения часов” [мовою оригіналу] (ГДА СБУ. Ф. 6, спр. 56994фп, арк. 19). Це було підтверджено на допиті 3 грудня 1937

року його колегою, заступником наркому освіти Д. Д. Петруні (Там само, арк. 30).

Якщо ж розглянути як приклад навчальну програму з літератури для другого концентрату політехнічної школи 1932 року, то ми можемо бачити, що для 5 року навчання дається 80 годин, при цьому наголошується, що завдання радянської літератури в створенні збірного типу героїв соцбудівництва, для 7 року – 88 годин (ЦДАВО, Ф. 166, оп. 11, спр. 200, арк. 16, 18зв.). Відносно російської мови, то у 1933 році на перший рік для вивчення російської мови надається для розвитку мовлення – 50 годин, у другий-четверті роки по 60 годин, на письмо в перший рік – 60 годин, другий рік – 40 і третій – четвертий рік по 20 годин, на граматику в перший рік – 50 годин, в другий – четвертий по 60 годин (Там само, арк. 43).

Налічувалися „проблеми” і у навчальних планах та програмах з військової підготовки, на що вказує у своїй доповіді на зібрані профгрупи військово-навчальної частині Київського індустріального інституту 22 грудня 1937 року військовий керівник вузів м. Києва Володимир Іванович Козько (ЦДАГО. Ф. 263, оп. 1, спр. 66480фп, т. 1, арк. 61–88).

Крім того, нарком освіти В.П. Затонський відносно військової підготовки в школі свідчив що: *„Военная подготовка начинается в 9–10 классах средней школы. Нами был искусственно создан разрыв между программой РККА в 120 часов обучения и действительной программой. На военное обучение мы отводили всего на учебной год около 80 часов. ... В вузах нами создавались условия, при которых высшая военная подготовка рассматривалась, как дело третьестепенное, маловажное и поэтому ректора не уделяли этому вопросу должного внимания...”* [мовою оригіналу] (ГДА СБУ. Ф. 6, спр. 49834фп, т. 1, арк. 122).

Але, під час розгляду цих фактів „шкідницької діяльності” з боку керівництва Наркомату освіти УРСР виникає закономірне питання, а чи відповідали звинувачення дійсності, чи була наприклад педагогічно обґрунтована сама така розробка навчальних планів і програм? І чи були винні в цьому безпосередньо нарком освіти УРСР та його підлеглі?

Під час реабілітації колишній заступник наркома освіти УРСР й директор Українського науково-дослідницького інституту педагогіки до 1938 року Рудницький Василь Васильович 9 грудня 1955 року, щодо навчальних планів вказував: *„ ... в 1937–1938 гг. как и сейчас, существует единый учебный план для всех школ СССР. Этот план разрабатывается в Министерстве просвещения РСФСР и рассылается по республикам. На местах Министерства просвещения союзных республик дополняют его четырема предметами: история республики, географии, родной язык и литература”* [мовою оригіналу] (ГДА СБУ. Ф. 6, спр. 46826фп, арк. 131). Це ж фактично підтверджував на допиті 2 грудня 1937 року П. М. Койнаш, який свідчив, що: *„Лишь*

после того, как ЦК ВКП(б) начал прямо уличать Наркомпрос Украины в буржуазном национализме, был утвержден на Украине учебный план, по которому русский язык начинают изучать со 2 класса начальной, неполносредней и средней школы” [мовою оригіналу] (ГДА СБУ. Ф. 6, спр. 38001фп, т. 2, арк. 27–28). Незабаром, у наступному 1938 році, виходить Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) „Про обов’язкове вивчення російської мови в школах національних республік і областей”, котра вводила обов’язкове викладання російської мови у всіх неросійських школах України з 1 вересня 1938 р., зокрема і в українських національних школах.

У відповіді заступника міністра освіти УРСР Ф. Дудніка на запит заступника військового прокурора Київського військового округу полковника юстиції Савенко у грудні 1955 року до Міністерства освіти УРСР щодо питання навчальних планів й програм, вказувалося, що: *„Проекты учебных планов и программ для школ Украинской ССР составляются Управлением школ Министерства просвещения УССР на основании решений партии и правительства и утверждаются руководством Министерства...”* [мовою оригіналу] (Там само, арк. 86).

Наведені свідчення в певній мірі вказують на повну залежність Наркомату освіти УРСР у розробці навчальних програм й планів безпосередньо від партійного керівництва, яке використовувала у своїх рішеннях насамперед політичні мотиви, а не педагогічну доцільність.

Але, подібне явище „шкідницької” складової навчальних програм й планів, можна спостерігати ще у 1934 році. У своїй статті Тополянський Д. Б. вказував: *„... ці перші навчальні плани не позбавлені деяких хиб. Чимало хиб можна було уникнути, якби було взято під увагу досвід передових університетів РСФСР. ... Наші плани не позбавлені багатопредметності. Часто дрібні розділи наук фігурують як окремі дисципліни. Трапляються також нечіткість щодо розгортання спеціалізації. В навчальних планах, поруч з елементами „конвеєрності”, було також надмірне „розтягування” дисциплін за часом. Не завжди обсяг, зміст і відведений час по окремим дисциплінам відповідав загальнофакультетській та спеціальнонауковій підготовці студентів відповідно до завдань університетів...”* (Тополянський, 1934, с. 1). Також, на XII з’їзді КП(б)У 22 січня 1934 року Літвін у своєму виступі торкаючись навчальних програм технікумів механізації сільського господарства зазначав: *„... в программе техникума механизации сельского хозяйства из 4600 часов на обучение машины, трактора, комбайна, автомобиля было отведено всего лишь 9 % или 460 часов. Безусловно, эта программа головотяпская, вредительская, в результате чего мы получили из техникума людей, мало квалифицированных... [...] подготовку ветеринарных кадров. ... твердой программы не было, потому что программы менялись неоднократно. В прошлом за 26 учебных часов было пройдено 8 специальных дисциплин, 2 тысяч*

страниц, студентам эти дисциплины засчитали. Какой имеем выпуск в результате этого. Продукцию была выпущена неполноценная, низкокачественная” [мовою оригіналу] (ЦДАГО. Ф. 1, оп. 1, спр. 430, арк. 85).

Не оминув у своїй „шкідницькій” діяльності Наркомат освіти УРСР і атестацію учителів. 10 квітня 1936 року РНК СРСР і ЦК ВКП(б) зобов’язало Народні комісаріати освіти республік до 1 серпня 1938 року провести атестацію учителів (Стрижак, 2007, с. 59). Проте за 1936/1937 рік із 162 тисяч учителів атестацію пройшли лише 95602 осіб, з них тільки 9347 надано звання вчителя, 82894 – допущені до викладання і 3361 особі заборонили працювати в школі (Редько, 1938, с. 24). Такі результати атестації відповідно стали одним з пунктів звинувачень. На допиті 27 липня 1938 року заступник наркома освіти Хаїт Ізраїль Абрамович вказував, що: *„Я вместе с другими участниками ... использовал в антисоветских целях постановления правительства об аттестации учителей. Под видом выполнения этого постановления мы незаконно уволили тысячи честных преподавателей средних и высших школ. ... Только по одной Винницкой области свыше 1000 учителей выброшены из школ”* [мовою оригіналу] (ГДА СБУ. Ф. 6, спр. 37108фп, арк. 20).

Закономірним підсумком слідства з боку органів НКВС було не тільки визнання власної вини сфальсифікованих звинувачень заарештованими, а й винесення неправомірного вироку. Нарком освіти Володимир Петрович Затонський був засуджений до розстрілу рішенням Військової Колегії Верховного Суду СРСР 29 липня 1938 року та розстріляний у Москві того ж дня - 29 липня 1938 року (ГДА СБУ. Ф. 6, спр. 49834фп, т. 3, арк. 154). Секретар-референт наркома освіти УРСР Гладков Федір Олександрович засуджений Виїзною сесією Військової колегії Верховного Суду СРСР 23 жовтня 1937 року та розстріляний у Києві на наступний день – 24 жовтня 1937 року (ГДА СБУ. Ф. 6, спр. 41478фп, арк. 42). Виїзною сесією Військової колегії Верховного Суду СРСР були засуджені і інші заступники наркому освіти, усі вони були розстріляні протягом вересня 1937 – січня 1938 років у Києві та імовірно поховані на території спецділянки НКВС біля селища Биківня.

Отже, проаналізовані архівні, архівно-кримінальні справи та інші документальні джерела дають змогу не тільки зрозуміти усю абсурдність звинувачень щодо жертв більшовицького режиму, а й зверхність органів НКВС та партії більшовиків над правами людини, задекларованих свобод, загальнолюдських цінностей, які захищалися Сталінською Конституцією.

Наведені приклади демонструють у більшості випадків загальну „шкідницьку діяльність”, котру ми бачимо у справах репресованих, що фактично не підтверджується реальними фактами, а ґрунтуються на сфальсифікованих документах, свідченнях отриманих під тиском

репресивних органів та уяві слідчих. Органи НКВС фальсифікуючи звинувачення перекручували ту дійсність, що була в освіті, використовуючи проблемні питання як приклади провини. При цьому не намагалися їх перевірити, визначити, винна та чи інша особа у недоліках роботи радянської освіти.

Виокремлюючи „шкідницьку лінію” у репресивній політиці радянської влади щодо працівників освіти можна зробити висновок, що „шкідництво” в роботі Наркомату освіти УРСР була присутнє постійно та охоплювало різні нюанси діяльності її працівників, включно з наркоматами освіти, їх заступниками та іншими підлеглими.

Проте, проблеми, що порушені у статті, на сьогодні охоплені недостатньо, тому ціла низка питань потребує подальшого системного дослідження. Зокрема ті, що стосуються вивчення прикладів фальсифікування репресивними органами справ та проявів „шкідницької діяльності”, як безпосередньо в Наркоматі освіти УРСР, так і в обласних, міських та районних відділах освіти, чи питання впливу репресивної політиці на подальшу долю репресованого. На це науковцям слід приділити значну увагу при вивченні архівних й архівно-кримінальних матеріалів доби „Великого терору” 1937-1938 років та інших документальних джерел, зокрема мемуарних чи біографічних.

Список використаної літератури

- 1. Васильєв В.** Вплив „великого терору” 1937–1938 рр. на економічні процеси в УРСР. З *архівів ВУЧК-ГПУ-КГБ*. 2004. № 1/2. С. 36–58.
- 2. Шаповал Ю.** Україна 20–50-х років : сторінки ненаписаної історії. К. : Наукова думка, 1993. 352 с.
- 3. Конквест Р.** Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років / Пер. з англ. Н. Волошинович, З. Корабліної. Луцьк : ВМА „Терен”, 2009. 880 с.
- 4. Марочко В., Хілліг Г.** Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941). К. : Науковий світ, 2003. 302 с.
- 5. Бривко М.** „Шкідницька діяльність” учителів Київщини – версія НКВС УРСР (за матеріалами архівно-кримінальних справ). *Naukowy i innowacyjny potencjał prezentacji: kolekcja prac naukowych „ΛΟΓΟΣ” z materiałami Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji, Opole, 18 listopada 2018 r.* Równe : „Volynsky Oberegi” Publishing House, 2018. Том 5. S. 89–93.
- 6. Журецький Я., Шитюк М.** Освітня Миколаївщини – жертви репресій сталінізму. Миколаїв : [б. в.], 1994. 69 с.
- 7. Гренченко Г.** Репресовані освітяни Чернігівщини. Чернігів : Обл. товариство „Просвіта” імені Т. Шевченка, 2003. 150 с.
- 8. Мандрик Я.** Переслідування освітян України в період становлення сталінської диктатури (1929–1938 рр.). *Проблеми освіти*. 1996. Вип. 5. С. 121–126.
- 9. Макаєв В.** „Классовый враг проникает в школу”. *Народное образование*. 1990. № 2. С. 142–144.
- 10. Юинг Е.** Учителя эпохи

сталинізму : вла́сть, політика и жизнь школы 1930-х гг. / Пер. с англ. Д. А. Благова. М. : РОССПЭН, 2011. 359 с. **11. Литвин Н.** Вислання професури 1922 р. як ідеологічний чинник боротьби з українською інтелігенцією. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2010. № 3. С. 119–126. **12. Про хиби партійної роботи і заходи ліквідації троцькістської та інших дворушників.** Доповідь тов. Сталіна на Пленумі ЦК ВКП(б) 3 березня 1937 року. *Комуніст*. 1937. 29 березня (№ 73). С. 1–2; **13. Великий терор в Україні.** Куркульська операція 1937–1938 рр. У 2-х ч. / Упоряд. С. Кокін, М. Юнге. К.: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, 2010. Ч. 1. 614 с. **14. ГДА СБУ.** Ф. 6. Спр. 49834фп. **15. ЦДАГО України.** Ф. 263. Оп. 1. Спр. 37464фп. **16. Збірник** наказів та розпоряджень НКО УСРР. 1938. № 33. С. 5–7. **17. ГДА СБУ.** Ф. 6. Спр. 41478фп. **18. ГДА СБУ.** Ф. 6. Спр. 46826фп. **19. ГДА СБУ.** Ф. 6. Спр. 39256фп. **20. ГДА СБУ.** Ф. 6. Спр. 55701фп. **21. Шаповал Ю.** У ті трагічні роки : сталінізм на Україні. К. : Політвидав України, 1990. 143 с. **22. ГДА СБУ.** Ф. 6. Спр. 38001фп. **23. ГДА СБУ.** Ф. 6. Спр. 56994фп. **24. ЦДАВО України.** Ф. 166. Оп. 11. Спр. 200. **25. ЦДАГО України.** Ф. 263. Оп. 1. Спр. 66480фп. **26. Тополянський Д.** До Всеукраїнських фахових нарад. *За комуністичні кадри*. 1934. 9 січня (№ 14). С. 1. **27. ЦДАГО України.** Ф. 1. Оп. 1. Спр. 430. **28. Стрижак Є.** Кадрове забезпечення середньої та вищої школи УСРР : історичний досвід 1920–1930-х років : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2007. 200 с. **29. Редько Ф.** До підсумків атестації вчителів. *Комуністична освіта*. 1938. № 11. С. 24–29. **30. ГДА СБУ.** Ф. 6. Спр. 37108фп.

References

1. Vasylyev, V. (2004). Vplyv „velykoho teroru” 1937–1938 rr. na ekonomichni protsesy v URSR [The influence of the „great terror” of 1937–1938 on economic processes in the USSR]. *Z arhiviv VUČK, GPU, NKVD, KGB, 1/2*, 36-58. [in Ukrainian]. **2. Shapoval, Y.** (1993). *Ukrayina 20–50-kh rokiv : storinky nenapysanoyi istoriyi* [Ukraine of 20–50's : pages of unwritten history]. Kyiv : Naukova dumka. [in Ukrainian]. **3. Konkvest, R.** (2009). *Velykyy teror. Stalins'ki chystky trydtsyatykh rokiv* [The Great Terror. Stalin's purges of the thirties.]. (N. Voloshynovych, Z. Korablina, Trans.). Luts'k : VMA „Teren”. [in Ukrainian]. **4. Marochko, V., Khillih, H.** (2003). *Represovani pedahohy Ukrainy : zhertvy politychnoho teroru (1929–1941)* [And Hillich G. Repressed by the pedagogy of Ukraine: victims of political torture (1929–1941)]. Kyiv : Naukovyi svit. [in Ukrainian]. **5. Bryvko, M.** (2018). „Shkidnyts'ka diyal'nist'” uchyteliv Kyivshchyny – versiya NKVS URSR (za materialamy arkhivno-kryminal'nykh sprav) [The „pest activity” of Kyiv region teachers is the version of the NKVD of the USSR (based on archival-criminal case materials)], in *Naukowy i innowacyjni potencjal*

prezentacji: kolekcja prac naukowych „LÓHOS” z materiałami Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji, Opole, 18 listopada 2018 r. [Scientific and innovative potential of the presentation: a collection of scientific works „LÓHOS” with materials from the International Scientific and Practical Conference, Opole, November 18, 2018]. (pp. 89–93). (Vol. 5). Równe : Volynsky Oberegi Publishing House. [in Ukrainian].

6. Zhuretskyi, Ya. I., Shytiuk, M. M. (1994). *Osvitiany Mykolaivshchyny – zhertvy represii stalinizmu* [Educators of Mykolayiv region – victims of repressions of Stalinism]. Mykolaiv : N. p. [in Ukrainian].

7. Hrenchenko, H. Ye. (2003). *Represovani osvitiiany Chernihivshchyny* [Repressed educators in Chernihiv region]. Chernihiv : Obl. tovarystvo „Prosvita” imeni T. Shevchenka. [in Ukrainian].

8. Mandryk, Y. (1996). *Peresliduvannya osvityan Ukrayiny v period stanovlennya stalins'koyi dyktatury (1929–1938 rr.)* [The persecution of Ukrainian educators in the period of Stalin's dictatorship (1929–1938)]. *Problemi osviti*, 5, 121–126. [in Ukrainian].

9. Makaev, V. (1990). „Klassovyy vrah pronykaet v shkolu” [„Class enemy penetrates school”]. *Narodnoe obrazovanie*, 2, 142–144. [in Russian].

10. Yuynh, E. (2011). *Uchytelya epokhy stalinizma : vlast', politika i zhizn' shkoly 1930-kh gg.* [Teachers of the Stalinist Era : Power, Politics and the Life of the School of the 1930s.]. (D. A. Blahova, Trans.). Moscow : ROSSPEN. [in Russian].

11. Lytvyn, N. (2010). *Vyslannya profesury 1922 r. yak ideolohichnyy chynnyk borot'by z ukrayins'koyu intelihentsiyeyu* [Expulsion of the professorship in 1922 as an ideological factor in the fight against the Ukrainian intelligentsia]. *Visnik Kiivs'kogo nacional'nogo torgovel'no-ekonomichnogo universitetu*, 3, 119–126. [in Ukrainian].

12. Pro khyby partiinoi roboty i zakhody likvidatsii trotskistskoi ta inshykh dvorushnykiv. Dopovid tov. Stalina na Plenumi TsK VKP(b) 3 bereznia 1937 roku [On the flaws of party work and measures to eliminate Trotskyist and other dual-occupiers. Report Comrade. Stalin at the Plenum of the Central Committee of the CPSU (b) March 3, 1937]. (1937, March 29). *Kommunist (Kharkov)*, s. 1–2 [in Ukrainian].

13. Kokin, S., Jung, M. (Comps.). (2010). *Velykyy teror v Ukrayini. Kurkul's'ka operatsiya 1937–1938 rr.* [Great terror in Ukraine. Kurkul operation 1937–1938]. (Part 2). Kyiv : Vydavnychyy dim „Kyyevo-Mohylyans'ka akademiya”. [in Ukrainian].

14. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv SB Ukrainy (HDA SBU) [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine]. (F. 6. Fol. 49834fp). [in Russian].

15. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHO Ukrainy) [Central State Archives of Public Associations of Ukraine]. (F. 263. In. 1. Fol. 37464fp). [in Russian].

16. Zbirnyk nakaziv ta rozporядzhen NKO USRR [Collection of orders and orders of the NPO of the Ukrainian SSR] (1938), 33, 5–7. [in Ukrainian].

17. HDA SBU. (F. 6. Fol. 41478fp). [in Russian].

18. HDA SBU. (F. 6. Fol. 46826fp) [in Russian].

19. HDA SBU. (F. 6. Fol. 39256fp). [in Russian].

20. HDA SBU. (F. 6. Fol. 55701fp). [in Russian].

21. Shapoval, Y. (1990). *U ti trahichni roky : stalinizm na*

Ukrayini [In those tragic years : Stalinism in Ukraine]. Kyiv : Polityvydav Ukrainy. [in Ukrainian]. **22. HDA SBU.** (F. 6. Fol. 49834fp). [in Russian]. **23. HDA SBU.** (F. 6. Fol. 56994fp). [in Russian]. **24. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchikh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy)** [Central state archives of supreme authorities and governments of Ukraine]. (F. 166. In. 11. Fol. 200). [in Russian]. **25. TSDAHO Ukrainy.** (F. 263. In. 1. Fol. 66480fp). [in Russian]. **26. Topolyans'kyy, D.** (1934, January 9). Do Vseukrayins'kykh fakhovykh narad [To the All-Ukrainian professional meetings]. *Za komunistychni kadry*, 14, s. 1. [in Ukrainian]. **27. TSDAHO Ukrainy.** (F. 1. In. 1. Fol. 430). [in Russian]. **28. Stryzhak, Ye.** (2007). *Kadrove zabezpechennia serednoi ta vyshchoi shkoly USSR : istorychnyi dosvid 1920-1930-kh rokiv* [Personnel provision of secondary and higher schools of the Ukrainian SSR: historical experience of 1920-1930s.] (Candidate's thesis). Cherkasy State Technological University, Cherkasy. [in Ukrainian]. **29. Redko, F. A.** (1938). Do pidsumkiv atestatsii vchyteliv [To the results of teacher attestation]. *Komunistychna osvita*, 11, 24–29. [in Ukrainian]. **30. HDA SBU.** (F. 6. Fol. 37108fp). [in Russian].

Бривко М. В. „Шкідницька лінія” у репресивній політиці радянської влади щодо Наркомату освіти УРСР за доби „Великого терору” (1937–1938 рр.)

У статті розкривається сутність „шкідницької лінії” у репресивній політиці радянської влади під час доби „Великого терору” 1937-1938 років. Під час проведеного дослідження вивчено й проаналізовано архівно-кримінальні справи репресованих, інші архівні й документальні матеріали щодо діяльності Наркомату освіти УРСР та його керівництва, де наводяться приклади професійної так званої „шкідницької діяльності” наркома освіти УРСР, його заступників, факти фальсифікації з боку репресивних органів радянської влади, узагальнюється предмет звинувачень, висунутих репресованим в зазначений період.

Окрім того, автор, акцентуючи увагу на „шкідницьку” лінію у репресивній політиці з боку радянських органів, ілюструє різноманітність методів політичних переслідувань працівників Наркомату освіти УРСР у добу „Великого терору”. Наприклад, використання атестації учителів як методу політичного тиску за професійною належністю, що відбувалося в умовах нестачі учителів та слабкої якості освіти зокрема. Або „шкідницьке” складання навчальних планів й програм, що мали не тільки задовольняти освітян й учнів чи студентів, а й вищу радянську партійну номенклатуру, котра здійснювала постійний ідеологічний тиск та контроль у галузі освіти не рахуючись із особливостями української радянської освіти.

У ході дослідження автор дійшов висновку, що висунуті органами НКВС звинувачення, наведені у даній статті, є повністю

абсурдними, і демонструють нехтування органами НКВС прав людини, які захищалися радянськими Конституціями, у тому числі й Сталінською 1936 року, особливо у добу „Великого терору” 1937–1938 років.

Ключові слова: „Великий терор”, 1937–1938 рр., репресії, архівно-кримінальна справа, Наркомат освіти УРСР.

Бривко Н. В. „Вредительская линия” в репрессивной политике советской власти относительно Наркомата просвещения УССР в период „Большого террора” (1937–1938 гг.)

В статье раскрывается сущность „вредительской линии” в репрессивной политике советской власти во время периода „Большого террора” 1937-1938 годов. Во время проведенного исследования изучено и проанализировано архивно-криминальные дела репрессированных, другие архивные и документальные материалы относительно деятельности Наркомата просвещения УССР и его руководства, где приводятся примеры профессиональной так называемой „вредительской деятельности” непосредственно наркома просвещения и его заместителей, факты фальсификации со стороны репрессивных органов советской власти, обобщается предмет обвинения, выдвинутых репрессированным в указанный период.

Кроме того, автор акцентирует внимание на „вредительской” линии в репрессивной политике со стороны советских органов иллюстрируя разнообразие методов политических преследований работников Наркомата просвещения УССР в период „Большого террора”. Например, использование аттестации учителей как метод политического давления по профессиональной принадлежности, что происходило в условиях нехватки учителей и слабого качества образования. Или „вредительское” составление учебных планов и программ, которые должны были не только удовлетворить педагогов, учащихся и студентов, а и высшую советскую партийную номенклатуру, которая осуществляла постоянное идеологическое давление и контроль в отрасли образования, не считаясь с особенностями украинского советского образования.

В ходе исследования автор пришел к выводу, что выдвинутые органами НКВД обвинения, упомянутые в данной статье, являются полностью абсурдными, и демонстрируют пренебрежение органами НКВД прав человека, которые защищались советскими Конституциями, в том числе и Сталинской 1936 года, особенно в период „Большого террора” 1937–1938 годов.

Ключевые слова: „Большой террор”, 1937–1938 гг., репрессии, архивно-криминальное дело, Наркомат просвещения УССР.

Bryvko M. V. „Shkidnytsia Line” in the Soviet government's repressive policy on the People's Commissariat for Education of the USSR during the Great Terror (1937–1938)

The article reveals the essence of the "harmful line" in the repressive policies of Soviet power during the Great Terror era of 1937–1938. During the research, archival-criminal cases of the repressed, other archival and documentary materials on the activity of the People's Commissariat of Education of the USSR and its management were studied and analyzed, which gives examples of professional so-called "harmful activity" directly by the People's Commissar of Education of the USSR, falsification facts bodies of Soviet power, summarizes the subject of the allegations made by the repressed in the specified period.

In addition, the author's emphasis on the "harmful" line in the repressive policy of the Soviet authorities illustrates the variety of methods of political persecution of the People's Commissariat of Education of the USSR in the Great Terror. For example, the use of teacher certification as a method of political pressure on professional affiliation, which occurred in the absence of teachers and teachers in educational institutions of the Ukrainian SSR and poor quality of education in particular. Or "malicious" drafting of curricula that were intended not only to satisfy educators and students or students, but also to the higher Soviet party nomenclature, which exerted constant ideological pressure and control in the field of education, not considering the peculiarities of Ukrainian Soviet education.

In the course of the study, the author concluded that the allegations made by the NKVD authorities in this article are completely absurd, and demonstrate the neglect of the NKVD human rights bodies, which were defended by the Soviet Constitutions, including Stalin's in 1936, especially during the Great 1937–1938.

Key words: "Great Terror", 1937–1938, repression, archival-criminal case, People's Commissariat of Education of the USSR.

Стаття надійшла до редакції 16.10.2019 р.
Прийнято до друку 25.10.2019 р.
Рецензент – д.і.н., проф. Набока О. В.

УДК 323.2:355.426

DOI 10.12958/2227-2844-2019-3(331)-41-71

С. О. Вовк – доктор політичних наук, завідувач кафедри політології та правознавства ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (м. Старобільськ)

E-mail: vovk_sa_79@ukr.net

ORSID <https://orcid.org/0000-0002-6171-4782>

РЕТРОСПЕКЦІЯ ПРОБЛЕМИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ: СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧИЙ ДИСКУРС

Сучасний розвиток цивілізації доводить, що людство дотепер не змогло виключити громадянську війну із соціально-політичної дійсності. З огляду на це політологи, філософи, історики, соціологи та військові спеціалісти намагаються осмислити й усвідомити прояви складових цього багатоаспектного явища, виявити особливості процесів, що відбуваються до, під час та після внутрішньої війни. І, відповідно, проблематика громадянської війни в межах окремих підходів (політичної боротьби, політичних конфліктів, зіткнення цінностей різних цивілізацій і культур) і впливу війни на різні процеси суспільного і державного життя на національному і міжнародному рівні з точки зору цивільних і військових відносин є складовою предмета дослідження низки вітчизняних і зарубіжних вчених.

У роботах із загальних проблем війни у філософському, політологічному, соціологічному, історичному аспектах та з позицій військової науки аналізується війна як суспільне явище і, відповідно, виокремлюються особливості громадянської війни як певного різновиду, що характеризується збройним протистоянням між громадянами однієї держави.

У дослідженнях радянського часу з проблематики громадянської війни акцентовано на місці війни в боротьбі за соціалізм, народну демократію і суспільний прогрес, що зумовлено ідеологічними вимогами радянського суспільства. Збройне протистояння аналізується з погляду марксистсько-ленінського вчення й боротьби класів.

Для Є. Рибкіна, В. Серебрянникова, С. Тюшкевича, провідною метатемою досліджень є постулат, що війна є продовженням політики, характер війни безпосередньо залежить від політики, яка зумовлює зміст війни. У. Алієв і М. Хмара вважають громадянську війну або самостійною формою збройного насилля, або специфічною формою збройної боротьби, пов'язаною із національним визволенням і демократичними перетворенням.

Поділ війн на справедливі і несправедливі зумовлений тим які класи ведуть війну і з якою метою. Вищим типом справедливих війн є громадянські війни пролетаріату, оскільки їх ведуть революційні класи і

„...боротьба пролетаріату з буржуазією за свої політичні і економічні права, за соціалістичну перебудову суспільства є прогресивною” (Рибкін, 1973, с. 30).

На думку Є. Рибкіна, Є. Медведєва громадянські війни виникли в процесі боротьби народних мас за демократію в капіталістичних країнах і велися народом проти панівного класу буржуазії з метою демократизації за досягнення повної політичної і економічної незалежності країни, відповідно, ці війни є справедливими, оскільки мають за мету побудову нового суспільства на принципах рівності. Тобто громадянські війни – один із наочних доказів того, що боротьба за перетворення суспільного життя за певних обставин може набувати форми збройної конфронтації, а внутрішні війни ХХ ст. – процес боротьби сил соціалізму із силами імперіалізму, неоколоніалізму, відображення загострення ідеологічної боротьби на міжнародній арені у зв'язку з воєнно-політичним паритетом між США і СРСР.

За Є. Медведєвим, М. Хмарою, Г. Дьомінім, на перебіг громадянської війни впливає, по-перше, рівень самосвідомості народних мас, по-друге, втручання у внутрішні справи держави іноземних держав і світового співтовариства у вигляді воєнної інтервенції (наприклад, громадянська війна в Росії); по-третє, діяльність внутрішньої і зовнішньої реакції.

Отже, дослідники акцентують увагу здебільшого на класовій боротьбі, протистояння соціалістичної і капіталістичної систем розвитку, залишаючи поза увагою безліч інших аспектів громадянської війни, як-от соціокультурна площина.

Сучасні дослідники О. Бельков, В. Серебрянников, Т. Семенова, які студіюють прояви війни як суспільного явища, розглядають громадянську війну, як:

– збройне протиборство задля досягнення певної політичної цілі. У цьому випадку громадянська війна має, як і зовнішня, деструктивний характер і є збройним протиборством соціальних груп у середині держави, але війною без армій і фронтів;

– протилежність сталому правопорядку в державі. Відповідно специфічні ознаки громадянської війни виокремлюються в контексті її попередження, протиставляючи останню миру;

– нелегітимний збройний шлях переходу верховної державної влади, коли нова еліта, якщо приходить до влади, то нелегітимним і недемократичним шляхом. Особливо останнє простежується на Африканському континенті, де одним із шляхів недемократичної моделі зміни влади виступає саме громадянська війна, і є ряд конкретних країн, у яких відбулася така зміна і в яких така спроба провалилася.

Чільне місце з-поміж сучасних досліджень посідає проблема визначення громадянської війни як політичного конфлікту. Так, Б. Коваленко, А. Пирогов, О. Рижов, А. Клименко, А. Глухова,

розглядають війну в межах концепцій соціального конфлікту, висвітлюючи еволюцію філософсько-соціологічної та політико-психологічної рефлексії політичного конфлікту.

Одним із воєнно-політичних конфліктів за соціально-політичними критерієм залежно від характеру політичної мети є громадянська війна. На перший план такого конфлікту виходять, як правило, приватні інтереси, пов'язані з економічними, територіальними, національно-етнічними, релігійними протиріччями. Ці протиріччя інспіруються політичними силами, партіями та рухами, окремими політичними діячами, що прагнуть захопити владу. До схеми характеристики збройного конфлікту, яка може бути застосована відповідно й до громадянської війни, включено такі складники: конфлікт неминуче призводить до якісної зміни суспільства; на першому місці в сучасній збройній боротьбі стоїть дезорганізація управління державою, позбавлення збройних сил супротивника тилової інфраструктури; початок війни зумовлений насамперед економічними і політичними протиріччями; акцент у вирішенні конфлікту необхідно змістити в бік національних інтересів суверенної держави. Існує загроза розростання масштабів локального збройного конфлікту (локальної війни, громадянської війни), і необхідно керуватися дією норм міжнародного права, які на перший план ставлять „силу права” замість „права сили”.

В. Насіновський вважає, що громадянська війна як локальна є різновидом макрогрупових соціальних конфліктів, що переходять у насильницькі форми боротьби засобами самоствердження, покарання або придушення супротивної сторони. Поряд із громадянською війною, різновидами соціального конфлікту виступають територіальні, міжетнічні, міжконфесійні, міжобщинні, сепаратистські й ідеологічні. Спостерігається історична залежність інтенсивності конфлікту від розвитку суспільства на різних його етапах.

Громадянська війна як конфлікт є кризовим етапом у розвитку суспільної системи, що виявляється в збройному протиборстві сторін задля вирішення протиріч щодо державної влади. Політичний зміст конфлікту становлять структурні, динамічні й інформаційні відносини протиборчих сторін з приводу державної влади, що знаходять вияв у збройних зіткненнях. Трансформація збройних конфліктів у сучасних геополітичних умовах, тенденції воєнної глобалізації, коли збройне насилля є головним інструментом у протиборстві та розростанні конфліктів, доводить, що внутрішні збройні протиборства великих масштабів варто кваліфікувати як громадянські війни.

Громадянська війна становить динамічну систему, процес, що розвивається і складається з певних етапів. Перебіг громадянської війни поділяють на кілька етапів:

1. Підготовчий етап, що характеризується відносною стабільністю держави, але при цьому в суспільстві постійно виникають

теми „революції”, „внутрішнього конфлікту”. На цьому етапі поступово збільшується рівень протиріч у суспільстві. Перша стадія може тривати десятки років.

2. Різке зростання напруги. Для цього етапу головною ознакою стає зростання кількості радикально налаштованих людей і збільшення пропаганди. Тривалість етапу становить менше року.

3. Спусковий момент, коли відбувається падіння легітимного уряду, державний переворот чи спалах конфлікту. Події третього етапу тривають не більше 1-2 місяців.

4. Визначення супротивника та перші збройні сутички, у яких беруть участь сотні та тисячі бійців. Етап триває від 6 місяців до 1 року.

5. Активні бойові дії, які відбуваються на значній частині території країни. Тривалість активних бойових дій від 3 до 5 років.

6. Активні бойові дії на обмеженій території (відбувається або зачистка території, або розпад країни). Стадія триває до кількох років.

7. Фінальний етап, для якого характерно оформлення результатів громадянської війни. Тривалість 1–2 роки.

8. Етап диктатури та політичного терору. Тривалість етапу становить до десятків років після завершення громадянської війни.

9. Падіння диктатури, формування системи зміни влади. Триває етап до кількох років.

На нашу думку, охарактеризований перебіг громадянських війн потребує модифікації, оскільки деякі етапи (п'ятий і шостий) доцільно об'єднати. Більше того, етап диктатури та її падіння доцільно було б віднести до кардинальних соціально-політичних наслідків, що зумовлюють подальший соціально-політичний, економічний і навіть духовний розвиток держави та суспільства, які пережили громадянську війну.

Перебіг громадянської війни залежно від процесу ескалації, на думку І. Зиміної, конструюється в такі етапи:

1. Дегенеративні зміни в суспільстві: політична дестабілізація, економічна стагнація, зростання напруженості між суб'єктами, що створює базу для конфлікту.

2. Загроза відкритого протиборства: наростання напруги, спроби примирення, збалансованість ситуації, невдалі спроби повернути довіру.

3. Війна: збройна боротьба, захват цивільних осіб, неможливість переговорів.

4. Неміцний мир: мирна угода, політичні переговори, нові інститути (Зиміна, 2004, с. 260).

Отже, сучасні дослідники здебільшого відійшли від класової сутності громадянської війни й акцентували увагу на стадійному збройному протистоянні політичних суб'єктів – претендентів на владу, що перериває природний розвиток держави.

Громадянська війна є складним суспільно-політичним явищем, яке виникає внаслідок дії цілої системи причин, тобто має полікаузальний характер. На думку О. Гурова, Г. Ососкова, Г. Сидорової, Є. Кутявіної, не варто досліджувати механізм виникнення війн, переховувати причини без з'ясування взаємозв'язку між ними, оскільки виникнення війни і визрівання її причин – складний, суперечливий і тривалий процес.

Для розуміння причин дослідники пропонують керуватися низкою правил. Так, Н. Ліхацька зазначає, що „...виявлення причин, що породжують військові зіткнення, припускає передусім вивчення політики, яка вела і привела до війни. Необхідно брати всю політику держави, щоб зрозуміти, яким чином з цієї системи неухильно і неминуче почалася ця війна. При аналізі джерел війн важливо враховувати їхню зумовленість не лише політикою, а й економікою, бо політика врешті-решт залежить від економіки. Війна як насильницький спосіб вирішення політичних проблем перебуває в прямій залежності від економічних чинників” (Ліхацька, 2006, с. 151).

Для визначення та розуміння причин війн можлива „...деактуалізація детермінаційної парадигми...” (Букалова, 2009, с. 180); до структури походження війн поряд із матеріальними факторами необхідно ввести ціннісні і вольові фактори (наприклад, рішення про участь в боях, руйнації будівель, вбивства тощо). Якщо розглядати причини війни як фази соціотального конфлікту, у якому відбувається масове насилля, то „...громадянські війни (війни в межах одного політичного співтовариства) виникають неумисно...” (Розов, 2009, с. 30). Джерелом громадянських війн у цьому випадку виступають соціально-політичні, ідеологічні і релігійні мотиви.

У деяких дослідженнях питання про причини війни зводиться до проблеми співвідношення особистого та колективного. І, відповідно, причиною громадянських війн виступає ірраціональна діяльність груп осіб, насамперед політичних лідерів, які під час прийняття життєво важливих для своєї країни рішень керувалися „своїм особистим вибором” (Федосєєв, 2005, с. 26).

Дж. Діксон наголошує, що в процесі дослідження причин внутрішніх війн необхідно враховувати все: і рівень консенсусу населення, і роль природних ресурсів, й історичні передумови і традиції нестабільності, при цьому в жодному разі не залишати поза увагою очевидні суспільні протиріччя і кількісні характеристики стану суспільства. Наприклад, від кількості населення залежить рівень виникнення громадянської війни. Так, чим більше населення держави, тим вище ризик війни, оскільки контролювати багаточисельне населення значно складніше, а під час конфлікту для протиборчих сторін більше можливостей поповнювати свої ряди.

У процесі виникнення громадянських війн, на думку Дж. Діксона, відіграють велику роль три економічні складові: перша пов'язана із загальним зменшенням ресурсів стосовно можливостей їх відновлення; друга – зумовлена зростанням кількості населення; третя – нерівномірним розподілом ресурсів у суспільстві. Тобто дослідник висуває припущення, що держави з нерівномірним розподілом природних ресурсів з-поміж різних груп суспільства внаслідок особливостей функціонування політичного режиму більше схильні до внутрішніх збройних конфліктів.

У дослідженні причин громадянської війни С. Джанков і М. Рейнол-Кверол вважають за необхідне враховувати незахищеність прав власності, неадекватну правоохоронну систему. Так, чим нижча „якість” державних інститутів, тим більше рівень ризику збройного конфлікту в державі.

Е. Рябова і А. Емельянов під час визначення причин вважають за необхідне враховувати дефіцит природних ресурсів, оскільки останнє може призвести з часом не тільки до геополітичної боротьби між провідними державами світу або ключовими державами окремих регіонів, а й до внутрішніх конфліктів, оскільки екологія в майбутньому стане соціальним товаром. І саме більшість сучасних збройних конфліктів зумовлені нестачею природних ресурсів. Навіть під час вирішення економічних протиріч залишається загроза внутрішньої війни за відокремлення тієї чи тієї території, яка має багаті природні ресурси і на якій мешкають окремі етноси та конфесії.

Новітнім підходом до причин війни є дослідження О. Федорова про вплив геологічних факторів на виникнення збройних конфліктів (у тому числі громадянські війни в Анголі, Ефіопії, Руанді (1990–1994 рр.), Нігерії (1966–1970 рр.), Мозамбіку, Бурунді (1972–1973 рр.), Лівані (1975–1991 рр.), Заїрі (1960–1965 рр.) тощо). На рівень агресивності поведінки людських спільнот впливає геологічний чинник, а соціальні спільноти стають чутливими до навіювання.

У межах останнього підходу до виникнення громадянської війни, на думку автора, залишається невідомим фактор, що спонукає людей приєднатися до „великих ідей” і боротися за поширення останніх. Крім того, геологічний фактор є не єдиною причиною. До того ж, причин відносять рівень добробуту, доступність зброї, тип державного устрою, характер релігії тощо. Тобто геологічний фактор – це один з чинників у механізмі причин, що породжують громадянські війни.

На думку С. Даниленка, певна роль у процесах виникнення громадянських війн належить геопросторовому фактору, оскільки зменшення незаселених земель і освоєних просторів збільшує питому вагу збройної боротьби за володіння і панування у геополітичному вимірі. Виокремлюючи причини конкретної громадянської війни, доцільно враховувати і геопросторовий фактор.

Група вчених, зокрема В. Васильченко, Е. Шульц, досліджуючи громадянську війну в контексті соціального і політичного протесту, наголошують, що причиною протесту виступає відторгнення існуючих політичних відносин, політичного режиму загалом різними соціальними, етнічними, релігійними групами.

У процесі аналізу причин сьогодні розглядається питання про взаємозв'язок між політичним режимом і виникненням внутрішніх війн. На думку Т. Рісс-Капена, Х. Егре, С. Гейте, найбільш високий конфліктогенний потенціал мають режими, що не є повністю демократичними і водночас є не зовсім авторитарними. Дж. Фірон і Д. Лейтін наголошують на тому, що конфліктогенним фактором виступає кількість населення. Так, чим більше населення держави, тим вищим є ризик війни, оскільки контролювати багаточисельне населення значно складніше, а під час конфлікту для протиборчих сторін більше можливостей поповнювати свої ряди, більше поле для рекрутування.

У науковому дискурсі можна виокремити кілька підходів до визначення системного механізму виникнення війни, зокрема і громадянської.

М. Розов, досліджуючи причини війни як фази соціетального конфлікту, у якому відбувається масове насилля, підкреслює, що громадянські війни (війни в межах одного політичного співтовариства) виникають неумисно. До джерел громадянських війн дослідник відносить соціально-політичні, ідеологічні і релігійні мотиви. Енергію для опозиційної протиборчої сторони надає передчуття отримання політичної влади, доступ до ресурсів держави, отримання відповідного престижу, для представників старої влади, реставраційної протиборчої сторони енергію надає страх втрати влади, могутності, майбутньої шкоди.

Найбільш усталеним є механізм виникнення війни, запропонований В. Баринькіним і Г. Ососковим, які до складників механізму відносять такі елементи: джерела війни, причини війни, умови. Джерело війни – це глибинний фактор, що створює постійну основу для виникнення війни як соціально-політичного явища і відображає суперечливий характер природи людини. Причини війн безпосередньо генерують війну, приводять у дію джерело. Умови визначають певну форму виникнення війни. Усі ключові елементи взаємопов'язані один з одним і залежать від суб'єктів та їхньої стратегії поведінки.

Тобто пропонується досить складна система причин, що базується на протиріччях, в основі яких лежать антагоністичні протиріччя. Останні призводять до того, що збройне насильство сприймається як найбільш прийнятний спосіб досягнення поставленої мети, а протиборчі сторони впевнені, що у них достатньо для цього сил.

Аналізуючи сутність причин, В. Баринькін наводить класифікації причин за різними критеріями: за ступенем загальності (загальні, специфічні, одиничні); за характером протиріч, що лежать в основі (біологічні, психологічні, расові, етнічні, національні, демографічні, екологічні, економічні, соціальні, політичні, духовні, технічні, власне воєнні, індивідуально-особисті, ситуативні); за часом (тривалі, нетривалі); залежно від історичної епохи і періодів розвитку людства (формаційні, цивілізаційні, культурологічні, технологічні, подієві).

В. Баринькін і Г. Ососков наголошують, що причини громадянської війни не зводяться до однієї-єдиної (одинарна лінійна причинність). В основі війни кілька причин (множина лінійна причинність). Але це не просто причини, що передують початку війни або насильницького конфлікту, це елементи, що наявні впродовж усього конфлікту, а також взаємодіють одна з одною (множинна нелінійна причинність). Причини громадянської війни становлять складну неперервну систему, кожен елемент якої впливає і залежить від іншого.

Виникнення війни, визрівання її джерел і причин – складний, суперечливий і тривалий у часі процес. Війна може спалахнути відносно раптово, але цей процес ніколи не відбувається випадково.

Д. Сміт окреслює систему причин з огляду співвідношення причин і діючих суб'єктів: вихідні причини, стратегії мобілізації, запускарі й каталізатори.

Вихідними причини вважаються лінії фундаментального політичного, соціального, економічного або соціального розколу на груповому або індивідуальному рівні. Стратегії мобілізації окреслюють основні завдання політичних акторів, методи, які вони застосовують для реалізації своїх завдань. До запускарі Д. Сміт відносить фактори, що окреслюють початок громадянської війни (події або дії впливових осіб або груп, які звужують вибір інших сторін тим, що насильницькі підходи є більш сприятливими для вирішення протиріччя. Під каталізаторами дослідник розуміє фактори, які впливають на інтенсивність і тривалість громадянської війни, а саме: „...баланс сили між противниками, ...тактика збройного насилля (руйнування цивільних об'єктів)..., природні фактори (рельєф місцевості, пора року, погода), ...доступ до зброї, ...характерні для культури уявлення про етику і прийоми ведення війни” (Сміт, 2007, с. 124).

Досить часто в історії два явища – революція і громадянська війна – супроводжуються як прояви негативної реакції суспільства на державну політику, як заходи, мета яких – зміна соціального ладу в державі або зміна правлячих еліт. Взаємозв'язок окреслених явищ у науковому дискурсі розглядається як одна ціла форма, як частина певного процесу або як два самостійних явища.

П. Артюх вважає, що громадянська війна і революція – це єдина форма завоювання влади революційним класом у державі. Г. Захарченко

дотримується позиції, що взаємозв'язок революції і громадянської війни – це відображення цілого і частини. За думкою дослідника, громадянська війна є явищем, безпосередньо „вбудованим” у революцію, і неможливо її виокремити від останньої (Захарченко, 2009, с. 128), тобто громадянська війна є основою і складовою революції.

Подібного підходу дотримуються А. Шлезінгер і К. Брінтон, вважаючи, що внутрішня війна безпосередньо вбудована в революцію і виступає формою революційної боротьби. З огляду на це громадянську війну в США можна розглядати як певну стадію американської революції, або як перервану революцію з огляду на ідеологію груп, що вступили в збройну боротьбу.

Суть протилежного підходу до співвідношення двох явищ виявляється в тому, що революція і громадянська війна лежать в різних площинах, оскільки „...було безліч громадянських війн без революцій... ... громадянська війна – рідкісний випадок в революції” (Кара-Мурза, с. 159). Думки про розмежування громадянської війни і революції дотримується і С. Донченко, який зауважує, що, незважаючи на спільні риси, – це два відмінних явища. В історії є приклади громадянських війн, які не були викликані революційним актом зміни влади, як-от громадянська війна в США 1860-х років, яка трактувалася як нетипова або підганялася під стандартні класові схеми. Тривалий час було звичним асоціювати громадянську війну з революціями, що несуть політичні зміни влади, соціальні зміни, пов'язані з вимогами суспільного прогресу (ліквідація соціальної несправедливості й ефективних економічних відносин).

Третій підхід до співвідношення революції і громадянської війни базується на позиції, що громадянська війна супроводжує соціально-політичну революцію і не є взаємовиключними і взаємозамінними явищами. Відповідно до окресленого революція і громадянська війна пов'язані з нелегітимним переходом верховної державної влади на певних етапах розвитку держави (Семенова, 2014). Обидва явища – це дві найбільш руйнівні форми організованого людського насилля, оскільки зростання його кількості має глобальний негативний економічний вплив на світове співтовариство. І війну в жодному разі не можна розглядати як низку подій, що відбуваються під час збройної революційної боротьби за владу, бо це єдине складне явище.

Інший підхід базується тому, що громадянська війна являє собою варіант революції, але розтягнутий у часі. Відповідно і громадянська війна, і революція за своєю сутністю є виборами претендентів на роль управлінців в оновленому сценарії розвитку. „Претенденти повинні пройти жорсткий конкурсний відбір, доводячи своє право на ці ролі” (Костюхін, 2012, с. 75).

Революція і громадянська війна завжди мають спільну логіку розвитку й подібні за своєю основою до способів реалізації певного

зразка соціально-політичного й економічного ладу. „Революція – форма ротації панівної еліти, громадянська війна є засобом створення ефективної еліти” (Черняхівський, 2011, с. 40). Тобто революція ефективна тільки в тому випадку, коли в суспільстві існує дієздатна контреліта, а громадянська війна якраз і забезпечує формування нової дієздатної політичної еліти.

Здебільшого громадянська війна виникає в процесі революції, ключовим питанням якої є питання влади. Громадянська війна не передбачає революцію, як і революція не передбачає обов'язкової громадянської війни, хоч історія і наводить приклади різноманітних форм і способів їх взаємопроникнення. Внутрішня війна може виникати внаслідок революції, а в окремих випадках має реальний потенціал спровокувати революцію. У світі відбувалося безліч громадянських війн без революцій, особливо за останні 20 років (громадянська війна в Нігерії, у Лівані). Своєю чергою історія наводить приклади революцій без громадянських війн (революція в Японії 60-років ХХ ст., „оксамитові” революції к. 1980-х рр.), що можливо, якщо революція добре підготовлена і обходиться без насильства.

Отже, революції та громадянські війни як складні системи мають загальні основи і функціональні прояви, але змістовне розмежування їх сучасні автори бачать у тому, що революція породжує сплеск стихійного насилля, тоді як громадянська війна оформлює протистояння в організоване завзяте й достатньо тривале збройне протистояння.

Громадянська війна із самого початку породжує низку наслідків, що виявляються в усіх сферах суспільного життя і з часом усе більше і більше накопичуються. Останнє призводить до формування протиріч, які не встигають розв'язуватися, а навпаки консервуються на певний час, і, як наслідок, виникають причини для нових конфліктів.

Систему наслідків війни М. Жиляєв, А. Карім, С. Мосов та С. Сірій представляють з точки зору двох вимірів: процесуального (функціонально-часового) і структурного (еволюційно-об'єктного).

Перший вимір системи наслідків громадянської війни характеризується розгортанням подій у часі і функціональним впливом на суспільство. Відповідно, наслідки виникають із початком збройного протистояння, а з часом збільшуються. До наслідків процесуального виміру відносять такі:

1. Безпосередні (прямі), що з'являються в хронологічних межах збройної боротьби за владу (з моменту початку до часу завершення). Це безпосередній вплив з боку збройного протистояння між протидіючими сторонами на учасників громадянської війни, суспільство та державу. Саме цей вид наслідків є найбільш масштабним: знищення матеріальних ресурсів держави; цивільних і військових об'єктів; населення, що підтримує іншу сторону; деформація морально-психологічного стану суспільства.

2. Підсумкові наслідки громадянської війни: перемога однієї з протиборчих сторін; установлення нового або консервування старого політичного порядку; перебування миротворчих сил до остаточного встановлення порядку тощо.

3. Віддалені (непрямі) наслідки, що проявляються з часом, наприклад, віддалені демографічні наслідки.

Другий вимір наслідків громадянської війни – структурний – дозволяє дослідникам виокремити види наслідків з огляду на вплив збройної боротьби на всі сфери суспільства, тобто відповідно до об'єкта впливу.

Відповідно до таких сфер-систем суспільства, як: географічна (природний базис для існування й виробництва); демосоціальна (відтворення і соціалізація населення); економічна (виробництво, розподіл, обмін, споживання матеріальних благ); політична (доступ до влади, розподіл влади, інтеграція); духовна (виробництво, розподіл, обмін, споживання духовних цінностей, духовна інтеграція); психічна (сукупність інстинктів, почуттів, поглядів, цінностей, норм, переконань, властивих цьому суспільству) (Соколов, с. 95), – дослідники виокремлюють і групи наслідків громадянської війни:

До першої групи належать демосоціальні наслідки, що відображають вплив громадянської війни на стан і структуру популяції населення держави щодо статі, віку, сімейного стану, етнічної належності, а також зміни відповідно до народжуваності, смертності, міграційних процесів тощо.

3-поміж демосоціальних наслідків насамперед привертають увагу демографічні, а потім пов'язані з ними соціальні. Варто зазначити, що отримання достовірних і систематизованих даних про демографічні наслідки ускладнено низкою об'єктивних причин: відсутня чітка методологія підрахунків демографічних втрат; наявність різноманітних вихідних покликань на відповідні розрахунки, що здійснюються різними статистами; визначення чисельності жертв у кілька етапів і, відповідно, на кожному з них вносяться свої уточнення та виправлення; демографічна статистика має історичний підтекст і пов'язана з ідеологічними, політичними, економічними інтересами та доктринами; свідомі і несвідомі маніпуляції зі статистичними даними. Останнє досить яскраво характеризує В. Староверов: „...у смутні часи завжди та скрізь виникає мода на історію, що зумовлює її ідеологізацію й політизацію, а відповідно, і породжує затьмарені потоки фальсифікацій...” (Староверов, с. 72).

А. Арська поділяє демографічні наслідки війни на прямі (жертви внаслідок дії всіх видів зброї безпосередньо під час війни й деяких видів зброї за межами військових операцій; жертви внаслідок порушення системи життєзабезпечення військ і цивільного населення; застосування смертної кари до дезертирів і бунтарських частин, страти полонених,

заручників; акції залякування; смерть поранених або людей, що втратили здоров'я безпосередньо внаслідок застосування зброї); непрямі (загибель від голоду; загибель безхатченків; загибель від хвороб, що виникли внаслідок війни; загибель внаслідок злочинності, суїциду під впливом стресів війни); а також інші „...варіанти втрат внаслідок війни, що виявляються впродовж тривалого часу і не мають чіткої форми (погіршення здоров'я, моральні випробування населення, психологічні стреси)” (Арська, с. 18–19).

На думку С. Сірого, демографічні втрати під час і після збройного конфлікту доцільніше поділяти на три групи: найближчі (прямі та непрямі, санітарні та незворотні жертви війни й втрати мирного населення); чисельні міграційні потоки; віддалені (спричинені погіршенням умов відтворення населення під час збройного протиборства й у повоєнні роки, а саме: скорочення народжуваності, підвищення дитячої смертності, зниження життєздатності нащадків, погіршення здоров'я жінок, скорочення чисельності чоловічого населення).

Дослідники наголошують, що саме в демографічній площині відлуння війни має найдовший характер, бо воєнні дії призводять не тільки до загибелі населення, а й до збільшення смертності, падіння народжуваності, погіршення здоров'я населення, порушення вікового та статевого балансу. На думку автора, під час схематизації демографічних наслідків громадянської війни необхідно враховувати специфіку останніх: будь-яка громадянська війна більш вбивча з точки зору людських втрат, бо вона вбиває представників протиборчих сторін і цивільного населення, які є громадянами однієї держави; під час громадянської війни гинуть здебільшого молоді, більш дієздатні в соціально-демографічному плані люди, а цивільне населення зазнає ризиків епідемій інфекційних захворювань, внаслідок руйнування державного управління, особливо в медико-санітарній сфері. За підрахунками вчених американського політичного центру, з 1945 р. до 1999 р. у 127 громадянських війнах у 73 країнах загинуло близько 16 млн. людей (Fearon, 2003, р. 75).

До другого аспекту демосоціальних наслідків науковці відносять зміни структури суспільства, передусім розпад соціально-організаційних структур і соціальну дезаптацію, деградацію суспільства. Спостерігається прискорене розшарування суспільства за рівнем доходів; зникнення меж середнього класу; зростання люмпенізованих і маргінальних прошарків; міграція.

Стан суспільства під час громадянської війни, зокрема в момент переходу від однієї системи цінностей до іншої, характеризується тим, що в цей період стара система вже зруйнована, а нова ще не сформувалася. Крім того, лавиноподібно розростаючись, зачіпляючи кровно-родинні зв'язки, внутрішня війна залучає до своєї орбіти все нові

й нові маси населення, змушуючи брати в ній участь і тих, хто спочатку її засуджував або намагався залишитися осторонь. Супроводжуючись неминучим ростом масових механічних рухів людей (мобілізацією, переміщенням військових формувань та цивільного населення тощо), внутрішня війна викликає тимчасовий або постійний розпад соціальних інститутів, маргіналізує соціальний склад суспільства, дезорганізує функціонування як первинних осередків суспільства, перш за все родини, так і більш загальних, включаючи і всю соціальну організацію самого суспільства.

До другої групи належать економічні наслідки, які відображають вплив громадянської війни на виробництво, розподіл, обмін і стан матеріальних благ. До цих наслідків відносять фінансові і матеріальні втрати; руйнування об'єктів господарчого й соціального значення, транспортної інфраструктури, майна фізичних осіб; розрив економічного співробітництва з іншими державами; зростання кримінальної економіки тощо.

Безпосередні економічні витрати та матеріальні руйнування в межах країни, охопленої громадянською війною, поділяються на дві групи: прямі та непрямі. Як свідчить досвід підрахунків, непрямі економічні витрати в разі перевищують прямі. Так, за дослідженнями американських кліометриків К. Голдіна та Ф. Льюїса, сукупність витрат обох урядів під час громадянської війни в США складають 3,3 млрд. дол., крім того, 1,8 млрд. дол., пов'язані з економічними втратами від загибелі людей на війні, та 1,5 млрд. дол. як ціна психологічної пригніченості південців від поразки у війні. Це дає 6,6 млрд. дол. прямих економічних втрат. Що ж стосується непрямих економічних витрат, то вони склали, за підрахунками К. Голдіна та Ф. Льюїса, більше 10 млрд. дол. (Цит. за: Латов, 2004, с. 115). З огляду на наведені вище дані, непрямі економічні витрати перебільшили прямі в 1,5 рази.

До прямих економічних витрат відносять бюджетні або іншого характеру витрати з боку сторони, яка представлена державою (враховуючи особливості початку громадянських війн, такі витрати, як правило, не були заздалегідь заплановані); використання державних резервів, якщо такі були в держав; експропріація матеріальних цінностей у мирного населення, незалежно від того, яку з протиборчих сторін останнє підтримує; руйнування об'єктів виробничого та соціального призначення, інфраструктури, житла, об'єктів культурної спадщини, особливо пам'ятників історії та культури. Руйнування викликають поточні наслідки війни, їх негативний вплив на суспільство може відбуватися впродовж тривалого часу, оскільки відбудова зруйнованого потребує величезних сил, коштів і часу.

До непрямих економічних витрат належать такі: відчуження більшої частини активного населення від виробництва; порушення

зв'язків між містом і селом, між окремими галузями й економічними районами; зниження обсягу заощаджень; зміна структури споживання сировинних та інших матеріальних ресурсів; інфляція, збільшення грошової маси та поява нових грошових одиниць, що випростовуються протиборчою стороною. Непрямі економічні витрати приховані і на побутовому рівні непомітні, однак через деякий час вони здатні проявитися у вигляді зниження рівня освіти та погіршення стану здоров'я кількох майбутніх поколінь, загального зниження рівня інтелектуального потенціалу нації, погіршення якості життя загалом усього населення країни.

Громадянські війни призводять не тільки до прямих і непрямих економічних витрат, а й до змін у світовому господарстві або господарстві окремого регіону та витрат міжнародних організацій і врегулювання гуманітарної кризи в межах території збройного конфлікту.

Третя група – політичні наслідки, які відображають вплив громадянської війни на сукупність політичних суб'єктів (еліт, державу, партії, суспільно-політичні організації) та відносини між ними. До цих наслідків відносяться ослаблення держави, падіння міжнародного престижу, зміни співвідношення сил в окремому регіоні; воєнно-стратегічні наслідки, пов'язані із застосуванням збройного насилля протиборчими сторонами або третьою стороною.

З-поміж наукового дискурсу можна охарактеризувати кілька підходів до виокремлення різновидів політичних наслідків, залежно від певних критеріїв, що дозволить розглянути політичні наслідки системно й різновекторно: в історичній, просторовій, хронологічній та інших площинах.

Для виокремлення політичних наслідків громадянських війн доцільно застосувати підхід М. Жиляєва, згідно з яким соціально-політичні наслідки внутрішніх війн з огляду на часовий вимір і підсумкові результати можна поділити на три групи: поточні, підсумкові політико-юридичні; віддалені геополітичні наслідки.

1. Поточні політичні наслідки: зміни в соціальній і політичній структурах суспільства (прискорене розшарування суспільства за рівнями доходів; зникнення меж середнього класу; зростання люмпенізованих і маргінальних прошарків; міграції; обмеження громадянських прав і свобод, перетворення країни в єдиний бойовий табір); зростання ролі держави (створення надзвичайних органів управління; розширення повноважень спеціальних служб; централізація управління економікою; обмеження демократії; жорстка регламентація видавничої діяльності або її обмеження; звичайними стануть примус, надзвичайне вирішення питань, насильство); зміна перебігу і спрямованості соціальних процесів (зростання популярності радикальних політичних рухів; зростання антивоєнних рухів; деградація суспільства).

2. Підсумкові (політико-юридичні наслідки): зміни кордонів і територій; розпад і виникнення нових державних утворень. Згадаємо наслідки громадянської війни в Росії: зміни складу, розпад або створення нових коаліцій.

3. Віддалені (геополітичні) підсумки: створення або розпад міжнародних організацій; глобальні зміни у співвідношенні сил на світовій арені; формування нового воєнно-політичного стану.

Подібного підходу дотримується і С. Сірій, який запропонував такий поділ наслідків:

1. Поточні наслідки: регламентація суспільно-політичних процесів; підвищення ролі держави; деградація суспільства, зростання громадських і політичних рухів і організацій; звуження політичних відносин між політичними інститутами, суб'єктами політичного життя; жорстка регуляція діяльності і поведінки людей, об'єднань, державних органів; призупинення, обмеження в діяльності засобів масової інформації; зрощення ВПК з державними структурами; створення надзвичайних органів управління; розширення повноважень спецслужб; обмеження демократії.

2. Підсумкові наслідки: ослаблення держави; руйнація політичного режиму; втрата територіальної цілісності; втрата державної незалежності; падіння міжнародного престижу.

3. Віддалені: створення і розпад міжнародних організацій; глобальні зміни сил на світовій арені; формування нової системи відносин.

Аналіз наведених класифікацій доводить, що за підсумками громадянської війни держава не може повернутися до довоєнного суспільно-політичного ладу, бо більшість деформацій, які відбулися внаслідок воєнного стану суспільства, стають незворотними.

Четверту групу складають екологічні наслідки, які відображають вплив громадянської війни на природне середовище, на регіональні й локальні екосистеми. До цих наслідків дослідники А. Приборович, В. Молчанов, М. Судо, Р. Мамін відносять руйнування гребель на річках і водосховищах; знищення об'єктів рослинного і тваринного світу; застосування зброї масового знищення; забруднення ґрунтів і водних ресурсів; нераціональне використання природних ресурсів.

Екологічні наслідки поділяються на прямі (руйнування ґрунтів і біологічного різноманіття; зміна рельєфу внаслідок побудови захисних споруд; знищення лісів; забруднення навколишнього середовища, повітря, підземних вод паливно-мастильними матеріалами, стоками, відходами) і непрямі (виникнення осередків забруднення; повітряна і водна ерозія; збільшення ґрунтів для поховань; нещадна експлуатація природних ресурсів; акумуляція важких металів і шкідливих речовин у повітрі та воді; глибокі зміни різних властивостей ґрунтів, засолення ґрунтів, спустошення).

Громадянські війни призводять до порушення балансу довкілля, що є однією з умов виживання, збереження та розвитку людства. Особливу загрозу для природного середовища несе застосування хімічної і бактеріологічної зброї під час громадянських війн, застосування якої призводить до того, що стратегічні ресурси стають непридатними для застосування і виникає потреба правового механізму захисту таких ресурсів. Військові дії під час конфліктів призводять до погіршення стану навколишнього середовища, збільшується рівень епідемічних ризиків і спостерігається руйнування екосистем.

П'ята група – це духовні наслідки, що відображають вплив громадянської війни на духовну діяльність, духовні відносини, духовну життєдіяльність суспільства, тобто на єдність духовної свідомості, духовної діяльності та духовних інститутів, зокрема й відображення подій громадянської війни в пам'ятках культури.

Громадянська війна вносить зміни до „базового типу особистості”, які неоднаково виявляються в різних соціальних верствах, залежно від належності особи до тієї чи тієї субкультури (Михайлюк, 1999, с. 92). Відповідні процеси найбільше проявляються під час внутрішньої війни, яка ведеться малоорганізованими, напіванархічними масами збройних супротивників, які відчувають ненависть один до одного, напружені ідеями націоналізму або класового антагонізму.

Відбувається формування особливого світогляду військових з досить різними системами цінностей. У поглядах воїнів втрачає свою значущість життя, відбувається знецінення власного життя та життя ворога. Останнє нівелює ставлення до „благородних” і „злочинних” форм насилля. Поряд з ідейною непримиримістю та політичною мотивацією поведінки постає особиста помста. Помста за родичів і близьких, за знищення з боку солдат, за зірвані погони, за матеріальні втрати.

У світогляді учасників протиборчих сторін терор визнається доблестю, солдати та офіцери згодні брати участь у карательно-терористичних акціях проти цивільного населення. Всілякі пограбування (розбій, самозабезпечення, „реквізиція”) стають повсякденним явищем. Простежується прагнення до власного збагачення, особливо з-поміж примусово мобілізованих. Неминучим наслідком падіння моральності стає різке падіння дисципліни, особливо не в бойовій обстановці.

Остання група наслідків – психічні, які відображають вплив громадянської війни на психологічний стан окремого індивіда, групи, всього населення держави загалом. Екстремальні умови зовнішньої війни, внутрішнього збройного конфлікту (громадянської війни) призводять до змін морально-психологічного клімату всього суспільства, поведінки окремих груп і індивідів. Змінюються психологічний стан і внутрішній світ людини, моделі поведінки, „...ставлення до ворога” (Сенявська, 2010), відбувається так звана „...ланцюгова реакція: терор – насилля – жорстокість” (Разіньков, 2011, с. 157).

До психічних наслідків громадянської війни слід віднести такі: поточні (розповсюдження масових настроїв, пов'язаних зі збройним насиллям; ідеологічна боротьба між протиборчими сторонами), віддалені (поява соціально-психологічних синдромів; формування реваншистських настроїв у представників переможеної сторони).

В умовах громадянської війни свідомість основної маси населення характеризується такими рисами, як: крайня нестійкість, часті переходи від страху до агресії, намагання збагатитися за чужий рахунок; перерозподілом власності, здатністю до локалізації негативних психологічних комплексів на „образі ворога”, невпевненість у майбутньому, одночасно готовність віддати життя за свою ідею, свій „новий” / „старий” світ, формування мілітаризованої свідомості.

До психічних наслідків дослідники відносять також прояви соціально-психологічних синдромів, недовірливе ставлення до навколишнього світу, соціальну відгородженість, відчуженість, відчуття спустошеності, безнадії та постійної загрози. Ці ознаки призводять до дезадаптації в міжперсональному, соціальному і професійному функціонуванні. Після повернення до мирного життя у більшості людей, які брали участь у військових діях, зберігалися переживання подій бойових часів, з'являлися роздратованість і спалахи гніву, порушення сну, кошмарні сновидіння, почуття загрози, загальна напруженість, конфліктність у професійній, сімейній і соціальних сферах, наростало негативне ставлення до соціальних структур суспільства, погіршення спілкування з іншими. А рисами, що вивільняються внаслідок загальної ненависті між громадянами однієї країни, „стають прояви групового нарцисизму та некрофілії, фанатизму, жорстокості, асоціальності, нестійкості, конформізму” (Михайлюк, 1999, с. 91).

Під час воєнних дій і безпосередньо громадянської війни відбуваються зміни в масовій свідомості населення, яке розділено на протиборчі групи. На думку Р. Хісамундінова, В. Гальцова, свідомість людини формується під дією ціннісних настанов (уявлення про справедливість збройної боротьби, переконання в правоті своєї справи, ставлення до ворога, до товаришів по зброї, до цивільного населення, до майбутнього шляху розвитку суспільства).

Представники політології, філософії, історії, економіки, психології та природничих наук визначили, що наслідки громадянської війни є двовимірною системою, що складається з об'єднаних підсистем факторів, які виникають послідовно і відображають процесуальний і структурний виміри.

Процеси глобалізації призводять до збільшення частки в громадянських війнах інформаційної боротьби, яка характеризується проведенням заходів, пов'язаних зі встановленням інформаційної переваги. Якщо говорити про класичні громадянські війни, то інформаційна боротьба являє собою: „...розповсюдження інформації в

невигідному ракурсі для протиборчої сторони; розповсюдження свідомо неправдивої інформації, що не відповідає дійсності; демонстративні дії, здатні ввести в оману протилежну сторону; імітація, спрямована на досягнення цілей дезінформації; комплексна протидія протиборчій стороні в отриманні достовірної інформації” (В. Орлянський, 2002, с. 46).

Останнім часом володіння інформацією перетворилося в невичерпний ресурс, застосування якого дозволяє значно збільшити управління всіма життєвими сферами. Перебіг сучасних громадянських війн безпосередньо залежить від інформаційного простору і розстановки на ньому сил протиборчих сторін. Вплив засобів масової інформації (ЗМІ) на динаміку громадянських війн здійснюється в двох напрямках: оперативне інформування про події, „...жорстка боротьба з витокм інформації” (Дагасва, 2006, с. 44). Сьогодні ЗМІ та інтернет-мережі використовуються для розповсюдження інформації про збройну боротьбу, кожна з протиборчих сторін докладає максимум зусиль, щоб забезпечити сприятливе для себе висвітлення подій.

Сьогодні існує кілька зарубіжних проектів, реалізація яких спрямована на створення характеристик і баз даних внутрішніх конфліктів, політичних режимів і революційних перетворень за допомогою кількісного аналізу. У процесі реалізації проектів за основу використовують оціночні змінні. На жаль, останні досить часто мають суб’єктивний характер і залежать від підходу конкретного дослідника, і тому в межах одного проекту досить важко співвідносити індекси країн. Найбільш відомим є проект Уппсальського університету: енциклопедія конфліктів інституту з вивчення миру і конфліктів (396), який започатковано 1970 р. Головна мета останнього – накопичення даних про збройні конфлікти за участю недержавних акторів і здійснення миротворчої діяльності у світі з другої половини ХХ ст. й до сьогодення. Для характеристики громадянської війни враховуються такі параметри:

- а) кількість конфліктів у країні;
- б) тип конфлікту;
- в) об’єкт протиріч між протиборчими сторонами;
- г) актори конфлікту (державні й недержавні);
- г) початок та інтенсивність конфлікту;
- д) кількість загиблих воєнних і цивільних осіб;
- е) територія, що охоплена військовими діями;
- є) перемови й участь у них посередників, склад останніх;
- ж) мирні угоди (текст і синопсис, дата підписання, сторони, що підписали угоду, результативність мирного процесу);
- з) дата завершення конфлікту;
- и) розмір військ, які брали участь у сутичках.

Перевагами цього проекту є наявність масиву інформації про конфлікти, до яких відносять і громадянські війни, але, на жаль, ця інформація має суто описовий характер і в кращому випадку відображає

загальні тенденції (залежність кількості загиблих від інтенсивності воєнних дій, ескалація конфлікту внаслідок втручання сусідніх країн тощо).

На думку автора, проект не враховує втручання іноземних держав до перебігу громадянської війни у вигляді інтервенції, вплив збройного протистояння на зовнішню політику держави або коаліції держав, діяльність міжнародних організацій, що відображає наявність зовнішньополітичного фактору в громадянській війні.

Є. Варга, Г. Астаф'єв, Б. Нікіфоров на прикладі громадянської війни в Росії, Іспанії, Китаї, Домініканській Республіці доводять, що особливу небезпеку для існування держави несе в собі воєнна інтервенція з боку ключових гравців світу чи регіону, оскільки безпосередньо втручаються у справи суверенної держави.

На думку А. Абашидзе, В. Гусейнова, Т. Бордачева, втручання у внутрішні справи держав у вигляді ж гуманітарної інтервенції є досить актуальним явищем у системі міжнародних відносин, механізм якого розроблено міжнародними організаціями світового і регіонального рівня, що відіграє важливу роль у підтриманні глобальної та регіональної безпеки. Безперечним є те, що гуманітарна інтервенція стала елементом світового політичного процесу в сучасній системі міжнародних відносин і стосується двох сфер: захисту прав людини і застосування миротворчих збройних сил для вирішення внутрішніх збройних конфліктів. Але гуманітарна інтервенція все ж таки несе загрозу використання державами збройного втручання з гуманітарних причин у власних інтересах.

Для врегулювання громадянських війн світове співтовариство створило певні механізми. На сьогодні К. Доккен, У. Дух, А. Куперман, А. Гудман, Ч. Алгер, Д. Бойман, К. Балдинюк виокремлюють такі шляхи, як: урегулювання конфлікту самими протиборчими сторонами або врегулювання за допомогою третьої сторони. Принагідно відзначимо, що під третьою стороною мають на увазі насамперед посередників, у ролі яких усе частіше виступають спеціальні місії та миротворчі збройні сили міжнародних організацій. Останнє представляє собою так званий міжнародний вимір врегулювання таких збройних конфліктів, як громадянська війна.

Однією з форм участі третьої сторони у вирішенні громадянської війни є організація переговорів між протиборчими сторонами. На думку О. Шарафієвої, переговорний процес досить тривалий, оскільки досягти компромісу необхідно за низкою важливих питань, починаючи зі становища біженців і завершуючи питаннями політичної перебудови післявоєнної держави.

Кожен із шляхів урегулювання має свої недоліки, і навіть ООН не завжди здатна сприяти вирішенню конфлікту. Так, остання для підпорядкування деескалації та врегулювання збройних конфліктів найчастіше застосовувала такі тактичні заходи, як: примушення до миру

(стратегія балансу сил і стратегія вибір переможця), і це призводило, як свідчить приклад громадянської війни в Руанді й Ліберії, до зворотних результатів і провалу місії вирішення конфліктної ситуації. Невдалим виявилось і співробітництво М'янми з Комісією ООН з прав людини й апаратом Генерального секретаря ООН. Роль ООН у вирішенні проблем громадянської війни в Бірмі (з 1989 р. М'янми) (1968–1995 рр.) виявилась незначною (Сімонія, 2009, с. 97).

Окреслена ситуація, як зазначають І. Арцибасов, В. Бліщенко, К. Доді, Б. Мбатна, безпосередньо пов'язана з тим, що застосування норм міжнародного права, які регулюють збройні конфлікти, щодо громадянської війни є ускладненим. На сьогодні жоден міжнародний документ не містить поняття „громадянська війна”, але визначає основні риси неміжнародного збройного конфлікту.

Отже, аналіз, інтерпретація проблематики громадянської війни дозволяє зробити такі висновки: по-перше, у науковій літературі простежується усвідомлення та відображення історичної практики громадянської війни як значущої події, що визначає майбутню долю держави на певному етапі розвитку; по-друге, спостерігається певна розпорошеність досліджень за метою, завданнями, позиціями авторів; по-третє, відсутнє соціально-політичне та історичне узагальнення громадянської війни як суспільно-політичного феномену.

Список використаної літератури

1. **Абашидзе А. Х.** Международно-правовые проблемы вмешательства. *Моск. журн. междунар. права.* 2006. № 1. С. 360–373.
2. **Алиев У. С.** Сущность и основные формы вооруженного насилия в современную эпоху : лекция, прочит. в Воен.-полит. акад. М. : ВПА, 1979. 48 с.
3. **Аль Амир Хасан Абдуль Карим** Война и общество. Социально-демографический аспект : автореф. дис... канд. социол. наук : 22.00.04. Рос. акад. наук, Ин-т соц.-полит. исследований. М., 1993. 22 с.
4. **Арская Л. П.** Войны и продовольственные кризисы. М., 2005. 176 с.
5. **Артюх П. И.** Современный мировой революционный процесс и война : дис... д-ра полит. наук : 23.00.02. Киев, 1993. 227 л.
6. **Арцибасов И. Н.,** Егоров С. А. Вооруженный конфликт: право, политика, дипломатия. М. : Междунар. отношения, 1989. 244, (1) с.
7. **Балдинюк О. В.** Громадянська війна в Сомалі: здобутки і невдачі військово-гуманітарних акцій ООН. *Акт. проблеми міжнар. відн. : зб. наук. пр.* 2000. Вип. 17 (ч. I).
8. **Шарафиева О. Х.** Гражданская война в Таджикистане 1990–1997 гг. : автореф. дис... канд. ист. наук : 07.00.03. Томск, 2010. 28 с.
9. **Бельков О. А.** Понятие „война” и его абберрации в отечественном дискурсе. *Власть.* 2009. № 9. С. 4–8.
10. **Блищенко В. И.,** Солнцева М. М. Региональные конфликты и международное право (вторая половина XX – начало XXI века). М. : Издат. дом „Городец”, 2005. 495 с.

- 11. Бордачев Т. В.** Миротворческая и гуманитарная интервенция и ее место в поддержании глобальной и региональной безопасности. Современные теории и практический опыт : дис. ... канд. политол. наук : 23.00.04. СПб., 1998. 276 с. **12. Букалова С. В.** Происхождение войны: актуальные теоретические и прикладные аспекты. *Среднерус. вестн. обществ. наук.* 2009. № 4. С. 178–183. **13. Варга Е. С.** Португалия и фашистская интервенция в Испании. М. : Партиздат, 1937. Обл., 32 с. **14. Васильченко В. В.** Феномен политического протеста: сущность, традиции и инновации. *Вестн. Моск. гос. обл. ун-та. Сер. История и полит. науки.* 2015. № 2. С. 212–219. **15. Гальцов В. И.** Гражданская война и массовое историческое сознание: эволюция стереотипов. *Россия от Первой мировой войны до образования СССР.* Самара ; М., 2011. Вып. 1. С. 105–123. **16. Глухова А. В.** Политические конфликты: основания, типология, динамика : (теоретико-методологический анализ). М. : Эдиториал УРСС, 2000. 277 с. **17. Гуров А. А.** Социально-экономические корни и причины войн : метод. рекомендации. М., 1978. 36 с. **18. Гусейнова С. Д.** Динамика взаимовлияния религии и войны в процессе развития истории. *Актуал. проблемы гуманитар. и естеств. наук.* 2009. № 12. С. 41–46. **19. Дагаева З. В.** Влияние журналистики на динамику вооруженных конфликтов. *Вестн. Рос. ун-та дружбы народов. Сер. Литературоведение, журналистика.* 2006. № 1. С. 44–50. **20. Даниленко И. С.** Геополитика и мирно-военные отношения. *Геополитика: теория, история, практика* : тр. I Междунар. науч.-практ. конф. (Москва, 24 апр. 2012 г.). М. : АНО Науч.-издат. центр „ПРОСТРАНСТВО И ВРЕМЯ”, 2012. Вып. 1. С. 78–84. **21. Демин Г. И.** Гражданские войны современной эпохи : автореф. дис... д-ра филос. наук : 09.00.02. М., 1986. 40 с. **22. Доди К. В.** Развитие международно-правовых норм, касающихся вооруженных конфликтов немеждународного конфликта : дис... канд. юрид. наук : 12.00.11. Киев, 2010. 239 с. **23. Емельянов А.** Современная конфликтность в Африке. *Междунар. процессы.* 2006. Т. 4. № 2. С. 78–89. **24. Жиляев М. Л.** Социально-философский анализ последствий войн и военных конфликтов XX-го века : дис... канд. филос. наук : 09.00.11. М., 1996. 174 л. **25. Захарченко Г.** Гражданская война как основа и составляющая революции. *Гражданская война в России (1917–1922 гг.): взгляд сквозь десятилетия* : сб. материалов науч. конференции. Самара : Ас Гард, 2009. С. 123–134. **26. Зимина В. Д.** Гражданская война 1918–1920 гг. как политический конфликт в развитии российской государственности. *Новый ист. вестник.* 2004. № 11. С. 214–232. **27. Кара-Мурза С.** Революция или гибель. URL : <http://www.kara-murza.ru/books/articles/z-revol.html>. **28. Донченко С.** Початок громадянської війни в Україні. *Україна: Сторінки історії, політики, економіки* : зб. ст., присвяч. 75-річчю створення вузу. Дніпродзержинськ, 1995. С. 16–21. **29. Клименко А. Ф.** К вопросу о теории военных конфликтов. *Воен.*

мысль. 1992. № 10. С. 24–35. **30. Коваленко Б. В.**, Пирогов А. И., Рыжов О. А. Политическая конфликтология. М. : Ижица, 2002. 398 с. **31. Костюхин А.** Сирия: гражданская война или реализация стратегии 4 gw. *Мир и политика*. 2012. № 12. URL : www.intelros.ru/readroom/mir-i-politika/m12-2012. **32. Кутявина Е. Е.** Причины этнических конфликтов. *Вестн. Нижегород. ун-та им. Н. И. Лобачевского. Сер. Соц. науки*. 2006. № 1. С. 241–248. **33. Ліхацька Н. М.** Соціально-філософське дослідження можливих причин війн. *Культура народів Причорномор'я*. 2006. № 89. С. 148–151. **34. Мамин Р. Г.** Экология войны. М. : Экономика, 2011. 492 с. **35. Мбатна Б.** Неждународный вооруженный конфликт и международное гуманитарное право : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.10. М., 1985. 16 с. **36. Медведев Е. В.** Роль народных масс в современных войнах. М. : Воениздат, 1960. 84 с. **37. Михайлюк О. В.** Про деякі особливості соціальної психології часів революції та громадянської війни (1917–1920 рр.). *Зб. наук. пр. молодих вчених*. Дніпропетровськ : „Арт-Пресс”, 1999. Вип. 1 : Історія. С. 85–93. **38. Молчанов В.** Техника убивает природу. URL : www.read.in.ua/book/199533/?_razdel=23&p=196. **39. Мосов С. П.** Война или мир – выбор за человечеством. Киев : Румб, 2007. 261 с. **40. Насиновский В. Е.** Вооруженные конфликты: Поиск решений. М. : Объед. ред. МВД РФ, 1996. 126 с. **41. Никифоров Б. С.** Интервенция США в Доминиканской республике. М. : Знание, 1966. 32 с. **42. Орлянский В. И.** Вооруженная и информационная борьба: сущность и взаимосвязь понятий. *Воен. мысль*. 2002. № 6. С. 42–47. **43. Ососков Г. В.** Источники и причины войн: соц.-филос. анализ : дис... канд. филос. наук : 09.00.11. М., 1996. 254 с. **44. Приборович А. А.** Экологический контекст современных военных конфликтов. *Роль личности в истории: реальность и проблемы изучения* : науч. сб. по материалам 1 Междунар. науч.-практ. Интернет-конференции. Минск : БГУ, 2011. С. 148–153. **45. Разиньков М. Е.** Причины, формы, психологические последствия проявлений „боевой жестокости” в гражданской войне. *Ист., филос., полит. и юрид. науки, культурология и искусствоведение. Вопр. теории и практики*. 2011. № 5. Ч. 2. С. 156–160. **46. Розов Н. С.** Природа войны: макросоциологический анализ сущности и причин массового организованного насилия. *Гуманитар. вектор. Сер. Педагогика, психология*. 2009. № 1. С. 29–39. **47. Рыбкин Е. И.** Война и политика в современную эпоху. М. : Воениздат, 1973. 143 с. **48. Рябова Е. В.** Роль природных ресурсов в возникновении конфликтов. *Соврем. исслед. соц. проблем*. 2012. № 8. URL: <http://puma/article/n/rol-prirodnih-resursov-v-vozniknovenii.konfliktov>. **49. Семенова Т. Н.** Сущность и формы перехода государственной власти в истории общества: легитимная смена власти, государственные перевороты, революции, гражданские войны. М., 2014. 193 с. **50. Сенявская Е. С.** Психология войны в XX веке как историко-теоретическая проблем. URL: www.hist.msu.ru/Departments/HisTheory

- [/Ed2/nhjtr3.htm](#). **51. Серебрянников В. В.** Основы марксистско-ленинского учения о войне и армии. М. : Воениздат, 1982. 175 с.
- 52. Сидорова Г. М.** Проблема конфликтов в Центральной Африке в контексте борьбы за природные ресурсы (на примере Демократической Республики Конго – ДРК). *Вестн. МГОУ. Сер. История и полит. науки*. 2011. № 2. С. 239–245. **53. Симония А. А.** ООН и Мьянма/Бирма. *Юго-Вост. Азия: актуал. проблемы развития*. 2009. № 13. С. 96–116.
- 54. Сірий С. В.** Соціально-політичний контекст локальних війн і воєнних конфліктів в умовах глобалізації : дис... канд. політ. наук: 23.00.04. Київ, 2007. 232 с. **55. Смит Д.** Причины и тенденции вооруженных конфликтов. *Этнополитический конфликт: пути трансформации : настол. кн. Бергхоф. центра*. М. : Наука, 2007. С 116–131.
- 56.** Социальная философия / С. В. Соколов. М. : ЮНИТИ, 2003. 440 с.
- 57. Староверов В. И.** Россия над бездной: мнимый и реальный геноцид. М., 1990. 242 с. **58. Судо М. М.** Экологические и социальные последствия силового решения югославского конфликта. URL : www.rus-stat.ru/stat/3752000_6.pdf. **59. Тюшкевич С. А.** Философия и военная теория. М. : Наука, 1975. 312 с. **60. Федоров А. Е.** Влияние геологических факторов на вооруженные конфликты 1945–2010 гг. *Пространство и Время*. 2011. № 2. С. 159–171. **61. Федосеев С.** Причины и механизм возникновения войн и вооруженных конфликтов. *Analytic*. 2005. № 3. С. 25–34. **62. Хисамутдинова Р. Р.** Психология человека на войне. *Вестн. Омского гос. университета*. 2006. № 4. С. 64–70. **63. Хмара Н. И.** Гражданская война как форма политической борьбы : автореф. дис... канд. филос. наук : 620. М., 1971. 30 с. **64. Черняховский С. Ф.** Смутьяны и граждане. *Власть*. 2011. № 1. С. 39–41. **65. Шлезингер А. М.** Циклы американской истории. М. : Изд. группа „Прогресс” Прогресс-Академия, 1992. 687 с. **66. Шульц Э. Э.** „Утопия”, „Национализм” и „Интернационализм” как основа радикальных массовых форм социального протеста. *Вест. Сев. (Аркт.) федер. ун-та. Сер. Гуманитар. и соц. науки*. 2015. № 1. С. 35–43. **67. Alger Ch.,** Bulding Peace: A Global Learning Process. *Diamond L., Plattner M. Nationalist M. Etnic Conflict and Democracy*. L., 1994. P. 35. **68. Armitage D.** Civil war and revolution: What can the study of civil war bring to our understanding of revolutions? URL: http://scholar.harvard.edu/files/armitage/files/civil_war_and_revolution_agora.pdf. **69. Brinton C.** The anatomy of revolution. Rev. and expanded ed. New York : Vintage Books, 1965. 310 p. **70. Vyman D. L.** Keeping the peace: lasting solutions to ethnic conflicts. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 2002. 280 p. **71. Dixon J.** What causes civil wars? Integrating quantitative research findings. *Int. Stud. Rev.* 2009. Vol. 11, 4. P. 707–735. **72. Djankov S.** The causes of civil war. URL: www.doingbusiness.org/Features/~/_/media/FDPDKM/Doing%20Business/Documents/Miscellaneous/TBD/Causes-of-CivilWars.pdf. **73. Dokken K.** African security politics redefined. 1st ed. New York :

Palgrave Macmillan, 2008. xiv, 247 p. **74. Duch W.** The Evolution of UN Peacekeeping: Case Studies and Comparative Analyses. N.Y., 1999. 247 p. **75. Fearon J. D., Laitin D. D.** Ethnicity, insurgency, and civil war. *American Political Science Review*. 2003. Vol. 97. № 1. P. 75. URL: www.web.stanford.edu/group/ethnic/workingpapers/apsa011.pdf. **76. Kuperman A. J.** Rwanda in retrospect. *Foreign Aff.* 2000. Vol. 79. N 1. P. 94–118.

References

1. Abashidze, A. Kh. (2006). Mezhdunarodno-pravovyye problemy vmeshatelstva [International legal problems of interference]. *Moskovskij žurnal mezhdunarodnogo prava*, 1, 360–373. [in Russian]. **2. Aliyev, U. S.** (1979). *Sushchnost i osnovnyye formy vooruzhennogo nasiliya v sovremennuyu yepokhu : leksiya, pročit. v Voen.-polit. akad* [Essence and main forms of armed violence in the modern era: lecture, read. in the military-polit. Acad.]. Moscow : VPA [in Russian]. **3. Al Amir Khasan Abdul Karim.** (1993). *Voyna i obshchestvo. Sotsialno-demograficheskiy aspekt* [War and society. Socio-demographic aspect]. (Extended abstract of Candidate's thesis). Institute of Socio-Political Research of the Russian Academy of Sciences, Moscow. [in Russian]. **4. Arskaya, L. P.** (2005). *Voyny i prodovolstvennyye krizisy* [War and food crises]. Moscow. [in Russian]. **5. Artyukh, P. I.** (1993). *Sovremennyy mirovoy revolyutsionnyy protsess i voyna* [The modern world revolutionary process and war]. (Doctor's thesis). V.M.Koretsky Institute of state and law of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv. [in Russian]. **6. Artsibasov, I. N., Yegorov, S. A.** (1989). *Vooruzhennyi konflikt: pravo, politika, diplomatiya* [Armed conflict: law, politics, diplomacy]. Moscow : Mezhdunar. otnosheniya. [in Russian]. **7. Baldinyuk, O. V.** (2000). Gromadyanska viyna v Somali: zdobutki i nevdachi viyskovo-gumanitarnikh aktsiy OON [The civil war in Somalia: the achievements and failures of the UN military-humanitarian action]. *Aktual'ni problemi mižnarodnih vidnosin*, 17 (part I). [in Ukrainian]. **8. Sharafiyeva, O. Kh.** (2010). *Grazhdanskaya voyna v Tadzhikistane 1990–1997 gg.* [Civil war in Tajikistan 1990–1997]. (Extended abstract of Candidate's thesis). Tomsk State University, Tomsk. [in Russian]. **9. Belkov, O. A.** (2009). Ponyatiye „voyna” i yego aberratsii v otechestvennom diskurse [The concept of "war" and its aberration in the domestic discourse]. *Vlast'*, 9, 4–8. [in Russian]. **10. Blishchenko, V. I., Solntseva, M. M.** (2005). *Regionalnyye konflikty i mezhdunarodnoye pravo (vtoraya polovina XX – nachalo XXI veka)* [Regional conflicts and international law (second half of the XX - beginning of the XXI century)]. Moscow : Izdat. dom „Gorodets”. [in Russian]. **11. Bordachev, T. V.** (1998). *Mirotvorcheskaya i humanitarnaya interventsia i yeye mesto v podderzhanii globalnoy i regionalnoy bezopasnosti. Sovremennyye teorii i prakticheskiy opyt* [Peacekeeping and humanitarian intervention and its place in maintaining

global and regional security. Modern theories and practical experience]. (Candidate's thesis). Saint Petersburg State University, Saint Petersburg. [in Russian].

12. Bukalova, S. V. (2009). Proiskhozhdeniye voyny: aktualnyye teoreticheskiye i prikladnyye aspekty [The Origin of the War: Actual Theoretical and Applied Aspects]. *Srednerusskij vestnik obščestvennyh nauk*, 4, 178–183. [in Russian].

13. Varga, E. S. (1937). *Portugaliya i fashistskaya interventsija v Ispanii* [Portugal and fascist intervention in Spain]. Moscow : Partizdat. [in Russian].

14. Vasilchenko, V. V. (2015). Fenomen političeskogo protesta: sushchnost, traditsii i innovatsii [The phenomenon of political protest: essence, traditions and innovations]. *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta. Seriâ Istoriâ i političeskie nauki*, 2, 212–219. [in Russian].

15. Galtsov, V. I. (2011). Grazhdanskaya vojna i massovoye istoricheskoye soznaniye: yevolyutsiya stereotipov [Civil war and mass historical consciousness: the evolution of stereotypes] in *Rossiya ot Pervoy mirovoy voyny do obrazovaniya SSSR* [Russia from World War I to the formation of the USSR.]. (Issue 1, pp. 105–123). Samara ; Moscow. [in Russian].

16. Glukhova, A. V. (2000). *Politicheskiye konflikty: osnovaniya, tipologiya, dinamika : (teoretiko-metodologičeskij analiz)* [Political conflicts: foundations, typology, dynamics: (theoretical and methodological analysis)]. Moscow : Yeditorial URSS. [in Russian].

17. Gurov, A. A. (1978). *Sotsialno-ekonomičeskiye korni i prichiny voyn* [Socio-economic roots and causes of war]. Moscow. [in Russian].

18. Guseynova, S. D. (2009). Dinamika vzaimovliyaniya religii i voyny v protsesse razvitiya istorii [Dynamics of the mutual influence of religion and war in the development of history]. *Aktual'nye problemy gumanitarnyh i eštestvennyh nauk*, 12, 41–46. [in Russian].

19. Dagayeva, Z. V. (2006). Vliyaniye zhurnalistiki na dinamiku vooruzhennykh konfliktov [The influence of journalism on the dynamics of armed conflict]. *Vestnik Rossijskogo universiteta družby narodov. Seriâ Literaturovedenie, žurnalistika*, 1, 44–50. [in Russian].

20. Danilenko, I. S. (2012). Geopolitika i mirno-voyennyye otnosheniya [Geopolitics and peace-military relations]. Proceedings of the I International scientific-practical Conference '12: *Geopolitika : teoriya, istoriya, praktika* [Geopolitics : theory, history, practice]. (pp. 78–84). Moscow. [in Russian].

21. Demin, G. I. (1986). *Grazhdanskiye voyny sovremennoy yepokhi* [Civil wars of the modern era]. (Extended abstract of Doctor's thesis). Military-Political Academy named after V. I. Lenin, Moscow, 1986. [in Russian].

22. Dodi, K. V. (2010). *Razvitiye mezhdunarodno-pravovykh norm, kasayushchikhsya vooruzhennykh konfliktov nemezhdunarodnogo konflikta* [Development of international legal norms relating to armed conflicts of non-international conflict]. (Candidate's thesis). Kyiv University of Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv. [in Russian].

23. Yemelyanov, A. (2006). Sovremennaya konfliktnost v Afrike [Modern conflict in Africa]. *Meždunarodnye processy*, vol. 4, 2, 78–89. [in Russian].

24. Zhilyayev, M. L. (1996). *Sotsialno-*

filosofskiy analiz posledstviy voyn i voyennykh konfliktov XX-go veka [Socio-philosophical analysis of the consequences of wars and military conflicts of the twentieth century]. (Candidate's thesis). Military Academy named after F. E. Dzerzhinsky, Moscow. [in Russian]. **25. Zakharchenko, G.** (2009). *Grazhdanskaya voyna kak osnova i sostavlyayushchaya revolyutsii* [Civil war as the basis and component of the revolution]. Proceedings of scientific Conference '09: *Grazhdanskaya voyna v Rossii (1917–1922 gg.): vzglyad skvoz desyatiletia* [The Civil War in Russia (1917–1922) : a look through decades]. (pp. 123–134). Samara. [in Russian]. **26. Zimina, V. D.** (2004). *Grazhdanskaya voyna 1918–1920 gg. kak politicheskii konflikt v razvitii rossiyskoy gosudarstvennosti* [Civil war of 1918–1920. as a political conflict in the development of Russian statehood]. *Novyj istoricheskij vestnik*, 11, 214–232. [in Russian]. **27. Kara-Murza, S.** (1999). *Revolutsiya ili gibel* [Revolution or death]. Retrieved from <https://www.kara-murza.ru/books/articles/z-revol.html>. [in Russian]. **28. Donchenko, S.** (1995). *Pochatok gromadyanskoï viyni v Ukraini* [The beginning of civil war in Ukraine] in *Ukraina: Storinky istorii, polityky, ekonomiky* [Ukraine: Pages of history, politics, economics]. (pp. 16–21). Dniprodzerzhinsk. [in Ukrainian]. **29. Klimenko, A. F.** (1992). *K voprosu o teorii voyennykh konfliktov* [On the Theory of Military Conflict]. *Voennaâ mysl'*, 10, 24–35. [in Russian]. **30. Kovalenko, B. V.,** Pirogov, A. I., & Ryzhov, O. A. (2002). *Politicheskaya konfliktologiya* [Political conflictology]. Moscow : Izhitsa. [in Russian]. **31. Kostyukhin, A.** (2012). *Siriya : grazhdanskaya voyna ili realizatsiya strategii 4 gw* [Syria : the Civil War or the Implementation of the 4 gw Strategy]. *Mir i politika*, 12. Retrieved from <https://www.intelros.ru/readroom/mir-i-politika/m12-2012>. [in Russian]. **32. Kutyavina, E. E.** (2006). *Prichiny yetnicheskikh konfliktov* [Causes of ethnic conflicts]. *Vestnik Nižegorodskogo universiteta im. N. I. Lobačevskogo. Seria social'nye nauki*, 1, 241–248. [in Russian]. **33. Likhatska, N. M.** (2006). *Sotsialno-filosofske doslidzhennya mozhlivikh prichin viyn* [Socio-philosophical study of the possible causes of wars]. *Kultura narodov Pričernomor'â*, 89, 148–151. [in Ukrainian]. **34. Mamin, R. G.** (2011). *Yekologiya voyny* [Ecology of war]. Moscow : Yekonomika. [in Russian]. **35. Mbatna, B.** (1985). *Nemezhdunarodnyy vooruzhennyy konflikt i mezhdunarodnoye gumanitarnoye pravo* [Non-international armed conflict and international humanitarian law]. (Extended abstract of Candidate's thesis). Peoples' Friendship University named after Patrice Lumumba, Moscow. [in Russian]. **36. Medvedev, E. V.** (1960). *Rol narodnykh mass v sovremennykh voynakh* [The role of the masses in modern wars]. Moscow : Voenizdat. [in Russian]. **37. Mikhaylyuk, O. V.** (1999). *Pro deyaki osoblivosti sotsialnoi psikhologii chasiv revolyutsii ta gromadyanskoï viyni (1917–1920 rr.)* [On some features of social psychology of the times of the revolution and civil war (1917–1920)] in *Zb. nauk. pr. molodikh vchenikh* [Proceedings of young scientists]. (Issue 1, pp. 85–93). Dnipropetrovsk : „Art-Press”. [in Russian].

- 38. Molchanov, V.** (1997). *Tekhnika ubivayet prirodu* [Technique kills nature]. Retrieved from <https://www.read.in.ua/book199533/?razdel=23&p=196>. [in Ukrainian].
- 39. Mosov, S. P.** (2007). *Voyna ili mir – vybor za chelovechestvom* [War or Peace – Choice for Humanity]. Kyiv : Rumb. [in Russian].
- 40. Nasinovskiy, V. E.** (1996). *Vooruzhennyye konflikty : Poisk resheniy* [Armed conflicts: Finding solutions]. Moskow : Obyed. red. MVD RF [in Russian].
- 41. Nikiforov, B. S.** (1966). *Interventsiya SSHA v Dominikanskoj respublike* [Intervention of the USA in the Dominican Republic]. Moskow : Znaniye. [in Russian].
- 42. Orlyanskiy, V. I.** (2002). *Vooruzhennaya i informatsionnaya borba: sushchnost i vzaimosvyaz ponyatiy* [Armed and information struggle: the essence and interconnection of concepts]. *Voennaâ mysl'*, 6, 42–47. [in Russian].
- 43. Ososkov, G. V.** (1996). *Istochniki i prichiny voyn : sots.-filos. analiz* [Sources and causes of wars: social-philosopher. analysis]. (Candidate's thesis). Military Academy named after F. E. Dzerzhinsky, Moskow. [in Russian].
- 44. Priborovich, A. A.** (2011). *Yekologicheskij kontekst sovremennykh voyennykh konfliktov* [Ecological context of modern military conflicts]. Proceedings of the I International Scientific and Practical Internet-Conference '11: *Rol lichnosti v istorii: realnost i problemy izucheniya* [The role of personality in history: reality and problems of study]. (pp. 148–153). Minsk. [in Russian].
- 45. Razinkov, M. E.** (2011). *Prichiny, formy, psikhologicheskiye posledstviya proyavleniy „bojevoy zhestokosti” v grazhdanskoj voyne* [The causes, forms, psychological consequences of the manifestations of "combat brutality" in the civil war]. *Istoričeskie, filosofskie, političeskie i ūridičeskie nauki, kul'turologiâ i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki*, 5, part 2, 156–160. [in Russian].
- 46. Rozov, N. S.** (2009). *Priroda vojny : makrosotsiologicheskij analiz sushchnosti i prichin massovogo organizovannogo nasiliya* [The Nature of War: A Macrosociological Analysis of the Essence and Causes of Mass Organized Violence]. *Gumanitarnyj vektor. Seriâ Pedagogika, psihologiâ*, 1, 29–39. [in Russian].
- 47. Rybkin, E. I.** (1973). *Voyna i politika v sovremennuyu yepokhu* [War and politics in the modern era]. Moskow : Voenizdat. [in Russian].
- 48. Ryabova, E. V.** (2012). *Rol prirodnykh resursov v vozniknovenii konfliktov* [The role of natural resources in the emergence of conflicts]. *Sovremennye issledovaniâ social'nyh problem*, 8. Retrieved from <http://puma/article/n/rol-prirodnih-resursov-v-vozniknovenii-konfliktov>. [in Russian].
- 49. Semenova, T. N.** (2014). *Sushchnost i formy perekhoda gosudarstvennoj vlasti v istorii obshchestva : legitimnaya smena vlasti, gosudarstvennyye perevoroty, revolyutsii, grazhdanskiye vojny* [Essence and forms of transition of state power in the history of society: legitimate change of power, state coups, revolutions, civil wars]. Moskow. [in Russian].
- 50. Senyavskaya, E. S.** (1999). *Psikhologiya vojny v XX veke kak istoriko-teoreticheskaya problema* [Psychology of war in the twentieth century as a historical-theoretical problem]. Retrieved from <http://www.hist.msu.ru/>

[Departments/HisTheory/Ed2/nhjr3.htm](#). [in Russian]. **51. Serebryannikov, V. V.** (1982). *Osnovy marksistsko-leninskogo ucheniya o voyne i armii* [Fundamentals of the Marxist-Lenin Doctrine of War and Army]. Moscow : Voenizdat. [in Russian]. **52. Sidorova, G. M.** (2011). Problema konfliktov v Tsentralnoy Afrike v kontekste borby za prirodnyye resursy (na primere Demokraticheskoy Respubliki Kongo – DRK) [Problem of Conflicts in Central Africa in the Context of the Struggle for Natural Resources (on the example of the Democratic Republic of the Congo – DRC)]. *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta. Seriâ Istorîâ i političeskie nauki*, 2, 239–245. [in Russian]. **53. Simoniya, A. A.** (2009). OON i Myanma/Birma [UN and Myanmar / Burma]. *Ūgo-Vostočnaâ Aziâ: aktual'nye problemy razvitiâ*, 13, 96–116. [in Russian]. **54. Siriy, S. V.** (2007). *Sotsialno-politychnyi kontekst lokalnykh viin i voiennykh konfliktiv v umovakh hlobalizatsii* [The socio-political context of local wars and military conflicts in the context of globalization]. (Candidate's thesis). Military Institute of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv. [in Ukrainian]. **55. Smit, D.** (2007). Prichiny i tendentsii vooruzhennykh konfliktov [Causes and Trends in Armed Conflicts] in *Yetnopoliticheskiy konflikt : puti transformatsii : nastol. kn. Bergkhof tsentra* [Ethno-political conflict: ways of transformation: desktop book of Berghof center]. (pp. 116–131). Moscow : Nauka. [in Russian]. **56. Sokolov S. V.** (Ed.). (2003). *Sotsialnaya filosofiya* [Social philosophy]. Moscow : YUNITI. [in Russian]. **57. Staroverov, V. I.** (1990). *Rossiya nad bezdnoy : mnimyy i realnyy genotsid* [Russia over the Abyss : An Imagined and Real Genocide]. Moscow. [in Russian]. **58. Sudo, M. M.** (2000). Yekologicheskiye i sotsialnyye posledstviya silovogo resheniya yugoslavskogo konflikta [Environmental and social consequences of the forceful solution of the Yugoslav conflict]. Retrieved from <https://www.russtat.ru./stat/37520006.pdf>. [in Russian]. **59. Tyushkevich, S. A.** (1975). *Filosofiya i voyennaya teoriya* [Philosophy and military theory]. Moscow : Nauka. [in Russian]. **60. Fedorov, A. E.** (2011). Vliyanie geologicheskikh faktorov na vooruzhennyye konflikty 1945–2010 gg. [The Influence of Geological Factors on Armed Conflicts 1945–2010]. *Prostranstvo i vremâ*, 2, 159–171. [in Russian]. **61. Fedoseyev, S.** (2005). Prichiny i mekhanizm vzniknoveniya voyn i vooruzhennykh konfliktov [Causes and mechanism of occurrence of wars and armed conflicts.]. *Analytic*, 3, 25–34. [in Russian]. **62. Khisamutdinova, R. R.** (2006). Psikhologiya cheloveka na voyne [Psychology of man at war]. *Vestnik Omskogo universiteta*, 4, 64–70. [in Russian]. **63. Khmara, N. I.** (1971). *Grazhdanskaya vojna kak forma politicheskoy borby* [The Civil War as a Form of Political Struggle]. (Extended abstract of Candidate's thesis). Military-Political Academy named after V. I. Lenin, Moscow. [in Russian]. **64. Chernyakhovskiy, S. F.** (2011). Smutyany i grazhdane [Smutyany and citizens]. *Vlast'*, 1, 39–41. [in Russian]. **65. Shlezinger, A. M.** (1992). *Tsikly amerikanskoy istorii* [Cycles of American History]. Moscow : Izd. gruppy „Progress” Progress-Akademiya.

- [in Russian]. **66. Shults, E. E.** (2014). „Utopiya”, „Natsionalizm” i „Internatsionalizm” kak osnova radikalnykh massovykh form sotsialnogo protesta [Utopia, Nationalism and Internationalism as the basis of radical mass forms of social protest]. *Vestnik Severnogo (Arktičeskogo) federal'nogo universiteta. Seriâ: "Gumanitarnye i social'nye nauki"*, 1, 35–43. [in Russian].
- 67. Alger, Ch.** (1994). *Bulding Peace : A Global Learning Process in* Diamond L., Plattner M. (Eds.) *Nationalism, Ethnic Conflict, and Democracy*. (p. 35). Baltimore : The Johns Hopkins University Press.
- 68. Armitage D.** (2007). *Civil war and revolution: What can the study of civil war bring to our understanding of revolutions?* Retrieved from http://scholar.harvard.edu/files/armitage/files/civil_war_and_revolution_agora.pdf.
- 69. Brinton, C.** (1965). *The anatomy of revolution*. New York : Vintage Books.
- 70. Byman, D. L.** (2002). *Keeping the peace: lasting solutions to ethnic conflicts*. Baltimore : Johns Hopkins University Press.
- 71. Dixon, J.** (2009). What causes civil wars? Integrating quantitative research findings. *Int. Stud. Rev.*, Vol. 11, 4. 707–735.
- 72. Djankov, S.** (2007). *The causes of civil war*. Retrieved from http://www.doingbusiness.org/Features/~/_media/FPDKM/Doing%20Business/Documents/Miscellaneous/TBD/Causes-of-Civil-Wars.pdf.
- 73. Dokken, K.** (2008). *African security politics redefined*. New York : Palgrave Macmillan.
- 74. Duch, W.** (1999). *The Evolution of UN Peacekeeping : Case Studies and Comparative Analyses*. N. Y.
- 75. Fearon, J. D., Laitin, D. D.** (2003). Ethnicity, insurgency, and civil war. *American Political Science Review*, Vol. 97, 1, 75. Retrieved from <http://web.stanford.edu/group/ethnic/workingpapers/apsa011.pdf>.
- 76. Kuperman, A. J.** (2000). Rwanda in retrospect. *Foreign Aff*, Vol. 79, 1. 94–118.

Вовк С. О. Ретроспекція проблеми громадянської війни: суспільствознавчий дискурс

У статті представлена широка палітра теоретичних і емпіричних суспільствознавчих досліджень проблеми громадянської війни. Окреслена мультидисциплінарна матриця ілюструє, що дослідники різних галузей суспільствознавства (філософії, політології, соціології, історії, економіки) і воєнної науки зосереджують свою увагу здебільшого на визначенні кола соціально-політичних, економічних, релігійно-конфесійних, етнічних факторів, які спричиняють збройне протиборство за владу, і наслідків громадянської війни з урахуванням розгортання подій у часі й функціональним впливом на суспільство та впливу збройної боротьби на всі сфери суспільства, відповідно до об'єкта впливу.

Ключові слова: громадянська війна, збройний конфлікт, причини громадської війни, наслідки громадянської війни.

Вовк С. А. Ретроспекция проблемы гражданской войны: обществоведческий дискурс

В статье представлена широкая палитра теоретических и эмпирических обществоведческих исследований проблемы гражданской войны. Обозначенная мультидисциплинарная матрица иллюстрирует, что исследователи разных областей обществоведения (философии, политологии, социологии, истории, экономики) и военной науки в основном сосредотачивают свое внимание на определении социально-политических, экономических, религиозно-конфессиональных, этнических причин и последствий вооруженного противоборства за власть с учетом развития событий во времени и влияния вооруженной борьбы на все сферы общества в зависимости от объекта влияния.

Ключевые слова: гражданская война, вооруженный конфликт, причины гражданской войны, последствия гражданской войны.

Vovk S. O. Retrospection of the civil war problem: a social discourse

The article presents a wide range of theoretical and empirical social studies of the problem of civil war. The range of scientific developments ranges from:

- consideration of the latter as a specific form of armed struggle for political power related to national liberation and democratic transformation, to the form of social conflict between the candidates for power, the intensity of which depends on various factors (level of development of society, intervention or assistance of foreign states or international organizations);

- defining the course of civil war as an evolving process consisting of a series of stages, to a stage-by-stage armed confrontation of political entities claiming power;

- absolutization of one or another cause of civil war, denial (reduction) of the role of other factors and conditions, that is, monocausal characterization of the process of origin of civil wars to the analysis of the mechanism of origin of civil war as the action of a set of sources, conditions and causes (multiple linear and nonlinear cause) civil war in view of the balance of causes and activities of the actors involved;

- considering the Civil War as a component of the revolution in view of the general logic of development, to the claim that the Civil War and the Revolution have common points of contact, but cannot always coincide;

- identification of groups (demographic, economic, political, environmental, etc.) of the effects of the civil war before building a two-dimensional system of consequences, which consists of combined procedural and structural subsystems of factors;

- analysis of civil war as a struggle for the historical existence and historical values of peoples, during which the historical path or variant of reality in which the state will develop, to the analysis of civil war as a struggle of alternative social bodies within the same state;

- assessment of the role of the international factor in the civil war before evaluating the effectiveness of international legal means of settlement of the latter.

The outlined multidisciplinary matrix illustrates that researchers of various fields of social sciences (philosophy, political science, sociology, history, economics) and military science focus their attention mainly on determining the range of socio-political, economic, religious-confessional, ethnic, religious, electoral, and the effects of the civil war, given the unfolding of events in time and the functional impact on society and the impact of armed struggle on all spheres of society, according to the object in lyvu.

Key words: civil war, armed conflict, causes of civil war, consequences of civil war.

Стаття надійшла до редакції 16.10.2019 р.

Прийнято до друку 25.10.2019 р.

Рецензент – д.і.н., проф. Набока О. В.

УДК 355.486:94(477.61),,1918”

DOI 10.12958/2227-2844-2019-8(331)-72-98

О. А. Забудкова – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (м. Старобільськ)

E-mail: olga3405@ukr.net

ORSID <https://orcid.org/0000-0002-0289-5317>

ЗАПОРІЗЬКИЙ КОРПУС АРМІЇ УНР НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ ЛУГАНЩИНИ В 1918 р.

Столітня річниця Української революції 1917–1921 рр. спричинила неабияке посилення уваги до подій того часу на території нашої країни, а співзвучність тодішніх проблем реаліям сьогодення тільки підкреслила актуальність вивчення цього періоду. Однією з таких проблем є формування та розвиток національної армії та її участі в боротьбі за незалежність України. З цієї точки зору малодослідженими залишаються події, які відбувалися протягом 1918 р. на кордонах з більшовиками. Тоді на території Східної України, в тому числі й сучасної Луганської області, були дислоковані підрозділи Запорізького корпусу Армії Української Народної Республіки.

Згаданому питанню присвячена незначна кількість наукових розвідок. Серед них слід відзначити статтю В. Каплунова (2015), який одним з перших привернув увагу до проблеми, що розглядається. Історію Запорізького корпусу розглядав в межах дослідження військової історії України І. Крип'якевич (*Історія українського*, 1992). Окремі аспекти теми зачіпали в своїх дослідженнях В. Голубко (1997), С. Литвин та Ю. Каліберда (2011), Я. Тинченко (2014), А. Куций (2012) та ін. Втім проблема потребує подальшого вивчення і з точки зору доповнення історії Запорізького корпусу Армії УНР новими фактами, і стосовно їх впливу на події в Східній Україні загалом й території сучасної Луганщини зокрема, які в цей час постійно знаходився на межі кількох протиборчих сторін, що й стало метою написання даної статті.

Відповідно до домовленостей, укладених після підписання Брестського мирного договору, в другій половині лютого 1918 р. Німеччина та Австро-Угорщина почали операцію щодо звільнення України від більшовиків. Разом з ними наступ вели нечисленні, але цілком боєздатні підрозділи Армії УНР. Так, Слобожанщину та Донецький басейн звільняла Перша Запорізька дивізія, яку на початку квітня, вже Харкові, було реорганізовано в корпус на чолі з генералом Олександром Натієвим (Голубко, 1997, с. 189–190).

До складу корпусу входили полки, дивізіони та повітряна ескадра, в тому числі підрозділи, які почали формуватися ще в ході українізації окремих частин російської армії на Східному фронті Першої світової

війни в 1917 р. Одним з полків, який у січні 1918 р. не лише не втратив боєздатності, але й пробився з фронту до Києва, де взяв участь у боротьбі проти більшовиків, був організований із українців 7-ї Туркестанської стрілецької дивізії 1-й Запорізький ім. кошового Костя Гордієнка полк кінних гайдамаків, очолюваний полковником Всеволодом Петрівим. На основі українізованих полків було створено й 1-й Запорізький ім. гетьмана П. Дорошенка піхотний полк (полковник Олександр Загородський) та 3-й Запорізький ім. гетьмана Б. Хмельницького піхотний полк (Олександр Шаповал). Створений під загрозою вступу до Києва більшовиків добровольчий Гайдамацький Кіш Слобідської України на чолі з Симоном Петлюрою навесні 1918 р. включено до Запорізького корпусу як 3-й Гайдамацький піхотний полк, який очолив Володимир Сікевич. Крім того, до корпусу входили 2-й Запорізький піхотний полк (Петро Болбочан), 1-й Запорізький гарматний полк (В'ячеслав Парфенів та Семен Лощенко), 1-й Запорізький інженерний полк (Олександр Козьма), Запорізький кінно-гірський гарматний дивізіон (Олекса Алмазов), 1-й Український (Запорізький) авіазагін (М. Баранів) та 1-й Запорізький автопанцерний дивізіон (Олександр Болдирів) (*Історія українського*, 1992, с. 370, 376–377).

Паралельно з формуванням Запорізького корпусу проводилася реорганізація і створення нових частин. Серед них відзначимо сформований наприкінці 1917 р. з військовополонених австрійських українців курінь Січових Стрільців під керівництвом Євгена Коновальця, який наприкінці квітня перетворився на полк чисельністю близько 3 тис. вояків. Разом з Запорізьким корпусом вони склали ядро регулярної Армії УНР, загальна чисельність якого сягала близько 12 тис. вояків (Голубко, 1997, с. 190). Саме у такому складі українська армія брала участь у звільненні Лівобережної України й, зокрема, території сучасної Луганщини, які тоді входили до складу Катеринославської та Харківської губерній.

Після звільнення 6 квітня 1918 р. Харкова Запорізький корпус було розділено на дві групи: Кримську на чолі з П. Болбочаном для звільнення Криму та Донецьку під керівництвом В. Сікевича для звільнення Донецького басейну, який тоді по лінії Лозова–Слов'янськ–Нова Астрахань обороняли більшовики (Монкевич, 1956, с. 77).

15 квітня полки ім. П. Дорошенка, Б. Хмельницького, 3-й Гайдамацький, гарматний та інженерний у складі Донецької групи після 12-годинного бою звільнили станцію Барвінкове поблизу Слов'янська, втративши 9 убитих і 59 поранених. 17 квітня було зайнято Слов'янськ, 18 квітня – Бахмут, 25–26 квітня разом з німцями було звільнено станцію Микитівка та Горлівку (*Історія українського*, 1992, с. 416–417). Ще 24 квітня під контроль «запорожців» перейшла станція Колпакове (суч. Антрацитівський район Луганської області), яка знаходилася на кордоні з Військом Донським. Власне, цим звільнення Донецького басейну, яке

тривало три тижні, було завершено. За спогадами В. Сікевича (2018) українські військові „дістали наказ... дальше станції Колпаково не йти, бо то вже Донщина, а нам чужих земель не потрібно!” (с. 293).

Успішною була і кампанія Кримської групи, якій вдалося швидко звільнити півострів. Втім, конфлікт між керівництвом УНР та німецьким командуванням, з яким похід не було узгоджено, призвів до згорнення операції. Група відійшла до Мелітополя, де дізналася про гетьманський переворот 29 квітня 1918 р. (Литвин, 2011, с. 64).

Запорізький корпус з тривогою сприйняв зміну влади в Україні. За спогадами В. Сікевича (2018), було скликано нараду командирів підрозділів, де різко проти Скоропадського виступив сам Сікевич, а також В. Петрів. Втім, П. Болбочан та О. Козьма висловилися за прийняття влади гетьмана в умовах більшовицької загрози та прихильності до нього німецьких союзників, їх підтримав і О. Натієв (с. 297). Незважаючи на це недовіра до очільників новоутвореної Української Держави з боку вояків Армії УНР з часом лише посилювалася. Так ситуацію описував хорунжий Купчак з полку ім. К. Гордієнка, що стояв тоді в Мелітополі: „В ночі з першого на 2 травня 1918 року наша сотня таки роззброїла німецьку кулеметну частину... По довгих переговорах цей конфлікт зліквідовано, але всім стало ясным, що співжиття під одним дахом з німцями є неможливе. Тим самим треба було ділати, вибирати одне з двох, або піти на службу гетьманську, або зложити зброю і розійтись. Більшість старшин і козаків були проти гетьмана” (Купчак, 1936, с. 5). Тоді ж у Києві німцями було роззброєно вже згадуваний полк Січових Стрільців, який прямо виступив проти перевороту. Після цього майже всі січовики перейшли до 2-го Запорозького піхотного полку Запорізького корпусу (*Історія українського*, 1992, с. 387).

Щодо Запорізького корпусу, то від розформування, ймовірно, його врятувала тільки віддаленість від Києва та страх оголити кордон з більшовиками. Це розуміли й сучасники, за спогадами яких корпус було збережено завдяки діям командирів підрозділів, ініціювавших їх переведення „для несення прикордонної служби... на північний схід від м. Харкова” (Тарнавський, 1931, с. 14). Це давало можливість усунути республіканські налаштований підрозділ подалі від центру влади.

Відповідно до Брестських мирних угод, за якими Радянська Росія повинна була визнати УНР, на початку травня 1918 р. між ними було підписано договір про припинення бойових дій, а 12 червня – прелімінарну мирну угоду. Було визначене тимчасове розмежування території Української Держави та РСФРР по демаркаційній лінії від Суражу до Куп’янська, вздовж якої залишалася т. зв. „нейтральна зона” завширшки 10–40 км, на було заборонено розміщення обох армій (Бойко, 2009, с. 224). Остаточні кордони планувалося визначити в результаті роботи двосторонньої мирної конференції.

На момент початку переговорів з РСФРР полки Донецької групи Запорізького корпусу залишалися на території Донецького басейну – полк ім. П. Дорошенка в Бахмуті, 3-й Гайдамацький – у Микитівці, полк ім. Б. Хмельницького – у Дебальцево (ЦДАВО, ф. 1076, оп. 1, спр.17, арк. 9). До 25 червня перші два з них було виведено з території Бахмутського повіту, а пізніше почалася передислокація й полку ім. Б. Хмельницького (Там само, арк. 27 зв.). Так згадував про це сотник Степан Самійленко (1958): „Прийшов наказ нашому куреневі вирушати на охорону північного кордону – між Харківщиною і Вороніжчиною, по річці Гайдар (*Айдар* – О. З.). Так нам усім шкода було покидати привітну Донеччину! Ми там обжились, позаводили знайомства, а то й любов. . . Пізніше туди ж був спрямований увесь наш полк і врешті вся Запорізька Дивізія” (с. 53, 55–56).

Підрозділи Кримської групи також прибули на кордон з більшовиками. З району Олександрівська (суч. Запоріжжя), де вояки перебували з початку травня до середини червня, їх перекинули до Слов'янська та Ізюму Харківської губернії. Там вони були підпорядковані коменданту германського корпусу, який відповідав за охорону кордону в межах губернії. Запорізький корпус стояв у резерві аж до 20 липня, поки поступово його полки відбували залізницею до станції Сватова Лучка (суч. Сватове Луганської області), а звідти – на демаркаційну лінію для її охорони від більшовиків (Андрух, 1930, с. 8).

Українські військові стали на лінії Куп'янськ–Кантемирівка: від Куп'янська на слободи Ровеньки (суч. Белгородська обл. РФ), Бондарівку (суч. Воронежська обл. РФ), Пантюшине (суч. Новопсковський район Луганської обл.) та Новомарківку до Кантемирівки (зараз обидві – Воронежська обл. РФ). Штаб корпусу розмістився в містечку Білокуракине (Маслівець, 1964, с. 134; Стефанів, 1932, № 10, с. 9).

За даними В. Каплунова (2015), найсхідніше був дислокований полк ім. П. Дорошенка зі штабом у слободі Кам'янка (суч. Новопсковський район Луганської обл.) (с. 54). На захід від нього стояв 2-й Запорозький піхотний полк – від Бондарівки до Ровеньок з центром у Білолуцьку (суч. Новопсковський район). „Нашу сотню розкватировано на північному кінці села. Другого дня вечером наша чета відійшла на хутір за Білолуцьком на самім пограничу, до вартової служби, де заняла три застави. Мені випала служба на віпряку, де був уставлений скоростріл. Полк наш висилав з Білолуцького на кордон дві сотні на переміну. Варту держали через добу, після чого сотні вертали до Білолуцька, так що варта випадала що два, три дні. Здовж границі менш-більш що пів кілометра стояли застави зі скорострілом, а поміж заставами ходили безустанно стежі”, – згадував Зенон Стефанів (1932, № 10, с. 9).

По річці Айдар було розміщено 3-й Гайдамацький полк (штаб у Білолуцьку) та кінний полк ім. К. Гордієнка (штаб у слободі Павлівка під

Білокуракиним), якому підпорядковувався гарматний дивізіон. Північніше по течії Айдару, на території сучасної Белгородщини, стояв полк ім. Б. Хмельницького (штаб у слободі Олександрівка (суч. Лозно-Олександрівка Білокуракинського району) (Каплунов, 2015, с. 54).

Безумовно, головним завданням „запоріжців” протягом їх перебування на Сході України була охорона кордонів. „Кордони ці, в глухому куті України, до того часу не були ніким охоронювані з жодного боку. Так само, як з боку нашого, з боку московського не було жодної охорони чи сторожі”, – згадував сотник полку ім. К. Гордієнка Григорій Маслівець (1964, с. 134). Протягом травня–листопада 1918 р., незважаючи на мирні переговори між Українською Державою та Радянською Росією, більшовики неодноразово нападали на українські війська в прикордонній смузі, тим самим їм відповідали й „запорожці”.

За спогадами командира чоти кінної сотні 2-го Запорізького полку Петра Дяченка (2010) одразу після прибуття на кордон з’ясувалося, що ворожі загони систематично здійснюють рейди на українську територію: „З кінцем травня більшовицькі відділи кінноти силами до чоти, а часом і більші, почали прориватися на наші тили і грабувати людність, вбивати священиків, учителів та інших. Полковник Болбочан наказав своїй кінноті відповісти тим самим. У цих наскоках у скорому часі була без конкуренції 2-га чота, яка робила рейди на 50 км на ворожі тили. Не завше „совхози” були без охорони, часом доводилося і з боєм вриватись, але чота, як усі сміливі, завше мала щастя і не верталась із порожніми руками, а зі здобиччю: зброєю, кіньми, досить часто приводила полонених” (с. 23–24). Такий характер мали й наступні сутички. Так, на початку липня більшовики напали на хутір на р. Біла, вкрали 7 коней, заарештували та вивезли прикажчика місцевої економії (ЦДАВО, ф. 1216, оп. 1, спр. 100, арк. 19).

Траплялися й прямі бойові зіткнення. Так, на початку серпня біля станції Журавки (суч. Воронежська обл. РФ) 20 військових полку ім. П. Дорошенка зустрілися з більшовицьким загonom у складі 30 осіб та намагався вступити в бій, однак більшовики відступили. За свідченням селян було з’ясовано, що вони поїхали до Криничного, де стояла сотня гвардійців Литовського полку. Там „запоріжці” оточили школу та церкву, де розташовувались більшовики, та відкрили вогонь. Бій тривав 14 годин, після чого більшовики відступили до штабу Литовського полку в Старій Калитві. У якості трофеїв козаки забрали знамена, 5 кулеметів, 9 рушниць, 3 шаблі, самокат, 13 шинелей, чоботи та інше майно (ЦДАВО, ф. 1077, оп. 1, спр. 54, арк. 7д). Ще одну сутичку описує у своїх спогадах С. Самійленко (1958): „На заставу, що вліво від Ровеньок, напали більшовики і йде бій. Полковник наказав поручникові Водотиці послати на місце бою дві піші сотні на підводах. Полковник Іван Луб’яницький сів на коня, я теж, і ми поскакали. По дорозі нас наздогнали кулеметчики з ручними кулеметами. Ми увірвались у самий

розпал бою. Наші козаки й старшини були здебільшого у самій близькі, бо вони саме вигрівались на сонці, коли большевики майже непомітно підійшли соняшниками і несподівано напали. Большевицької кінноти Антонова було з добрих півтори сотні, мали вони й гармату. Гаряча робота була: залишили большевики і гармату, і зо три десятки убитих. З нашої сторони було троє забитих і дев'ять поранених” (с. 65–66). Подібними сутичками відзначалося все літо 1918 р., протягом якого вояки звикли до нової місцевості та населення, яке тут мешкало, а їх повсякдення життя набуло організованого характеру.

За відсутності активних бойових дій для бійців Запорізького корпусу проводилися навчання. Зокрема в серпні у Білокуракиному було організовано шеститижневий телефонічний курс для підстаршин, який проходив у церковній школі (Стефанів, 1932, № 10, с. 9). Крім того у кожному підрозділі проводилися вправи для навчання новобранців, якими постійно поповнювався підрозділ. „Кожного дня провадилася муштра, часом на конях, часом без них. Треба було отих студентів та семінаристів... навчити гаразд сидіти на конях, орудувати шаблею та рушницею. Треба було їх із цивільних хлопців перекувати на вояків не тільки душею, але й тілом” (Маслівець, 1964, с. 135).

Вступали до корпусу й місцеві мешканці. За свідченням В. Каплунова (2015), в Новобілій і Можняківці (суч. Новопокровський район) в окремих родинах до наших днів зберіглася пам'ять про тих, хто пішов „воювати за Україну” (с. 60). Зберіглися окремі прізвища селян Тимоновської волості Старобільського повіту, які влітку вступили до полку ім. Б. Хмельницького – Тимофій та Денис Безверхові, Андрій Назаренко, Яків Павленко з хутору Наугольний та Іван Веригун з Плахо-Петрівки (суч. Білокуракинський район). Разом з ними туди ж вступили 7 селян хутору Богородицького (ЦДАВО, ф. 1325, оп. 1, спр. 52, арк. 12–12 зв.). Втім масового характеру цей процес не набув. Самі вояки розуміли, що населення краю було національно малосвідомим та ставилося з недовірою до будь-якої влади. Тож „відділи запорожської дивізії в районах свого розташування були освідомлюючим чинником... з дуже свідомих селян і робітників, що безумовно мусіли мати вплив на тодішнє село” (Стефанів, 1932, № 10, с. 9). З цієї точки зору важливим способом такого впливу ставало неформальне спілкування вояків з місцевими мешканцями. Так, однією з розваг було влаштування різного роду концертів і вистав, до яких залучали й місцеву молодь (Самійленко, 1958, с. 53, 55–56, 64).

Влаштували військовослужбовці й приватне життя – їздили до сусідніх сіл на вечорниці, „сиділи на колодках, жартували з місцевими дівчатами, співали, розважались. Добре тоді було на селах – просто не вірилось, що навколо буває революція й війна. Деякі козаки так розгосподарились, що й орали, й сіяли: самітнім удовам допомагали... Я мало не одружився з гарненькою попівною, а поручник Пархоменко таки

одружився і всюди став їздити з молоденькою дружиною”, – згадує С. Самійленко (1958) про період дислокації 2-го Запорізького полку на Айдарі (с. 56, 63–65). Наявність значної кількості жінок, які „волочилися за полками і штабами”, звісно, призводила до падіння дисципліни, про що з незадоволенням згадували окремі старшини (Андрух, 1930, с. 8)

Разом з тим, становище всередині самого Запорізького корпусу влітку 1918 р. було аж ніяк не спокійним. Перші конфлікти тут почалися ще в травні, коли значна частина вояків відмовилася від складання присяги гетьману. Через прямі виступи проти австро-німецького командування було майже одразу роззброєно панцирні дивізії (Тинченко, 2014, с. 53). Але найгострішим був конфлікт з владою був у військовослужбовців кінного полку ім. К. Гордієнка на чолі з В. Петрівим, який свого часу виступив проти гетьманського перевороту.

Сцену „прийняття” присяги „гордієнківцями” докладно описав Г. Маслівець (1964): „Село Павлівка, де полк тоді перебував, досить велике село, в центрі церква, а біля церкви вигін – площа, що на ній звичайно восени відбувався ярмарок... На тому вигоні старшини та козаки гордієнківського кінного полку чекали закінчення Служби Божої у церкві та на прийняття присяги. Церква сільська, невелика, туди може вмістилося б чверть тих людей, що стояли на вигоні. По закінченні служби священник із дяком, Євангелією та хрестом вийшли з церкви і зайняли місце біля столика. Після прочитання молитви, священник сказав, що тепер він читатиме слова присяги, а всі присутні мусять за ним той текст повторювати... Далі голосно читає: «Оцим я присягаю перед нашим Господом Богом (за ним сумлінно присутні повторюють слово за словом) та цілуванням хреста і Євангелії стверджую... (повторюють далі)... що я, по мірі своїх сил буду чесно і вірно та сумлінно... (повторюють)... боронити свою державу Україну... (повторюють) ...та ясновельможного пана гетьмана... (мовчанка, ніхто не повторює) ...та її ясновельможного пана гетьмана... (читає голосніше священник, але знову тиша і тільки з задніх рядів на повний голос пролунало – "А...!")» . Священник, тоді вже більш не повторюючи про гетьмана, похапцем дочитав слова присяги, не зважаючи, чи за ним хтось повторює, чи ні ті слова і закінчив... Отак та отаким способом гордієнківський кінний полк «приняв» присягу гетьманові Скоропадському» (с. 135). Невдовзі, 27 червня 1918 р., вояки полку ім. К. Гордієнка в Білокуракиному здійснили вже публічний виступ проти гетьмана, німців та поміщиків. Про його підготовку стало відомо ще 26 червня, а наступного дня за сигнальними пострілами до штабу під'їхав броньовий автомобіль та зібралися озброєні солдати. Було здійснено спробу заарештувати полковника та кількох старшин (*Гражданская война*, 1967, с. 195–196). Втім більшість бійців повстання не підтримала, тому частину солдат було заарештовано, інші перейшли до більшовиків або залишилися на місці, підбурюючи селян проти гетьмана та німців (ЦДАВО, ф. 1325, оп. 1, спр. 65, арк. 3). За спогадами

Івана Вислоцького частина повстанців навіть покинула демаркаційну лінію та рушила на Сватову Лучку, де була роззброєна 10-ю стрілецькою сотнею 2-го Запорізького полку (Вислоцький, 1935, с. 17). Тож заворушення в полку на початку літа не дістало розвитку, за його результатами було звільнено полковника В. Петріва та його помічника (Там само, спр. 52, арк. 1–1 зв.). Новим командиром був призначений полковник Микола Продьмо, який приступив до виконання обов'язків у липні. Тим часом незадоволення політикою гетьмана зростало не лише в полку ім. К. Гордієнка, а й у всьому корпусі.

Бійців підбурювали також політичні опоненти П. Скоропадського. Ще в травні 1918 р. під час перебування в Україні командира австрійського підрозділу Українських січових стрільців ерцгерцога Вільгельма Габсбурга (відомого як Василь Вишиваний) він зустрічався зі старшиною Запорізького корпусу (зокрема з О. Натісвим і П. Болбочаном), які бачили в ньому альтернативу залежному від німців П. Скоропадському. Особа ерцгерцога викликала таке занепокоєння в Києві, що гетьман був змушений просити про рішуче втручання німців (Ковальчук, 2013). Пізніше Запорізький корпус також таємно відвідував Микола Міхновський, який цікавився політичними настроями військовослужбовців. Значна кількість старшин висловилися тоді проти Гетьманату. Коли про візит стало відомо командирі полку ім. Б. Хмельницького й він надіслав загін для затримання гостя в Сватовій Лучці, вояки дали Міхновському втекти (Самійленко, 1958, с. 60–62).

Ситуацію загострювало й те, що з недовірою до Запорізького корпусу ставилися німці. Цей конфлікт виник ще під час походу П. Болбочана на Крим, а з часом тільки посилювався. Німецьке командування постійно тиснуло на П. Скоропадського з пропозиціями щодо розформування корпусу. Гетьман же не наважився на цей крок, оскільки вважав його єдиним боездатним з'єднанням на той час. Крім того існувала загроза, що після роззброєння все майно „запорожців” буде конфісковане німцями (Скоропадський, 1995, с. 188–189). Само тому гетьман зайняв вичікувальну позицію, незважаючи на тривожні звістки з місць розташування „запорожців”.

Такі звістки постійно надсилав різко налаштований проти корпусу харківський губернський староста Петро Заліський, який посилався, зокрема, на розповсюджені бійцями плакати, де містилася „соціалістична відозва, мерзенного характеру, та ще й противна владі Гетьмана” (Пученков, 2013, с. 287). Підтримував старосту й Харківський губернський комітет союзу хліборобів, який підкреслював, що майже всі частини війська О. Натієва „суть прихильники Ради та вороги пана Гетьмана, а половина з них вельми співчутливо ставиться до більшовиків” та вимагав „виведення гайдамацьких загонів за межі губернії, ліквідації утворених банд, роззброєння населення та

припинення пропаганди проти існуючого ладу та закликів до класової боротьби” (ЦДАВО, ф. 1325, оп. 1, спр. 52, арк. 1–1 зв.).

З вимогою про роззброєння корпусу П. Заліський неодноразово звертався до Києва, а також до командира німецького корпусу, однак отримував відмови. У відповідь на численні скарги з Харківської губернії наприкінці липня – на початку серпня 1918 р. Запорізький корпус відвідав військовий міністр Олександр Рогоза. У Білокуракиному було влаштовано парад, в якому взяли участь всі полки, крім 3-го Гайдамацького, який знаходився на позиціях (Куций, 2012, с. 144). Парад приймав також командир німецького корпусу, якому формально підлягали „запорожці”. Візит не виявив причин для занепокоєння. Бійці згадували, що „після паради видано нам по малій пляшечці горілки – певно за те, що дефіляда добре удалася” (Стефанів, 1932, № 9, с. 10), а староста П. Заліський також з незадоволенням визнавав, що „генерал Рогоза знайшов все в порядку, мої донесення перебільшеними” (Пученков, 2013, с. 288). Втім, в Києві все одно розуміли, що настрої в корпусі залишаються загрозливими, що цілком відповідало дійсності. Значна частина „запорожців” залишалася прихильниками соціалістичних ідей УНР, які вони намагалися втілювати в життя, збурюючи спокій в місцях своєї дислокації.

Не зважаючи на невдалий виступ проти П. Скоропадського в кінному полку ім. К. Гордієнка, саме цей підрозділ залишався центром опозиції в корпусі, а тижні після інциденту відзначилися великою кількістю сутичок військових та підбурюваного ними населення з владою та землевласниками на території Ізюмського, Куп’янського та Старобільського повітів Харківської губернії. Так, на початку липня „гайдамаки Натієва в Куп’янському повіті заявили священнику, що якщо він буде молитися за гетьмана та Українську Державу, вони рознесуть церкву” (ЦДАВО, ф. 1216, оп. 1, спр. 100, арк. 9). Більше того, зберіглися численні донесення щодо випадків побиття, обеззброювання та арештів представників Державної варти, захоплення їх коней та зброї, знищення справ канцелярії (ЦДАВО, ф. 1216, оп. 1, спр. 100, арк. 31; ф. 1325, оп. 1, спр. 65, арк. 3; спр. 52, арк. 1 зв., 16). На початку липня 1918 р. в районі Сватової Лучки та Покровська (суч. с. Покровське Троїцького району Луганської обл.) настрої населення був настільки неспокійний, що чини Державної варти в Сватовому відмовлялися служити через страх перед населенням, а варта в Покровську взагалі була роззброєна військовими (Там само, арк. 10). Для встановлення порядку представники Державної варти просили посилення своїх підрозділів. Зокрема, у Старобільського повітового старости вимагали виділити додатково до 11 наявних ще 20 „стражників” (ЦДАВО, ф. 1325, оп. 1, спр. 52, арк. 6).

Тоді ж було здійснено кілька нападів на поміщиків, зокрема, бійці полку ім. Б. Хмельницького здійснили замах на поміщика О. Петрашевича (Там само, спр. 65, арк. 3), полку ім. К. Гордієнка – на

Ф. Дрожаннікова, 3-го Гайдамацького полку – на сина І. Бугакова в хуторі Андріївка Осинівської волості (суч. Новопокровський район) (Там само, спр. 52, арк. 24, 26).

Заклики до пограбувань поміщицьких маєтків, повалення гетьмана та вигнання німців дозволяли собі навіть окремі офіцери. Відомо про розповсюдження прокламацій, надрукованих у Куп'янську на замовлення когось зі старшини (ЦДАВО, ф. 1216, оп. 1, спр. 100, арк. 26). Крім того, вояки регулярно спілкувалися з селянами, агітуючи проти виконання розпоряджень влади. Так, 14 липня 1918 р. солдати з Дем'янівки (суч. Білокуракинський район), де служили при військовій хлібопекарні, зібрали селян хутору Богородицький (Райовка) та закликали не повертати награбоване раніше майно під вигуки натоппу „Геть буржуазію, бий її та її помічників” (ЦДАВО, ф. 1325, оп. 1, спр. 52, арк. 8, 11). Трохи раніше в Білокуракиному солдати зупинили селян, які їхали в Старобільськ як призовники до Сердюцької дивізії, назвавши їх буржуями (Там само, арк. 8 зв.). Тоді ж у Павлівці, у дворі Кредитного товариства, бійці полка ім. К. Гордієнка розповідали селянам, що українські полки йдуть на фронт для об'єднання з більшовиками проти німців (Там само, арк. 5–5 зв.).

Звернемо увагу, що термін „більшовизм”, що використовується в тогочасних джерелах, не варто розуміти в сучасному його значенні. Багато українців, незадоволених політикою гетьмана та підбурюваних більшовиками, під „більшовизмом” розуміли скоріше ідеї есерів з їх націоналізацією великих землеволодінь та принципами дрібноселянського господарства. Більшовики ж парадоксальним чином перетворилися в очах багатьох на захисників від іноземної навали та гаранта завоювань селян у перерозподілі землі. „Ця ідея згодом стала основою для виникнення на Україні в 1918 році нового великого непорозуміння з приводу більшовизму”, – зазначає італійський історик А. Граціозі (1997, с. 49–50).

Підтримка озброєних військовослужбовців спричинила численні випадки селянських виступів проти розпоряджень влади. В першу чергу йшлося про повернення майна, награбованого селями протягом перебування в краї більшовиків. За наказом Харківського губернського старости від 14 травня 1918 р. все майно (в першу чергу – зерно, худобу, коней, землеробські знаряддя) треба було повернути власникам під загрозою штрафу в 3 тис. руб. або тримісячного арешту, які не звільняли від повернення та судового переслідування (*Харьковщина в период*, 1973, с. 27–28). Звісно, що виконували цей наказ селяни неохоче та з ненавистю ставилися до Державної варти, на яку покладалося повернення розграбованого власникам та збір податків. Особливо гострою була ситуація в Тимоновській волості, де розташовувалися полки ім. К. Гордієнка та ім. Б. Хмельницького, які підбурювали селян проти поміщиків Козиревих та Сухачових.

Так, 1 липня 1918 р. в слободі Рудовка (суч. с. Рудове Білокуракинського району) солдати заявили Аполлінарії Козиревій, що знищать загони для примушування селян повертати награбоване у землевласників, „оскільки вони утворені буржуазією”, а також погрожували старості Володимирові Фоменку (ЦДАВО, ф. 1325, оп. 1, спр. 52, арк. 4). 5 липня в Рудовці було зібрано сільський сход, на якому Михайло Козирев разом з наказним волості Бичковим знову закликали повернути награбоване майно та компенсувати Козиревим збитки у розмірі 4 тис. руб. Селяни погодилися, почалося обговорення умов повернення. Втім присутній на сході військовий Запорізького корпусу заявив, що нічого повертати не треба. За його словами, у Танюшівці (суч. Новопокровський район) був бій між українськими військами та німцями, де перші перемогли, вбивши 7 німців¹. Ця звістка так збудила селян, що вони не тільки категорично відмовилися повертати майно, але й розібрали зібрані раніше гроші на компенсацію (Там само, арк. 4–5). Після ж того як бійці полку ім. Б. Хмельницького пообіцяли захист від утисків варти, за свідченням голови Тимоновської управи Семена Алексеєва, повернення награбованого у волості зовсім зупинилося. Наказному Бичкову залишили записку з вимогою не змушувати селян повертати награбоване, поки в волості стоїть „Українська дивізія” (Там само, арк. 8–8 зв.; ф. 1216, оп. 1, спр. 100, арк. 21). Подібну записку з погрозами розправитися з вартою „по-козацькому” отримав і землевласник Сухачов (ЦДАВО, ф. 1325, оп. 1, спр. 52, арк. 10 зв.).

Власне, військові виконували свою обіцянку. 15 липня санітар полка ім. Б. Хмельницького Курлянчик заявляв, що їздить селами для засвідчення побоїв, які наносить селянам Державна варта та погрожував, що в разі, якщо вилучення награбованого продовжиться, з Олександрівки будуть надіслані 100 козаків (Там само, арк. 8 зв. – 9). За повідомленням представника Старобільської повітової варти Ткаченка „через агітацію солдат зробити що-небудь щодо повернення майна землевласникам... неможливо... Селяни, які пограбували маєток Сухачова, після кожного звернення йдуть до слободи Олександрівки з проханням до солдатів захистити їх від Варти”. Більше того, селяни забрали скот, який раніше повернули Сухачову (Там само, арк. 10). Ситуацію не вдалося владнати швидко й на початку серпня, не допомогло навіть звернення до німців, які відмовилися втручатися в ситуацію на територіях, які контролював Запорізький корпус (Там само, арк. 2).

---

¹ Зауважимо, що інформація про бій українців та німців поблизу Білолуцька декілька разів зустрічається в джерелах, при чому вказувалася різна кількість вбитих, аж до 300 (ЦДАВО, ф. 1325, оп. 1, спр. 52, арк. 10 зв.). Втім завжди це записи зі чийось слів, тому, найвірогідніше, – не більше як чутки, а якщо інцидент і мав місце, то точно не з вказаними наслідками.

Виступали солдати й проти німців, закликаючи, зокрема, не здавати для них хліб за розпорядженням волосної земської управи. Про це свідчили селянин слободи Тимонової Дмитро Хамлов, а також член Тимоновської земської управи Андрій Воробйов. Під час збору управою хлібу до інтендантського складу в Осинівій (суч. Новопокровський район) солдати заявили, що дадуть його провезти тільки в разі, якщо він призначений українським, а не німецьким частинам. Це викликало хвилювання селян, які відмовилися здавати зерно без відповідного підтвердження зі Старобільська (Там само, арк. 4 зв.). Ситуація повторилася й пізніше з відправкою збіжжя до Новопокова, коли поширення чуток про необов'язковість здачі викликало хвилювання селян, які вимагали сказати куди піде хліб (Там само, арк. 19). Тож непопулярність офіційної влади серед військових та місцевого населення призвела до того, що останнє побачило в Запорізькому корпусі захисника проти Державної варти. Втім це не говорило про беззастережну підтримку селянами військовослужбовців Запорізького корпусу. У іншому болючому питанні вони часто знаходилися по різні боки. Йдеться про обов'язок місцевого населення щодо постачання німецької та української армії хлібом та фуражем переважно за дуже незначну платню, а також доволі часті випадки реквізицій з боку солдат.

Зауважимо, що проблема постачання, в тому числі через вилучення продовольства та майна у місцевих жителів, стояла в регіоні доволі гостро з самого початку перебування тут військових. Ще 24 червня 1918 р. Старобільський повітовий староста просив переглянути питання про розміщення в повіті українських військових частин, мотивуючи прохання тим, що в Старобільську вже розмістилася німецька дивізія, тому утримання додаткових частин сильно вдарить по виснажених запасах селян (ЦДАВО, ф. 1325, оп. 1, спр. 65, арк. 14). Вже в перші дні після переведення почалися непорозуміння, які в першу чергу торкнулися поміщиків. Так, 26–27 червня військові кінного полку ім. К. Гордієнка звернулися до землевласника хутору Райовка (суч. с. Богородицьке Троїцького району) Олександра Кіреєва щодо корму для коней. Їм було виділено 5 дес. сінокошу, однак ними була викошена й орендована селянами ділянка, не зважаючи останніх. Крім того, сотник замінив хворого коня на здорового та забрав ще дві голови рогатого скота (ЦДАВО, ф. 1325, оп. 1, спр. 52, арк. 17–17 зв.).

Подібні випадки були непоодинокими. На початку липня губернський староста регулярно повідомляв у Київ про вилучення військовими худоби у селян (ЦДАВО, ф. 1216, оп. 1, спр. 100, арк. 11). Так, 1–3 липня у землевласника Тимоновської волості Івана Дрожаннікова солдатами 2-го Запорізького полку під підроблені розписки було вилучено 9 коней та 2 голови рогатої худоби. Через кілька днів власних знайшов частину з них у Білолуцьку і після сутички, в ході якої звучали навіть погрози про розстріл поміщика, повернув чотирьох

коней (ЦДАВО, ф. 1325, оп. 1, спр. 52, арк. 13–13 зв.). Протягом липня 1918 р. військові 3-го Гайдамацького полку, які стояли в Можняківці, без дозволу викосили 4 дес. сінокошу в маєтку Івана Бугакова в хуторі Андріївка, а також забрали до 100 підвод та 130 копиць готового сіна (Там само, арк. 26–27).

Місцева влада, зокрема Старобільська повітова земська управа, намагалися вирішити конфлікти, викликані реквізицією військовими корму для коней у селян. Для цього ще 25 червня було скликано нараду за участі місцевих урядових і громадських організацій, а також української та німецької комендатур. Було вироблено інструкцію щодо постачання населенням волостей фуражу для потреб військових через систему інтендантських складів, утворити які планувалося до 10 липня. На всіх мешканців повіту покладался обов'язок сплати грошової повинності (від 20 до 100 руб.), хоч це й не було передбачено законодавчо. Всі землевласники, які фактично користувалися землею, мали сплачувати 1 пуд сіна, 0,5 пуда соломи, 0,5 пуда різного зерна (в тому числі 5 фунтів пшениці) з десятини, які передавалися на склади у великих селах. Фураж військовим мав видаватися за їх вимогою під квитанцію. Встановлювалися норми стягнення й продовольства – картоплі (10 фунтів з дес.) та м'яса (15 пудів живої ваги з 200 дес. землі). Також передбачалося постачання армії рогатої худоби, свиней та коней із встановленням твердих цін та доплатою різниці між ними та ринковою ціною, шляхом стягнення її рівномірною розкладкою зі всього населення волості (ЦДАВО, ф. 1325, оп. 1, спр. 65, арк. 4 зв. – 6 зв.). На початку вересня інтендантські склади вже діяли й управа повідомляла, що „справа постачання українських і німецьких військ фуражем і продуктами продовольства йде без всіляких ускладнень” (Там само, арк. 13–13 зв.). За фураж здійснювалася оплата, а грошова повинність не стягувалася, тож рішення наради було реалізовано тільки частково.

Втім запровадження нової системи протягом літа не зняло проблеми повністю. Відомі випадки, коли військові продовжували самовільні покоси, не завжди залишаючи квитанції, або вилучали сіно силою, хоч і виписували на нього документи (ЦДАВО, ф. 1325, оп. 1, спр. 52, арк. 15). В першу чергу шкоди завдавали землевласникам та їх службовцям. Так, 26 липня 1918 р. у Федора Дрожаннікова „гордієнківці” відібрали особисту зброю та відшмагали племінника та трьох службовців. При цьому вилучили близько 1 тис. пуд. сіна, виписавши квитанцію (Там само, арк. 24–25). Часто такі вилучення разом з погрозами були спровоковані скаргами селян. Звісно, що в Харків і Київ летіли численні скарги від землевласників, які грожалися від'їздом і відмовою у збиранні врожаю, якщо проти вояків не буде вжито заходів (Там само, арк. 16, 18).

Гострота проблеми полягала не просто в хибах дисципліни чи втіленні уявлень військових про соціальну справедливість, а в тому що

протягом літа гетьманські інтендантства практично припинили постачання Запорізького корпусу. На короткий строк ситуацію рятувала згадана ініціатива Старобільської земської управи щодо повітових інтендантських складів. Втім вже в серпні видачу за „вимогальними відомостями” ними було призупинено та введено вимогу сплати за постачання готівкою. Оскільки грошей від Головного інтендантства корпус також не отримував це рішення викликало обурення О. Натієва, який навіть звинуватив управу в провокації та агітації проти українського війська (ЦДАВО, ф. 1325, оп. 1, спр. 65, арк. 16, 19).

Про скрутну ситуацію з постачанням згадують і самі вояки: „Харчувався гордієнківський кінний полк у тих павлівських селян, що по їхніх подвір'ях з кіньми був розташований. Щоб не бути для селян-господарів тягарем, дармоїдом, кожний старшина та козак дістав дозвіл самому допомагати господарям у праці на полі і свого коня до такої праці вживати. Отож, навчання та муштра мусіли припинитися, бо припинити виконання охорони на кордоні аж ніяк не можна було... А гетьман тим часом навіть їсти не дає ні людям, ні коням... Такий стан потривав ціле літо, відбулися жнива, надходила осінь 1918 року. Майже в усіх старшин та козаків одяг та білизна і взуття зносилися. Не помагали вже пильні руки зичливих дівчат та молодниць, що тих наших вояків обпирали, латали їм сорочки, нашивали латки на штанах. Час робив своє, надходила холодна осінь, а полк голий і босий” (Маслівець, 1964, с. 136). Звісно, що така ситуація разом із загальним незадоволенням гетьманською владою, не сприяла підтриманню дисципліни, тому до осені все частішими ставали випадки дезертирства. Частина бійців поверталася додому, де привертала увагу Державної варти та потрапляла під арешти. Тому „деякі, національно менш свідомі, але зате більш озлоблені – перепливали конем річку Айдар і зголошувалися... до Червоної армії, щоб таким чином мати змогу в майбутньому помститися отій владі, що в такий куток та таким способом його загнала” (Маслівець, 1964, с. 136–137). Крім того, збільшувалася кількість грабежів населення, що здійснювалися особами, яких визначали як „гайдамаків”. Так, у ніч на 13 вересня з маєтку землевласника хутору Наугольного І. Козирєва бійці полку імені К. Гордієнка забрали 10 пудів пшениці, 8 пудів жита та 5 пудів ячменю на суму 192 р. 90 коп. та видали за отримання розписку. Пізніше невідомими було викрадено бика, залізні борону, плуг та дві вісі, в чому одразу звинуватили військових (ЦДАВО, ф. 1325, оп. 1, спр. 52, арк. 31–31 зв.). Через декілька днів інцидент стався в хуторі Н. Андріївка (суч. Білокуракинський район), де четверо невідомих, озброєних гвинтівками та вдягнених у форму пограбували селян Михайла Перепелицю та Гаврила Швеця (ЦДАВО, ф. 1216, оп. 1, спр. 100, арк. 200). 20 вересня також повідомляли, що в Старобільському повіті чотири козака пограбували хутір та вбили родича власника (Там само, арк. 147). Тож восени 1918 р. ситуація в підрозділі була відверто складною. Через

численні зворушення та дезертирство в серпні 1918 р. „запорожців” реорганізували в Окрему Запорозьку дивізію. У жовтні було звільнено О. Натієва, замість якого П. Скоропадський призначив непопулярного серед вояків генерал-хорунжого Миколу Бочковського. Ще влітку через зменшення чисельності особового складу кінний полк ім. К. Гордієнка був кадрований у сотню, пізніше було демобілізовано основну частину 3-го Гайдамацького полку, а у жовтні – розформовано інженерний курінь (Литвин, 2011, с. 64–65; Тинченко, 2014, с. 53–54). Наприкінці серпня зі Східної України на Чернігівщину було виведено 2-й Запорозький, а також гарматний полки та кінно-гірський гарматний дивізіон (Куций, 2012, с. 144). До початку листопада 1918 р. на кордоні в Харківській губернії залишилися 3-й Гайдамацький, а також полки ім. П. Дорошенка та ім. Б. Хмельницького (Савченко, 1935, с. 176). Проблеми із забезпеченням, розформування окремих підрозділів та невдалі кадрові рішення призводили до погіршення морально-психологічного стану військових та поглиблювали невдоволення гетьманом, яке існувало в дивізії з самого початку його правління. Поширення ж чуток про рішення Скоропадського щодо повернення до оновленої Російської імперії остаточно спонукало виступити проти нього разом із Директорією УНР.

Антигетьманське повстання на Лівобережжі розпочалося 17 листопада 1918 р., коли П. Болбочан заарештував у Харкові представників гетьманської влади. Перехід до нової влади у підрозділах, що тримали фронт проти більшовиків на території сучасної Луганщини пройшов переважно спокійно (Савченко, 1935, с. 182). У полку ім. Б. Хмельницького старшина запідозрила І. Луб'яницького у тому, що він планує передати полк Добровольчій армії, тому після невдалої спроби заарештувати його, новим полковником став Степан Лазуренко (Самійленко, 1958, с. 74). У цей же час командири змінилися й у 3-му Гайдамацькому полку (Омелян Волох) та полку ім. П. Дорошенка (Іван Литвиненко) (Тинченко, 2007, с. 247). Загалом панівним настроєм у частинах було бажання йти на Київ на підтримку Директорії, але П. Болбочан вивів до Харкова тільки полк ім. П. Дорошенка, інші ж залишилися на кордоні з більшовиками. 13 листопада 1918 р. Радянська Росія оголосила про денонсацію Брестського договору, тому загроза її наступу ставала як ніколи реальною.

З іншого боку постала загроза Добровольчій армії, пішу дивізію зі складу якої в середині грудня було скеровано на Слов'яносербськ (суч. райцентр Луганської області). У цей же час в районі Бахмута велися бої з донськими козаками отамана Петра Краснова (Савченко, 1936, с. 149). Саме тому на охорону Донецького басейну було скеровано 3-й Гайдамацький полк, який тримав цей напрямок в районі Лисичанська до захоплення більшовиками Харкова 3 січня 1919 р.

Раніше розпочалися бої для полку ім. Б. Хмельницького, який контролював райони, звідки з середини листопада відступали німці й

куди одразу почався наступ частин 8-ї Червоної армії, які прагнули охопити лівий фланг Воронезької групи донських козаків. 3 грудня більшовиками було захоплене м. Валуйки (суч. Белгородська область РФ). Тут сталася сутичка з бійцями полку ім. Б. Хмельницького, який підійшов від станції Уразово (бл. 13 км на південь від Валуйок) і вибив більшовиків з міста. В цей час на станції завантажувалася останній німецький ешелон, однак німці зберігали нейтралітет. Через переважання більшовиків у силі, українські війська ввечері того ж дня були змушені відступити на Уразово, однак більшовики продовжили наступ. Вночі полк відійшов на станцію Тополі (суч. Харківська область), де ними було отримано незначну допомогу та наказ тримати оборону. Не зважаючи на те, що після залишення Уразового з більшовиками було укладено перемир'я, вже наступної ночі вони напали на „богданівців” та змусили їх відійти на станцію Двурічну (на північ від Куп'янська). У той же час з Куп'янська виходили німці, після чого більшовики почали наступ та 21 грудня захопили місто, взявши в полон частину українців. Відступати на Харків не було можливості, тому полк ім. Б. Хмельницького відійшов на станцію Попасна (суч. райцентр Луганської області), де тоді стояв 3-й Гайдамацький полк, а вже звідти вони відійшли в бік Чугуєва (Савченко, 1936, с. 121–122). Так у самому кінці 1918 р. підрозділи Запорізького корпусу практично без боїв залишили територію сучасної Луганщини. Цікаво, що в останні місяці, вже за Директорії, до лав Запорізького корпусу долучалися місцеві мешканці. Так, до 3-го Гайдамацького полку, що стояв у грудні 1918 р. у його рідному селі Верхне (територія суч. Лисичанська), вступив поет Володимир Сосюра: “Грудень 1918 року. Мобілізація. Мій рік має йти. Мати мене жене з дому: в мене вже й штанів немає. Я їй кажу: “Підождіть, ось уже недалеко червоні”. А вона мені: “Доки прийдуть твої червоні, так ти будеш світити голими... Іди, сукин син, доки ти будеш сидіти на моїй шиї...” Що ти поробиш... Пішов. Тільки не в Бахмут, а знов же до цього полку, штаб якого стояв у нашому селі. Думаю, все одно. Всі однакові, а Бахмут далеко... То хоч трохи ще ходитиму до дівчат” (Сосюра, 2012, с. 131). Втім складно говорити про підтримку Директорії населенням. Скоріше йшлося про стихійний рух незадоволення, який спалахнув пізньої осені. Цікавим з цієї точки зору є епізод, який наведено в радянській роботі „Револьюційне минуле Старобільщини” (1927). У листопаді після відступу німців у Біловодську було організовано підпільний більшовицький загін, який з наступом Краснова перемістився в Борівське (зараз у складі Северодонецької міськради), де вже зібралися більше 100 повстанців з Петропавлівки (суч. Станично-Луганський район) та інших сіл. На станції Переїзна (територія м. Лисичанськ) від „петлюрівського полку” загін отримав 500 гвинтівок і набої. Повстанці вирішили йти на Старобільськ через Муратове та Смолянинове (суч. Новоайдарський район), де до них приєдналися ще 500 осіб. Однак у Смоляниновому „повстанцям було оголошено, що загін

буде боротися не за Петлюру, а за ради". В той же час „для повного укомплектування полку, від петлюрівців з Переїзної прибула кулеметна команда, двох офіцерів якої роззброїли й прогнали, а кулеметники з кулеметами приєдналися до загону". Після переходу Старобільська під контроль більшовиків учасники загону перейшли до лав Червоної армії (с. 24–25). Тож більшовики вдало використовували незадоволення населення, яке спиралося на „запорожців", та ту політичну дезорієнтацію, яка панувала в краї наприкінці 1918 р.

Таким чином, зі Східною Україною, зокрема північною частиною сучасної Луганщини, пов'язана важлива сторінка історії Запорізького корпусу Армії УНР, що припадає на період створення, існування та падіння Української Держави на чолі з гетьманом П. Скоропадським. Із самого встановлення гетьманської влади Запорізький корпус опинився фактично в опозиції до неї. В першу чергу це стосувалося підрозділів, що сформувалися ще за часів Центральної Ради та боліше сприйняли її відсторонення від влади (полк ім. К. Гордієнка, 3-й Гайдамацький полк, утворений на основі Гайдамацького коша Слобідської України С. Петлюри, підрозділи Січових стрільців у складі 2-го Запорізького полку та ін.). Політику Скоропадського вони сприймали як спробу повернути дореволюційні часи та ще й у союзі з німецько-австрійськими військами, які після майже чотирьох років війни розумілися виключно як ворожі. І якщо старшина переважно розуміла необхідність підтримки діючої влади в умовах більшовицької загрози, то рядові військові часто-густо сприяли заворушенням і в корпусі, і серед місцевих мешканців, виступаючи з соціалістичними гаслами, фактично ідентичними більшовицьким. У такий спосіб Запорізький корпус став чинником, який дестабілізував ситуацію в регіоні, де і без того потужною була пропаганда більшовиків. При цьому, як ми вже зазначали, говорити про підтримку власне більшовицької ідеології не йшлося. Наявність підтримки з боку військових Запорізького корпусу підсилювала стихійний народно-селянський рух, що проходив під соціальними гаслами та мав антипоміщицьке, антиокупаційне та антиурядове спрямування, а вже його вдало використовували більшовики. У цілому ж, проблема розвитку території сучасної Луганщини протягом 1917–1921 рр. в контексті Української революції залишається малодослідженою та потребує подальшого вивчення, що дозволить скласти більш повне враження про становище цього регіону та його роль у доленосних подіях тих часів.

Список використаної літератури

1. Каплунов В. Нездійснена місія останніх запорожців. *Часопис українського сходу*. 2015. Вип. 1. С. 53–66. **2. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.)** / І. Крип'якевич та ін. Л. :

Світ, 1992. 702 с. **3. Голубко В.** Армія Української Народної Республіки 1917–1918: Утворення та боротьба за державу. Л. : Кальварія, 1997. 288 с. **4. Литвин С.,** Каліберда Ю. Гордієнківський кінний полк на захисті Української революції (1917–1920 рр.). *Воєнна історія*. 2011. № 2. С. 59–68. **5. Тинченко Я. Ю.** Війська Ясновельможного Пана Гетьмана. Армія Української Держави, травень-грудень 1918 р. К. : Темпора, 2014. 151 с. **6. Куций А. ф.** Реформування військової формації Наддніпрянських Січових Стрільців у 1918 р. (на прикладі особистої долі курінного Романа Сушка). *Вісн. Нац. ун-ту „Львів. Політехніка”*. 2012. № 724. С. 140–146. **7. Монкевич Б. Г.** Слідами Новітніх Запорожців. Похід Болбочана на Крим. Нью-Йорк : „Видавничка секція”, 1956. 288 с. **8. Сікевич В.** 1918. Донецький блицкриг. К.: Видавництво „Залізний тато”, 2018. 324 с. **9. Купчак Д.** З Запорізького Корпусу до СС-ів. *Літопис „Червоної Калини”*. 1936. № 12. С. 5–7. **10. Гарнавський А.** Історія 4-го Запорізького полку імені полковника Богуна. *Літопис „Червоної Калини”*. 1931. № 3. С. 14–15. **11. Бойко О.** Територія, кордони і адміністративно-територіальний поділ Української Держави гетьмана П. Скоропадського (1918). *Регіональна історія України*. 2009. № 3. С. 217–232. **12. Тижньова** сводка по Катеринославщині від 31.05.1918. *ЦДАВО* (Центр. держ. архів вищ. орг. влади та упр.). Ф. 1076. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 9–9 зв. **13. Відомість** о состояннї військових Українських та Російських частин в м. Катеринославі і його повітах к 25 червня 1918 року. *ЦДАВО*. Ф. 1076. Оп. 1. Спр.17. Арк. 27–27 зв. **14. Самійленко С.** Дні слави : спогади полковника української армії. Нью-Йорк : Українська Вільна Академія Наук, 1958. 134 с. **15. Андрух І.** Січові стрільці у корпусі генерала Натієва. *Літопис „Червоної Калини”*. 1930. № 4. С. 5–8. **16. Маслівець Г. М.** Гордієнківський кінний полк. *За державність*. 1964. Зб. 10. С. 129–153. **17. Стефанів З.** Два роки в українській армії. *Літопис „Червоної Калини”*. 1932. № 10. С. 9–13. **18. Дяченко П. Г.** Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР. К. : „Стікс”, 2010. 448 с. **19. Телеграма** губернського старости П. Заліського директору Департаменту Державної варті від 9.07.1918. *ЦДАВО*. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 19–20. **20. Звіт** Генерального штабу Української Держави за 5.08.1918. *ЦДАВО*. Ф. 1077. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 7а–7д. **21. Заявление** землевладельцев Тимоновской волости Старобельского уезда Ивана и Федора Дрожанниковых повитовому старосте. *ЦДАВО*. Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 12–12 зв. **22. Гражданская война** на Украине (1918–1920) : сб. док. и материалов : в 3 т., 4 кн. К. : Наукова думка, 1967. Т. 1. Кн. 1. 874 с. **23. Почто-телеграма** губернського старости П. Залесского командирі І-го Германского корпуса, министру внутрених дел, военному министру от 5.07.1918. *ЦДАВО*. Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 3. **24. Вислоцький І.** 16 місяців у рядах київських Січових Стрільців. 1918–1919 (Продовження). *Літопис „Червоної Калини”*. 1935. № 9. С. 14–18.

- 25. Клопотання** Союзу хліборобів Харківської губернії губернському старості від 10.07.1918. *ЦДАВО*. Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 1–1 зв. **26. Ковальчук М.** Перша світова війна і українська держава гетьмана П. Скоропадського 1918 р. Частина 2. URL : <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/972-mykhailo-kovalchuk-persha-svitova-viina-i-ukrainska-derzhava-hetmana-p-skoropadskoho-1918-r-chastyna-2>.
- 27. Скоропадський П.** Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. К. : Філадельфія, 1995. 493 с. **28. Пученков А. С.** Украина и Крым в 1918 – начале 1919 г. Очерки политической истории. СПб. : Нестор-История, 2013. 352 с. **29. Стефанів З.** Два роки в українській армії. *Літопис „Червоної Калини”*. 1932. № 9. С. 8–10. **30. Телеграма** губернського старости П. Заліського директору Департаменту Державної варти від 4.07.1918. *ЦДАВО*. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 9. **31. Телеграма** губернського старости П. Заліського директору Департаменту Державної варти від 13.07.1918. *ЦДАВО*. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 31–33. **32. Телеграма** губернського старости П. Заліського директору Департаменту Державної варти від 4.07.1918. *ЦДАВО*. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 10–10 зв. **33. Рапорт** начальника 6-го участка Старобельской повитовой Державной варты от 12.07.1918. *ЦДАВО*. Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 6. **34. Заявление** от землевладельца Федора Дрожанникова. *ЦДАВО*. Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 24. **35. Копія** довідки про вилучення сіна в економії Ф. Дрожаннікова для гайдамацької батареї від 24.07.1918. *ЦДАВО*. Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 25. **36. Прошение** землевладельца при хуторе Андреевке Осиновской Ивана Емельяновича Бугакова. *ЦДАВО*. Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 26–26 зв. **37. Телеграма** губернського старости П. Заліського директору Департаменту Державної варти від 12.07.1918. *ЦДАВО*. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 26–30. **38. Заявление** помощника управляющего именем А. В. Киреева хут. Раевки Д. Н. Захарова от 15.07.1918. *ЦДАВО*. Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 11–11 зв. **39. Протокол** дознания по делу об агитации против-Правительственной солдатам украинских частей от 15.07.1918. *ЦДАВО*. Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 8–9. **40. Грациози А.** Большевики и крестьяне на Украине, 1918–1919 годы : очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских движениях. М. : АИРО-XX, 1997. 195 с. **41. Харьковщина в период** гражданской войны и иностранной военной интервенции 1918–1920 гг. : сб. док. и материалов / под ред. И. К. Рыбалки. Харьков : Прапор, 1973. 323 с. **42. Протокол** дознания о преступной агитации против существующего строя в Державе Украинской, распространяемой солдатами украинского полков от 10.07.1918. *ЦДАВО*. Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 4–5 зв. **43. Телеграма** губернського старости П. Заліського директору Департаменту Державної варти від 9.07.1918. *ЦДАВО*. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 21–23. **44. Рапорт** начальника 6-го участка Старобельской повитовой Державной варты от 15.07.1918. *ЦДАВО*. Ф. 1325. Оп. 1.

Спр. 52. Арк. 10–10 зв. **45. Телеграма** в. о. Старобільського повітового старости губернському старості від 4.08.1918. *ЦДАВО*. Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 2. **46. Донесення** Старобільського повітового старости губернському старості від 24.06.1918. *ЦДАВО*. Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 14. **47. Заявление** землевладельца Тимоновской волости временно проживающего в гор. Старобельске Александра Венидиктовича Киреева повитовому старосте. *ЦДАВО*. Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 17–17 зв. **48. Телеграма** губернського старости П. Заліського директору Департаменту Державної варти від 5.07.1918. *ЦДАВО*. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 11. **49. Протокол**, составленный начальником 6-го участка Старобельской повитовой Державной варты от 19.07.1918. *ЦДАВО*. Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 13–14. **50. Заявление** Ивана Емельяновича Бугакова от 31. 07.1918. *ЦДАВО*. Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 27. **51. Донесення** Старобільської міської думи Харківському губернському старості від 9.07.1918. *ЦДАВО*. Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 4–4 зв. **52. Доповідь** про поставки фуражу та продовольства німецьким військовим частинам зборам Старобільської міської думи від 5.07.1918. *ЦДАВО*. Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 5–6 зв. **53. Донесення** Старобільського повітового старости губернському старості від 7.09.1918. *ЦДАВО*. Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 13–13 зв. **54. Заявление** землевладельца Александра Федоровича Петрашкевича повитовому старосте. *ЦДАВО*. Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 15. **55. Донесення** землевласника Олександра Єнютіна повитовому старості. *ЦДАВО*. Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 16. **56. Заявление** от землевладельца Д. Н. Енютина Танюшевской волости от 21.07.1918. *ЦДАВО*. Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 18. **57. Донесення** Тимонівського волосного земства начальнику міліції 6-ї ділянки Старобільського повіту від 10/27.07.1918. *ЦДАВО*. Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 19. **58. Копія** телеграми О. Натієва від 3.08.1918. *ЦДАВО*. Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 19. **59. Рапорт** начальника 4-го района Старобельской повитовой Державной варты от 10.1918. *ЦДАВО*. Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 31–31 зв. **60. Донесення** в. о. губернського старости Л. Турчанінова в Департаменту Державної варти від 18.10.1918. *ЦДАВО*. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 200–200 зв. **61. Телеграма** в. о. губернського старости Л. Турчанінова директору Департаменту Державної варти від 20.09.1918. *ЦДАВО*. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 147. **62. Савченко В.** Нарис боротьби війська УНР на Лівобережжі наприкінці 1918 та початку 1919 року. *За державність*. 1935. Зб. 5. С. 158–185. **63. Тинченко Я. Ю.** Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Книга І. К. : Темпора, 2007. 535 с. **64. Савченко В.** Нарис боротьби війська УНР на Лівобережжі наприкінці 1918 та початку 1919 року. *За державність*. 1936. Зб. 6. С. 119–154. **65. Сосюра В. М.** Третя Рота. К. : Знання 2012. 351 с. **66. Революційне минуле** Старобільщини / уклад. В. Щепетильників. Старобільськ, 1927. 51 с.

References

1. **Кaplunov, V.** (2015). Nezdiisnena misiia ostannikh zaporozhtsiv [Missed mission of the last Cossacks]. *Chasopys ukrainskoho skhodu, 1*, 53–66 [in Ukrainian].
2. **Крып'якевич, І.** (Ed.). (1992). *Istoriia ukrainskoho viiska (vid kniazhykh chasiv do 20-kh rokiv XX st.* [History of the Ukrainian army (from princely times to the 1920s)]. Lviv : Svit. [in Ukrainian].
3. **Holubko, V.** (1997). *Armiia Ukrainskoi Narodnoi Respubliky 1917–1918: Utvorennia ta borotba za derzhavu* [Army of the Ukrainian People's Republic 1917–1918: Formation and struggle for the state]. Lviv : Kalvariia [in Ukrainian].
4. **Lytvyn, S., Kaliberda, Yu.** (2011). Hordienkivskyi kinnyi polk na zakhysti Ukrainskoi revoliutsii (1917–1920 rr.) [Gordienkovsky Horse Regiment in Defense of the Ukrainian Revolution (1917–1920)]. *Voienna istoriia, 2*, 59–68. [in Ukrainian].
5. **Tynchenko, Y.** (2014). *Viiska Yasnovelmozhnoho Pana Hetmana. Armiia Ukrainskoi Derzhavy, travenhruden 1918 r.* [The troops of the Rev. Mr. Hetman. Army of the Ukrainian State, May–December 1918]. Kyiv : Tempora. [in Ukrainian].
6. **Kutsyi, A.** (2012). Reformuvannia viiskovoi formatsii Naddnyprianskykh Sichovykh Striltsiv u 1918 r. (na prykladi osobystoi doli kurinnoho Romana Sushka) [Reformation of the military formation of the Naddnipyrian Sich Sagittarius in 1918 (on the example of the personal fate of chicken Roman Sushka)]. *Visnik Nacional'nogo univertsitetu "L'vivs'ka politehnika", 724*, 140–146. [in Ukrainian].
7. **Monkevych, B.** (1956). *Slidamy Novitnikh Zaporozhtsiv. Pokhid Bolbochana na Krym* [Traces of the New Cossacks. Hike Bolbochan to Crimea]. New-York : „Vydavncha sektsiia”. [in Ukrainian].
8. **Sikevych, V.** (2018). 1918. Donetskyi blitskryh [1918. Donetsk Blitzkrieg]. Kyiv : Vydavnytstvo „Zaliznyi tato”. [in Ukrainian].
9. **Kupchak D.** (1936). Zaporizhskoho Korpusu do SS-iv [From the Zaporozhye Corps to the SS-s]. *Litopys „Chervonoï Kalyny”, 12*, 5–7. [in Ukrainian].
10. **Tarnavskiy, A.** (1931). Istoriia 4-ho Zaporizkoho polku imeni polkovnyka Bohuna [History of the 4th Zaporizhzhya Regiment named after Colonel Bohun]. *Litopys „Chervonoï Kalyny”, 3*, 14–15. [in Ukrainian].
11. **Boiko, O.** (2009). Terytoriia, kordony i administratyvno-terytorialnyi podil Ukrainskoi Derzhavy hetmana P. Skoropadskoho (1918) [Territory, Borders and Administrative-Territorial Division of the Ukrainian State of Hetman P. Skoropadsky (1918)]. *Regional'na istoriâ Ukraini, 3*, 217–232. [in Ukrainian].
12. **Tyzhnova svodka po Katerynoslavshchyni vid 31.05.1918** [Weekly summary on Katerynoslav region of May 31, 1918]. (F. 1076. In. 1. Fol. 17. Sheet 9–9 rev.). Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (TsDAVO). [in Ukrainian].
13. **Vidomist o sostoiani viiskovykh Ukrainskykh ta Rosiiskykh chastyn v m. Katerynoslavi i yoho povitakh k 25 chervnia 1918 roku** [Information on the status of the Ukrainian and Russian military units in Katerynoslav and its counties by June 25, 1918]. (F. 1076. In. 1. Fol. 17. Sheet 27–27 rev.). TsDAVO. [in Ukrainian].
14. **Samiilenko, S.** (1958). *Dni slavy :*

spohady polkovnyka ukrainskoi armii [Days of Glory: Memories of the Colonel of the Ukrainian Army]. New-York : Ukrainska Vilna Akademiia Nauk. [in Ukrainian]. **15. Andrukh, I.** (1930). Sichovi striltsi u korpusi henerala Natiieva [Sich shooters in General Natiev's corps]. *Litopys „Chervonoi Kalyny”*, 4, 5–8. [in Ukrainian]. **16. Maslivets, H.** (1964). Hordiienskivskyi kinnyi polk [Gordienkovsky Cavalry Regiment]. *Za derzhavnist*, 10, 129–153. [in Ukrainian]. **17. Stefaniv, Z.** (1932). Dva roky v ukrainskyi armii [Two years in the Ukrainian army]. *Litopys „Chervonoi Kalyny”*, 10, 9–13. [in Ukrainian]. **18. Diachenko, P.** (2010). *Chorni zaporozhtsi. Spomyny komandyra 1-ho kinnoho polku Chornykh zaporozhtsiv Armii UNR* [Black Cossacks. Memories of commander of the 1st Cavalry Regiment of the Black Cossacks of the UNR Army]. Kyiv : „Stiks”. [in Ukrainian]. **19. Telehrama hubernskoho starosty P. Zaliskoho dyrektoru Departamentu Derzhavnoi varty vid 9.07.1918** [Telegram of the Provincial Elder P. Zaliski to the Director of the Department of State Guard dated 9.07.1918]. (F. 1216. In. 1. Fol. 100. Sheets 19–20). TsDAVO. [in Russian]. **20. Zvit Heneralnoho shtabu Ukrainskoi Derzhavy za 5.08.1918** [Report of the General Staff of the Ukrainian State on 5.08.1918]. (F. 1077. In. 1. Fol. 54. Sheet 7a–7d). TsDAVO. [in Ukrainian]. **21. Zaiavlentye zemlevladeltsev Tymonovskoi volosty Starobelskoho uezda Yvana y Fedora Drozhannikovykh** [Statement by landowners of Timonovskaya volost of Starobelsk district of Ivan and Fedor Drozhannikov]. (F. 1325. In. 1. Fol. 52. Sheet 12–12 rev.) TsDAVO. [in Russian]. **22. Hrazhdanskaia voina na Ukrayne (1918–1920) : sb. dok. y materyalov** [Civil War in Ukraine (1918–1920): collection of documents and materials]. (1967). (Vol. 1. Book 1). Kyiv : Naukova dumka. [in Russian]. **23. Pochto-telehrama hubernskoho starosty P. Zalesskoho komandyru 1-ho Hermanskoho korpusa, mynystru vnutrennykh del, voennomu mynystru ot 5.07.1918** [Postal telegram of the Provincial Head of State P. Zalessky to the commander of the 1st German Corps, the Minister of the Interior, the Minister of War dated 5.07.1918]. (F. 1325. In. 1. Fol. 65. Sheet 3). TsDAVO. [in Russian]. **24. Vyslotskyi, I.** (1935). 16 misiatsiv u riadakh kyivskykh Sichovykh Striltsiv. 1918–1919 (Prodovzhennia) [16 months in the ranks of the Kiev Sich Sagittarius. 1918–1919 (Continued)]. *Litopys „Chervonoi Kalyny”*, 9, 14–18. [in Ukrainian]. **25. Klopotannia Soiuzu khliborobiv Kharkivskoi hubernii hubernskomu starosti vid 10.07.1918** [The petition of the Union of farmers of Kharkov province to the provincial age of 10.07.1918]. (F. 1325. In. 1. Fol. 52. Sheet 1–1 rev.) TsDAVO. [in Russian]. **26. Kovalchuk, M.** Persha svitova viina i ukrainska derzhava hetmana P. Skoropadskoho 1918 r. Chastyna 2. [The First World War and the Ukrainian State of Hetman P. Skoropadskyi, 1918 Part 2.]. Retrieved from <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/972-mykhailo-kovalchuk-persha-svitova-viina-i-ukrainska-derzhava-hetmana-p-skoropadskoho-1918-r-chastya-2>. [in Ukrainian]. **27. Skoropadskyi, P.** (1995). *Spohady. Kinets 1917 – hruden 1918* [Memories. End 1917 – December 1918]. Kyiv ;

Filadelfiia. [in Ukrainian]. **28. Puchenkov, A.** (2013). *Ukrayna y Krym v 1918 – nachale 1919 h. Ocherky polytycheskoi ystoryy* [Ukraine and the Crimea in 1918 – early 1919. Essays on political history]. St. Petersburg : Nestor-Ystoryia. [in Russian]. **29. Stefaniv, Z.** (1932). Dva roky v ukrainskyi armii [Two years in the Ukrainian army]. *Litopys „Chervonoi Kalyny”*, 9, 8–10. [in Ukrainian]. **30. Telehrama** hubernskoho starosty P. Zaliskoho dyrektoru Departamentu Derzhavnoi varty vid 4.07.1918 [Telegram of the Provincial Elder P. Zaliski to the Director of the Department of State Guard dated 4.07.1918]. (F. 1216. In. 1. Fol. 100. Sheet 9). TsDAVO. [in Russian]. **31. Telehrama** hubernskoho starosty P. Zaliskoho dyrektoru Departamentu Derzhavnoi varty vid 13.07.1918 [Telegram of the Provincial Elder P. Zaliski to the Director of the State Guard Department dated July 13, 1918]. (F. 1216. In. 1. Fol. 100. Sheets 31–33). TsDAVO. [in Russian]. **32. Telehrama** hubernskoho starosty P. Zaliskoho dyrektoru Departamentu Derzhavnoi varty vid 4.07.1918 [Telegram of the Provincial Elder P. Zaliski to the Director of the Department of State Guard dated 4.07.1918]. (F. 1216. In. 1. Fol. 100. Sheet 10–10 rev). TsDAVO. [in Russian]. **33. Raport** nachalnyka 6-ho uchastka Starobelskoi povytovoi Derzhavnoi Varty ot 12.07.1918 [Report of the Chief of the 6th Precinct of Starobelsk County State Guard dated 12.07.1918]. (F. 1325. In. 1. Fol. 52. Sheet 6). TsDAVO. [in Russian]. **34. Zaiavlenye** ot zemlevladeltsa Fedora Drozhannykova Starobelskomu povytovomu staroste [Statement from the landowner Fyodor Drozhannikov]. (F. 1325. In. 1. Fol. 52. Sheet 24). TsDAVO. [in Russian]. **35. Kopia** dovidky pro vyluchennia sina v ekonomii F. Drozhannikova dlia haidamatskoi batarei vid 24.07.1918 [A copy of the certificate on the extraction of hay in F. Drozhannikov's savings for the Haydamak battery dated 24.07.1918]. (F. 1325. In. 1. Fol. 52. Sheet 25). TsDAVO. [in Russian]. **36. Proshenye** zemlevladeltsa Yvana Emelianovycha Buhakova [The petition of the landowner at the farm of Andreevka Osinovskaya Ivan Emelianovich Bugakov]. (F. 1325. In. 1. Fol. 52. Sheets 26–26 rev.). TsDAVO. [in Russian]. **37. Telehrama** hubernskoho starosty P. Zaliskoho dyrektoru Departamentu Derzhavnoi varty vid 12.07.1918 [Telegram P. Zalessky to the Director of the State Guard Department on 12.07.1918]. (F. 1216. In. 1. Fol. 100. Sheets 26–30). TsDAVO. [in Russian]. **38. Zaiavlenye** pomoshchnyka upravliaiushcheho ymenyem A. V. Kyreeva Zakharova ot 15.07.1918 [Statement of Assistant Manager of the estate A. V. Kireev D. N. Zakharov dated 15.07.1918]. (F. 1325. In. 1. Fol. 52. Sheet 11–11 rev.). TsDAVO. [in Russian]. **39. Protokol** doznanyia po delu ob ahytatsyy protyvo-Pravytelstvennoi soldatam ukranskykh chastei ot 15.07.1918 [Protocol of inquiry into the case of agitation against the anti-Government soldiers of the Ukrainian units dated 15.07.1918]. (F. 1325. In. 1. Fol. 52. Sheets 8–9). TsDAVO. [in Russian]. **40. Hratsyozy, A.** (1997). *Bolshevyky y krestiane na Ukrayne, 1918–1919 hody: ocherk o bolshevyzmakh, natsyonal-sotsyalyzmakh y krestianskykh dvyzheniyakh* [Bolsheviks and peasants in Ukraine, 1918–1919: an essay on

Bolshevism, national socialism and peasant movements]. Moskow : AYRO-XX. [in Russian]. **41. Rybalka, Y.** (Ed.). (1973). *Kharkovshchyna v peryod hrazhdanskoi voiny y ynostranoi voennoi ynterventsyy 1918–1920 hh.* [Kharkov during the Civil War and Foreign Military Intervention of 1918–1920. : Sat. dock. and materials]. Kharkov : Prapor. [in Russian]. **42. Protokol doznanyia o prestupnoi ahytatsyy protyv sushchestvuiushcheho stroia v Derzhave Ukraynskoi, rasprostaniaemoi soldatamy ukranskykh polkov ot 10.07.1918** [Protocol of inquiry on criminal agitation against the existing system in the State of Ukraine, distributed by soldiers of the Ukranian regiments of 10.07.1918]. (F. 1325. In. 1. Fol. 52. Sheet 4–5 rev.). TsDAVO. [in Russian]. **43. Telehrama hubernskoho starosty P. Zaliskoho dyrektoru Departamentu Derzhavnoi varty vid 9.07.1918** [Telegram P. Zalessky to the Director of the Department of State Guard dated 9.07.1918]. (F. 1216. In. 1. Fol. 100. Sheets 21–23). TsDAVO. [in Russian]. **44. Raport nachalnyka 6-ho uchastka Starobelskoi povytovoi Derzhavnoi Varty ot 15.07.1918** [Report of the Chief of the 6th Precinct of Starobelsk County State Guard dated 15.07.1918]. (F. 1325. In. 1. Fol. 52. Sheet 10–10 rev.). TsDAVO. [in Russian]. **45. Telehrama v. o. Starobilskoho povitovoho starosty hubernskomu starosti vid 4.08.1918** [Telegram of the Starobilsk district headquarters to the provincial head on August 4, 1918]. (F. 1325. In. 1. Fol. 52. Sheet 2). TsDAVO. [in Russian]. **46. Donesennia Starobilskoho povitovoho starosty hubernskomu starosti vid 24.06.1918** [Report of the Starobilsk district head to the provincial head of 24.06.1918]. (F. 1325. In. 1. Fol. 65. Sheet 14). TsDAVO. [in Russian]. **47. Zaiavlenye zemlevladelta Tymonovskoi volosty Aleksandra Venydyktovycha Kyreeva** [Statement of the landowner of Timonovskaya volost Alexander Kireev]. (F. 1325. In. 1. Fol. 52. Sheet 17–17 rev.). TsDAVO. [in Russian]. **48. Telehrama hubernskoho starosty P. Zaliskoho dyrektoru Departamentu Derzhavnoi varty vid 5.07.1918** [Telegram of P. Zalessky to the Director of the State Guard Department dated 5.07.1918]. (F. 1216. In. 1. Fol. 100. Sheet 11). TsDAVO. [in Russian]. **49. Protokol, sostavlennyi nachalnykom 6-ho uchastka Starobelskoi povytovoi Derzhavnoi Varty ot 19.07.1918** [Protocol drawn up by the Chief of the 6th Precinct of Starobelsk County State Guard from 19.07.1918]. (F. 1325. In. 1. Fol. 52. Sheet 13–14). TsDAVO. [in Russian]. **50. Zaiavlenye Yvana Emelianovycha Buhakova, zhyvushcheho v khut. Andreevke Osynovskoi ot 31.07.1918** [Statement by Ivan Buhakov, a resident of the Khut. Andreevka Osinovskaya of 31. 07.1918]. (F. 1325. In. 1. Fol. 52. Sheet 27). TsDAVO. [in Russian]. **51. Donesennia Starobilskoi miskoi dumy Kharkivskomu hubernskomu starosti vid 9.07.1918** [Reporting of the Starobilsk City Duma to Kharkiv Provincial Old Age from 9.07.1918]. (F. 1325. In. 1. Fol. 65. Sheet 4–4 rev.). TsDAVO. [in Russian]. **52. Dopovid pro postavky furazhu ta prodovolstva nimetskyim viiskovym chastynam zboram Starobilskoi miskoi dumy vid 5.07.1918** [Report on the supply of feed and food to the German military units at the meeting of the Starobilsk City Council of

5.07.1918]. (F. 1325. In. 1. Fol. 65. Sheets 5–6 rev). TsDAVO. [in Russian].

53. Donesennia Starobilskoho povitovoho starosty hubernskomu starosti vid 7.09.1918. [Report of the Starobilsk district headquarters to the provincial from September 7, 1918]. (F. 1325. In. 1. Fol. 65. Sheet 13–13 rev). TsDAVO. [in Russian].

54. Zaiavlenye zemlevladeltsa Aleksandra Fedorovycha Petrashkevycha Starobelskomu povytovomu staroste [Statement of the landowner Alexander Fedorovich Petrashkevich]. (F. 1325. In. 1. Fol. 52. Sheet 15). TsDAVO. [in Russian].

55. Donesennia zemlevlasnyka Oleksandra Yenuitina [Reporting of landowner Alexander Yenuitin]. (F. 1325. In. 1. Fol. 52. Sheet 16). TsDAVO. [in Russian].

56. Zaiavlenye ot zemlevladeltsa D. N. Eniutyna Taniushevskoi volosty Starobelskoho uezda ot 21.07.1918 [Statement from the landowner D. Enyutin Tanyushevskaya parish of Starobelsk county dated 21.07.1918]. (F. 1325. In. 1. Fol. 52. Sheet 18). TsDAVO. [in Russian].

57. Donesennia Tymonivskoho volosnoho zemstva nachalnyku militsii 6-yi dilianky Starobilskoho povitu vid 10/27.07.1918. [Reporting of Timonovsky volost zemstvo to the chief of militia of the 6th section of the Starobilsk district from 10 / 27.07.1918]. (F. 1325. In. 1. Fol. 52. Sheet 19). TsDAVO. [in Russian].

58. Kopiia telehramy O. Natiieva vid 3.08.1918 [Copy of O. Natiev's telegram dated 3.08.1918]. (F. 1325. In. 1. Fol. 65. Sheet 19). TsDAVO. [in Russian].

59. Raport nachalnyka 4-ho raiona Starobelskoi povytovoi Derzhavnoi Varty ot 10.1918 [Report of the Chief of the 4th district of Starobelsk County State Guard from 10.1918]. (F. 1325. In. 1. Fol. 52. Sheet 31–31 rev). TsDAVO. [in Russian].

60. Donesennia v. o. hubernskoho starosty L. Turchaninova v Departamentu Derzhavnoi varty vid 18.10.1918 [Reporting of provincial elder L. Turchaninov in the Department of State Guard of 18.10.1918]. (F. 1216. In. 1. Fol. 100. Sheet 200–200 rev). TsDAVO. [in Russian].

61. Telehrama v. o. hubernskoho starosty L. Turchaninova dyrektoru Departamentu Derzhavnoi varty vid 20.09.1918 [Telegram of provincial elder L. Turchaninov to the director of the Department of the State guard of 20.09.1918]. (F. 1216. In. 1. Fol. 100. Sheet 147). TsDAVO. [in Russian].

62. Savchenko, V. (1935). Narys borotby viiska UNR na Livoberezhzhi naprykintsi 1918 ta pochatku 1919 roku [Sketch of the struggle of UNR troops on the Left Bank at the end of 1918 and the beginning of 1919]. *Za derzhavnist*, 5, 158–185. [in Ukrainian].

63. Tynchenko, Ya. (2007). *Ofiterskyi korpus Armii Ukrainiskoi Narodnoi Respubliky (1917–1921)* [Officer Corps of the Army of the Ukrainian People's Republic (1917–1921)]. (Book I). Kyiv : Tempora. [in Ukrainian].

64. Savchenko, V. (1936). Narys borotby viiska UNR na Livoberezhzhi naprykintsi 1918 ta pochatku 1919 roku [Sketch of the struggle of UNR troops on the Left Bank at the end of 1918 and the beginning of 1919]. *Za derzhavnist*, 1936, 6, 119–154. [in Ukrainian].

65. Sosiura, V. M. (2012). *Tretia Rota* [Third Roth]. Kyiv : Znannia [in Ukrainian].

66. Shchepetylnyky V. (Ed.). (1927). *Revoliutsiine mynule Starobilshchyny* [Revolutionary past of Starobilschyna]. [in Ukrainian].

Забудкова О. А. Запорізький корпус Армії УНР на території сучасної Луганщини в 1918 р.

В статті висвітлено період перебування на території Східної України, зокрема сучасної Луганської області, підрозділів Запорізького корпусу Армії Української Народної Республіки протягом весни-осені 1918 року. Розглянуто початковий етап формування підрозділу, звільнення ним території Слобожанщини та Донецького басейну, розміщення на кордоні з Радянською Росією, сутички з більшовиками. Вказано, що корпус ставився критично до нової влади гетьмана Павла Скоропадського, розглянуто основні виступи проти нього. Проаналізовано численні конфлікти вояків з органами влади, зокрема з Державною вартою, окрему увагу приділено стосункам бійців з місцевим населенням, проблемам постачання армії та викликаним його неадекватною реквізиціям. Висвітлено реакцію на антигетьманський переворот у Запорізькому корпусі, а також його відступ під тиском Червоної армії наприкінці 1918 року з території сучасної Луганщини. Сформульовано висновок про неоднозначність в оцінках ролі Запорізького корпусу в стосунках з владою та місцевими мешканцями регіону. Відзначено, що наявність підтримки з боку військових Запорізького корпусу підсилювала стихійний народно-селянський рух у регіоні, що проходив під соціальними гаслами та мав антипоміщицьке, антиокупаційне та антиурядове спрямування, і який пізніше використали на свою користь більшовики.

Ключові слова: Запорізький корпус, армія, Українська Держава, повстання, селянський рух.

Забудкова О. А. Запорожский корпус Армии УНР на территории современной Луганщины в 1918 г.

В статье освещен период пребывания на территории Восточной Украины, в частности современной Луганской области, подразделений Запорожского корпуса Армии Украинской Народной Республики на протяжении весны-осени 1918 года. Рассмотрены начальный этап формирования подразделения, освобождение им территории Слобожанщины и Донецкого бассейна, размещение на границе с Советской Россией, столкновения с большевиками. Указано, что корпус относился критически к новой власти гетмана Павла Скоропадского, рассмотрены основные выступления против него. Проанализированы многочисленные конфликты воинов с органами власти, в частности с Державной вартой, особое внимание уделено отношениям бойцов с местным населением, проблемам снабжения армии и вызванным его недостаточностью реквизициям. Освещена реакция на антигетманский переворот в Запорожском корпусе, а также его отступление под давлением Красной армии в конце 1918 года с территории современной

Луганщини. Сформульовано висновок про неоднозначність в оцінках ролі Запорозького корпусу в стосунках з властю і місцевими жителями регіону. Відзначено, що наявність підтримки з боку військових Запорозького корпусу посилювало стихійне народно-крістьянське рухання в регіоні, яке проходило під соціальними лозунгами і мало антипоміщицьку, антиокупаційну і антидержавну спрямованість, пізніше використаний на свою користь більшовиками.

Ключевые слова: Запорозький корпус, армія, Українська держава, повстання, крістьянське рухання.

Zabudkova O. A. Zaporizhzhya Corps of the UNR Army on the territory of modern Luhansk region in 1918

The article covers the period of stay in the territory of Eastern Ukraine, in particular the modern Lugansk region, units of the Zaporozhye Corps of the Army of the Ukrainian People's Republic, which were located here during the spring-fall of 1918. The author considered the initial stage of formation of the unit, the liberation of the Bolsheviks from the territory of Slobozhanshchina and the Donetsk basin, the location on the border with Soviet Russia, the collision with the Bolsheviks. It is stated that the corps was critical of the new power of Hetman Pavel Skoropadsky, the main speeches against him were considered. Numerous conflicts of warriors with the authorities, in particular with the Derzhavna Varta (State Guard), are analyzed. The reaction to the anti-Hetman coup in the Zaporozhye Corps, as well as its retreat under pressure from the Red Army at the end of 1918 from the territory of modern Lugansk region, is illuminated. The author concludes that an important page of the history of the Zaporizhzhya Corps of the UNR Army is connected with the northern part of modern Luhansk region. Since the establishment of the Hetman's power, the Zaporizhzhya Corps has actually been in opposition to it. In this way, the Zaporizhzhya Corps became a factor that destabilized the situation in the region with strong Bolshevik propaganda. At the same time, there was no talk of supporting the Bolshevik ideology itself. The presence of support from the military of the Zaporozhye Corps intensified the spontaneous peasant-peasant movement in the region, which was under social slogans and had anti-landlord, anti-occupation and anti-government orientation, later used in its favor by the Bolsheviks.

Keywords: Zaporizhzhya Corps, army, Ukrainian state, uprising, peasant movement.

Стаття надійшла до редакції 16.10.2019 р.

Прийнято до друку 25.10.2019 р.

Рецензент – д.і.н., проф. Набока О. В.

УДК 366.1(450):94(477.61),,1941/1943”

DOI 10.12958/2227-2844-2019-8(331)-99-107

В. Р. Клименко – студент IV курсу навчально-наукового інституту історії, міжнародних відносин і соціально-політичних наук, спеціальності „Середня освіта (Історія)” ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (м. Старобільськ)

E-mail: vladklimenko1998@gmail.com

ORSID: <https://orcid.org/0000-0002-5904-0790>

ІТАЛІЙСЬКІ ВІЙСЬКА НА ЛУГАНЩИНІ У ПЕРІОД 1941–1943 рр.

Останніми роками, у зв'язку з розширенням можливостей доступу до величезного масиву документів у обласних архівах тих регіонів України та Росії, де в роки Другої світової війни (1939–1945) воювала 8-а Італійська армія („АРМІР”, Armata Italiana in Russia) відкрилися можливості для більш детального дослідження її окупаційної діяльності. Завданням нашого дослідження є спроба комплексного вивчення історичних аспектів перебування окупаційних військ 8-ї Італійської армії на території Луганщини.

Дослідження бойового шляху 8-ї італійської армії здійснювали Дж. Скотоні, Мак Сміт, Алдо Валорі. Серед джерельних матеріалів найбільш корисними виявилися документи інтендантської служби 8-ї армії, а також спогади про бойовий шлях АРМІР авторів Джусти Толлоя та Джованні Мессе.

Створений 10 липня 1941 р. „Експедиційний італійський корпус у Росії” (італ. Corpo di Spedizione Italiano in Russia, далі – CSIR) прибув до СРСР у липні-серпні 1941 р. Від початку своєї діяльності CSIR підпорядковувався 11-й армії німецького генерала Ойген ріттер фон Шоберта. 14 серпня 1941 р. корпус був переведений до 1-ї танкової групи німецького генерала Евальда фон Клейста. 25 жовтня 1941 р. 1-ша танкова група була переформована в 1-шу танкову армію. CSIR залишався під командуванням Клейста до 3 червня 1942 р., а пізніше корпус був переданий під контроль 17-ї армії німецького генерала Ріхарда Руоффа.

Корпус складався з управління та трьох дивізій: 52-а автотранспортна піхотна дивізія „Торіно”; 9-а автотранспортна піхотна дивізія „Пасубіо”; 3-я моторизована дивізія „Принц Амедео герцог д’Аоста” (3-я піхотна дивізія „Челере”).

На момент створення корпусу в червні-липні 1941 р. його сили були такими: близько 3000 офіцерів і 59000 солдат, 5500 моторних транспортних засобів і більше 4 600 коней та мулів, 60 танкеток, 866 пістолетів-кулеметів, 581 кулемет, 189 81-мм мінометів, 292 45-мм мінометів, 108 протитанкових гармат Mod.47/32, 256 різних озброєнь,

220 легких артилерійських озброєнь, 36 середніх артилерійських озброєнь, 80 засобів ПВО, 83 літаки, 1550 мотоциклів. Війська в корпусі були в основному представлені легкою піхотою, кавалерією та берсальєрами. У дивізіях „Торіно” і „Пасубіо” було по два наступальні полки і по полку артилерії (Скотони, 2016, с. 133).

У липні 1942 р., Муссоліні, з метою активізації бойових дій на Східному фронті посилив італійські війська. CSIR був поповнений і змінив назву на „8-а Італійська армія”. До СРСР прибуло сім нових дивізіїв і, таким чином, кількість італійських дивізіїв на Східному фронті збільшилася до десяти. Чотири прибулі дивізії: 2-а піхотна дивізія „Сфорцеско”; 3-тя піхотна дивізія „Равенна”; 5-а піхотна дивізія „Коссерія”; 156-а піхотна дивізія „Віченца”.

На додаток до піхотних, були надіслані три альпійські дивізії (італ. *Alpini* – елітні гірсько-стрілецькі підрозділи італійської армії): 2-а альпійська дивізія „Трідентіна”; 3-тя альпійська дивізія „Юлія”; 4-та альпійська дивізія „Кунензе”.

8-ма італійська армія складалася із трьох корпусів:

- 35-й армійський корпус: дивізії „Торіно”, „Пасубіо” і „Принца Амедео герцог д'Аоста”.

- 2-й армійський корпус: дивізії „Сфорцеско”, „Равенна”, „Коссерія” і „Віченца”.

- Альпійський корпус: Дивізії „Трідентіна”, „Юлія” і „Кунензе”.

Дивізія „Віченца” була задіяна в основному в тилу, для обслуговування військових комунікацій.

Крім італійських дивізіїв, в ARMIR були включені німецькі 298-ма і 62-га дивізії, хорватська добровольча бригада і три бригади *Samite Nere* (італійські „чорносорочечники” – добровольці).

До листопада 1942 р. ARMIR налічував 235 000 осіб в дванадцяти дивізіях і чотирьох бригадах. Армія була оснащена 988 гарматами, 420 мінометами, 25 000 коней, 64 літаками і 17 000 транспортних засобів. Танків як і раніше була мала кількість. У армії відчувалася серйозна нестача зимового обмундирування (за винятком альпійських дивізіїв) (Messe, 1947, с. 274-278).

У зоні проведення операцій при кожному командуванні корпусів 8-ї італійської армії створювалися „Секції в цивільних справах”, які повинні були виконувати функції адміністративного керівництва і перевіряти виконання наказів. У тилу таке керівництво підпорядковувалось інтендантській службі армії. „Громадське життя в тилу армії контролювало „етапне командування”, яке забезпечувало порядок за допомогою „Спеціального етапного командування” (Archivio Uffi cio Storico Stato Maggiore dell'Esercito (AUSSME), 1560/1). Це були місцеві органи влади, які спільно з німецьким та італійським командуванням вирішували конкретні питання тилу. Цивільна адміністрація почала діяти з 15 серпня 1942 р.

З серпня по 9 листопада 1942 р. територія 8-ї армії включала в себе 14 районів уздовж сучасного російсько-українського кордону: 4 – у Луганській області (Білолуцьк, Марківка, Мілове, Новопсков); 4 – у Білгородській області (Микитівка, Шелякіно, Ровеньки, Вейделівка); 4 – у Воронежській області (Кантемирівка, Митрофанівка, Ольховатка, Розсош); 2 – у Ростовській області (Чортково, Мальчевська). Територія тилу була збільшена 9 листопада на 7 районів: 6 – у Луганській області (Білокуракине, Біловодськ, Євсуг, Лозно-Олександрівка, Старобільськ, Троїцьке) і 1 – у Ростовській області (Волошино).

Кількість жителів і населені пункти під італійською цивільною та адміністративною відповідальністю на тимчасово окупованих територіях станом на 01.12.1942 р. показано в таблиці 1 (AUSSME, 1560/1).

Таблиця 1. Кількість жителів і населені пункти під італійською цивільною та адміністративною відповідальністю на тимчасово окупованих територіях станом на 01.12.1942 р. (AUSSME, 1560/1)

<i>Район</i>	<i>Місце дислокації</i>	<i>Численність населення</i>
Розсош	14	26.000
Ольховатка	11	24.000
Шелякіно	12	18.000
Кантемирівка	11	22.000
Чертково	17	23.785
Міллерове	14	27.854
Мальчевська	11	24.789
Волошино	12	21.985
Біловодськ	13	23.985
Євсуг	11	18.343
Марківка	13	24.815
Старобільськ	15	29.565
Білокуракине	11	22.834
Новопсков	14	25.387
Білолуцьк	17	19.255
Ровеньки	8	24.785
Микитівка	15	22.877
Вейделівка	16	19.654
Лозно-Олександрівка	13	10.021
Митрофанівка	9	20.000
Троїцьке	8	17.815
Всього	265	475.295

У результаті сектор АРМІРу включав 21 район з 265 містами і селами, в яких проживало понад 475 тис. жителів.

На територіях розгортання 8-ї армії управління економікою залишалось під контролем Третього рейху. У ситуації прямого контролю німців за окупованою територією, в їх розпорядженні були і трофеї, здобуті підлеглими італійськими військами. Відношення до італійських „сателітів” було чітко відображено в самій структурі командування АРМІР: „Штаб АРМІР включав в себе відділ пропаганди, що складається з сорока чиновників. Управління ж військової економікою складалося лише із дванадцяти офіцерів і не могло функціонувати, так як відповідно до Конвенції, ми не мали права на експлуатацію місцевих ресурсів” (Tolloy, 1947, с. 137).

Основні гарнізони італійської допоміжної поліції були розташовані уздовж маршруту із фронту в тил, що проходили по сучасним територіям українських і російських районів. Розділену на 120 поліцейських ділянок Луганську область включили до складу 8-ї Італійської армії. Всього в ній діяло 1 246 колабораціоністів, розподілених по десяти районах (Білокуракине, Білолуцьк, Біловодськ, Лозно-Олександрівка, Євсуг, Марківка, Мілове, Новопсков, Старобільськ, Троїцьке). У придушенні антифашистського руху італійське командування використовувало в основному допоміжну поліцію і в меншій мірі армійські з'єднання. Це пояснювалося перевагами колабораціоністів перед окупаційними військами, котрі добре знали мову і місцевість. „Допоміжна поліція в тилах була підпорядкована інтендантській службі, але в зонах операції підпорядковувалась командуванню армійських корпусів” (Скотони, 2016, с. 137).

Окуповані території, на яких проводився нагляд, були чітко поділені між агентами, „крім того, є 22 агенти в різних колгоспах, плюс 31 агент у складі окремого загону місцевої поліції. Колабораціоністи були озброєні російськими гвинтівками. Ця поліція знаходилась у підпорядкуванні жандармерії 417-ї секції карабінерів, які тримають під невисипущим контролем всіх агентів” (Valori, 1950–1951, с. 269–273).

Положення, прийняті 8-ю армією з метою усталення „нового порядку”, були в основному „узгодженими”, тобто відповідали німецьким стандартам. В інструкціях ОКХ від 16 липня 1942 р. по зв'язкам з союзниками, продиктованих командуванням вермахту, говорилося: „У зв'язку з розширенням співпраці союзних армій на Східному фронті, Верховне командування армії видало наступні спеціальні розпорядження: незважаючи на свободу дій союзників у питаннях покарань, для забезпечення дисципліни і порядку в окупаційних районах необхідно, щоб союзна армія в питаннях дисципліни і покарань дотримувалася, по можливості, відповідних німецьких принципів”, наприклад грабунком вважається всякий замах на незаконне присвоєння, розкрадання і зберігання награбованого. Якщо в

справі про грабіж присутній рецидивний елемент, військовий трибунал засуджує злочинця до смертної кари. Аналогічний підхід використовується в покаранні за згвалтування (Скотони, 2016, с. 133).

Сили допоміжної поліції, що знаходилися в безпосередньому підпорядкуванні італійського командування (С.С.Р.Р.) в окремих районах на 01.12.1942 показано у таблиці 2 (AUSSME, 1560/1).

Таблиця 2. Сили допоміжної поліції, що знаходилися в безпосередньому підпорядкуванні італійського командування (С.С.Р.Р.) в окремих районах на 01.12.1942 (AUSSME, 1560/1)

<i>Район</i>	<i>Місце дислокації</i>	<i>Чисельність</i>
Розсош	10	100
Ольховатка	9	100
Шелякіно	9	100
Кантемирівка	11	120
Чертково	13	87
Міллерове	15	158
Мальчевська	13	121
Волошино	14	148
Біловодськ	13	118
Євсуг	12	131
Марківка	12	101
Старобільськ	14	147
Білокуракине	10	108
Новопсков	16	196
Білолуцьк	9	98
Ровеньки	11	109
Микитівка	12	113
Вейделівка	10	79
Лозно-Олександрівка	11	106
Митрофанівка	10	100
Троїцьке	8	83
Всього	249	2324

До функцій допоміжної поліції входило інформування, контроль за населенням, охорона телефонних ліній, залізничних шляхів і автомобільних доріг. Допоміжна поліція знаходилась у підпорядкуванні жандармерії 417-ї секції карабінерів, які тримають під контролем всіх агентів (Valori, 1950–1951, с. 269–273).

Таким чином, виходячи з аналізу чисельності та місця перебування італійських окупаційних військ на території Луганщини, можна говорити про те, що вони виконували функції забезпечення

діяльності німецької окупаційної адміністрації. Серед головних завдань, які були покладені на італійське командування у регіоні було впровадження "нового порядку", взаємодія з питань організації спільних дій з німецькими військами на окупованій території, розширення агентурної сітки, залучення допоміжної поліції та колабораціоністів в придушенні радянського підпілля і охорона телефонних ліній, залізничних шляхів і автомобільних доріг. Військова специфіка діяльності 8-ї Італійської армії на Луганщині розглядатиметься детальніше в наступних наукових публікаціях.

Список використаної літератури

1. Скотони Дж. Обеспечение безопасности на временно захваченных территориях СССР силами 8-й итальянской армии. *Вестник Томского государственного педагогического университета*. 2016. № 5. С. 133–138. **2. Archivio** Ufficio Storico Stato Maggiore dell'Esercito (AUSSME. DS II). **3. Italian Ministry of Defence.** Stato Maggiore Esercito. Ufficio Storico. Le operazioni del CSIR e dell'ARMIR dal Giugno 1941 all'ottobre del 1942. Roma, 1977. **5. Messe G.** La guerra al fronte Russo. Il Corpo di Spedizione Italian (CSIR). Milano, 1947. **6. Tolloy G.** Con l'armata italiana in Russia. Torino, 1947. P. 19. **7. Valori A.** La campagna di Russia: Csir–Armira 1941–1943. Roma: Grafi ca Nazionale, 1950–1951. 2 v. 814 p.

References

1. Skotony, Dzh. (2016). Obespechenye bezopasnosty na vremennozakhvachennykh terrytoryakh SSSR sylamy 8-i ytalianskoï armyy (Security in the temporarily occupied territories of the USSR by the forces of the 8th Italian army). *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogičeskogo universiteta*, 5. 133–138. [in Russian]. **2. Archivio** Ufficio Storico Stato Maggiore dell'Esercito (AUSSME. DS II) (Archives of the Army General Staff History Office). [in Italian]. **3. Italian Ministry of Defence.** Stato Maggiore Esercito. Ufficio Storico. Le operazioni del CSIR e dell'ARMIR dal Giugno 1941 all'ottobre del 1942 (Italian Ministry of Defense. Army General Staff. Historical Office. CSIR and ARMIR operations from June 1941 to October 1942). (1977). Roma. [in Italian]. **4. Messe, G.** (1947). *La guerra al fronte Russo. Il Corpo di Spedizione Italian (CSIR)* (The war on the Russian front. The Italian Expeditionary Corps (CSIR)). Milano. [in Italian]. **5. Tolloy, G.** (1947). *Con l'armata italiana in Russia* (With the Italian army in Russia). Torino. **6. Valori, A.** (1950–1951). *La campagna di Russia: Csir–Armira 1941–1943* (The Russian campaign: Csir – Armira 1941–1943). Roma : Grafi ca Nazionale. [in Italian].

Клименко В. Р. Італійські війська на Луганщині у період 1941–1943 рр.

Мета статті – спроба комплексного вивчення фактів перебування окупаційних військ 8-ї Італійської армії (далі – АРМІР) на території Луганщини: аналіз особового складу, організаційної структури, рівня укомплектованості підрозділів окупаційних військ АРМІРу, особливості фашистського „нового порядку”, їх взаємодія з питань організації спільних дій з німецькими військами на окупованій території Луганщини під час Другої світової війни з використанням архівних матеріалів та досліджень, проведених Дж. Скотоні, Мак Смітом та Алдо Валорі, а також спогадів про бойовий шлях АРМІРу авторів Джусто Толлоя та Джованні Мессе.

Зокрема, з метою дати загальний огляд розглядаються такі питання: внесок 8-ої Італійської армії у політику забезпечення тилової безпеки з залученням допоміжної поліції та колабораціоністів для проведення ними окупаційних заходів щодо протидії антифашиському руху на території Луганщини в період з 1941 по 1943 рр.

В наслідок проведеного дослідження, автор прийшов до висновку, що виходячи з аналізу чисельності та місця перебування італійських окупаційних військ на території Луганщини, можна говорити про те, що вони виконували функції забезпечення діяльності німецької окупаційної адміністрації. Серед головних завдань, які були покладені на італійське командування у регіоні було впровадження „нового порядку”, взаємодія з питань організації спільних дій з німецькими військами на окупованій території, розширення агентурної сітки, залучення допоміжної поліції та колабораціоністів в придушенні радянського підпілля і охорона телефонних ліній, залізничних шляхів і автомобільних доріг. Військова специфіка діяльності 8-ї Італійської армії на Луганщині буде розглядитися детальніше в наступних наукових публікаціях.

Ключові слова: Друга світова війна, АРМІР, Італійські війська, колабораціоністи.

Клименко В. Р. Итальянские войска на Луганщине в период 1941–1943 гг.

Цель статьи – попытка комплексного изучения фактов пребывания оккупационных войск 8-й Итальянской армии (далее – АРМИР) на территории Луганщины: анализ личного состава, организационной структуры, уровня укомплектованности подразделений оккупационных войск АРМИРа, особенности фашистского „нового порядка”, их взаимодействие по вопросам организации совместных действий с немецкими войсками на оккупированной территории Луганщины во время Второй мировой войны с использованием архивных материалов и исследований, проведенных Дж. Скотони, Мак Смитом и

Алдо Валори, а тако же воспоминаний об боевом пути АРМИРА авторов Джуство Толлой и Джованни Мессе.

В частности, с целью дать общий обзор рассматриваются следующие вопросы: вклад 8-й Итальянской армии в политику обеспечения тыловой безопасности с привлечением вспомогательной полиции и коллаборационистов для проведения ими оккупационных мер по противодействию антифашистскому движению на территории Луганщины в период с 1941 по 1943 годы.

В результате проведенного исследования, автор пришел к выводу, что исходя из анализа численности и места пребывания итальянских оккупационных войск на территории Луганщины, можно говорить о том, что они выполняли функции обеспечения деятельности немецкой оккупационной администрации. Среди главных задач, которые были возложены на итальянское командование в регионе было внедрение „нового порядка”, взаимодействие по вопросам организации совместных действий с немецкими войсками на оккупированной территории, расширение агентурной сети, привлечения вспомогательной полиции и коллаборационистов в подавлении советского подполья и охрана телефонных линий, железнодорожных путей и автомобильных дорог. Военная специфика деятельности 8-й Итальянской армии на Луганщине будет розглядитися подробнее в следующих научных публикациях.

Ключевые слова: Вторая мировая война, АРМИР, Итальянские войска, коллаборационисты.

Klimenko V. R. Italian troops in the Luhansk region from 1941 to 1943

The purpose of the article is an attempt to comprehensively study the facts of the occupation of the occupying troops of the 8th Italian Army (hereinafter – ARMIR) in the territory of Luhansk region: analysis of personnel, organizational structure, level of completeness of units of occupying troops of ARMIR, features of fascist „new order”, their interaction of joint action with German troops in the occupied territory of Luhansk region during the Second World War, using archival materials and research conducted by J. Scotoni, Mac Smith and Aldo Valori, as well as and the memories of the battle of ARMIR by Justo Tolloy and Giovanni Messi.

In particular, for the purpose of giving an overview, the following issues are considered: the contribution of the 8th Italian Army to rear security policies with the involvement of auxiliary police and collaborators to carry out occupation measures to counter the anti-fascist movement in the Luhansk region from 1941 to 1943.

As a result of the study, the author concluded that, based on the analysis of the number and location of the Italian occupation troops in the Luhansk region, we can say that they performed the functions of ensuring the activities of the German occupation administration. Among the main tasks

assigned to the Italian command in the region were the implementation of a „new order”, cooperation on organizing joint actions with German troops in the occupied territory, expansion of the agent network, involvement of auxiliary police and collaborators in the suppression of Soviet underground and security railways and highways. The military specifics of the activities of the 8th Italian Army in Luhansk region will be discussed in more detail in the following scientific publications.

Key words: World War II, ARMIR, Italian troops, collaborators.

Стаття надійшла до редакції 16.10.2019 р.

Прийнято до друку 25.10.2019 р.

Рецензент – д.і.н., проф. Набока О. В.

УДК 330.34:94(477.61) „19/20”

DOI 10.12958/2227-2844-2019-8(331)-108-117

А. О. Климов – кандидат історичних наук, професор кафедри історії України ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (м. Старобільськ)

E-mail: anat.kl48@gmail.com

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-1478-7855>

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ЛУГАНЩИНИ НАПРИКІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

У історико-краєзнавчій літературі досі бракує розвідок, у яких би було піддано усебічному об'єктивному аналізу процеси економічного розвитку Луганщини після припинення існування СРСР, у перші роки незалежності. Одним з небагатьох винятків є колективна праця „Історія Луганського краю”, автор відповідного розділу якої В. ф. Семистяга зробив таку спробу (*Історія Луганського*, 2008). Це природньо, адже потрібен час і накопичення достатньої і доступної архівної бази для осмислення тих складних і суперечливих процесів, що тоді відбувалися. В даній розвідці на матеріалах регіональної преси робиться спроба певною мірою заповнити цю прогалину.

У зазначений період суспільство зіткнулося з серйозними складнощами, котрі супроводжували процес реставрації капіталізму. Запобігти різкому падінню економіки не вдалося, оскільки стару систему господарювання зруйнували, а нову, для чого треба було мати нове економічне мислення та з розумом використати кращий світовий досвід функціонування ринкових відносин посткомуністичне керівництво, не маючи чіткого уявлення про те, що і як реформувати й зосередившись на присвоєнні колишньої суспільної власності, особистому збагаченні, у короткий термін запровадити не спроміглося.

Наприкінці ХХ ст. Луганщина, яка є невід'ємною складовою частиною України, обіймала 4,4% її території, мала понад 2,7 млн населення (5,6% від населення держави) й неабиякі природні багатства – 630 покладів корисних копалин, з яких 217 експлуатувалися; при цьому половину мінерально-сировинної бази складала поливно-енергетична сировина (Луганская правда, 2003, 2 декабря).

Область була регіоном з розвиненою економікою: у містах мешкало 2,3 млн жителів; населення вирізнялося багатонаціональним складом (123 національності), в якому домінували українці – 57% та росіяни – 39% (Там само, 4 октября).

За обсягами промислового виробництва і національного доходу Луганщина поступалася тільки Донецькій та Дніпропетровській областям. Відповідною добі індустріального розвитку була структура економіки. Питома вага вугільної галузі дорівнювала 27,5%, металургії

18,6%, хімії та нафтохімії 11%, машинобудування й металообробки 13% від загальних обсягів виробництва (Там само, 20 сентября).

З кінця 1980-х рр. народне господарство краю перебувало у кризовому стані. На цей час понад 20 років без будь-якої реконструкції працювало 90% шахт, зношеність основних виробничих фондів найбільшого в колишньому СРСР Луганського тепловозобудівного заводу складала 85%, Алчевського металургійного комбінату 69%, а значна кількість промислових виробів, що виготовлялась в області, втратила конкурентоспроможність (собівартість продукції тепловозобудівного заводу, наприклад, зросла в 2 рази) (Луганская правда, 2003, 2 октября; 2006, 19 сентября).

В останнє десятиліття ХХ ст. видобуток вугілля скоротився втричі, переробка нафти у 6,9 разів, виробництво електроенергії на найпотужнішій у Європі Луганській ДРЕС (тоді вона працювала на вугіллі) у 2,6 рази, взуття у 40 разів тощо. Загалом, обсяг промислового виробництва зменшився втричі. Особливо швидко деградувала вугільна промисловість, котра забезпечувала 43% енергетичного вугілля України. У 1997 р. видобуток склав лише 18,8 млн т., впавши до рівня початку 1930-х рр. (для порівняння, у 1976 р. він дорівнював 76,8 млн т.) (Там само, 2007, 10 февраля).

Було ліквідовано 45 вугільних копалень, серед яких потужні Брянківська (1884 працівника), Кадіївська (1234 працівника, на добу видобувалося 3300 т. вугілля), Центральна-Ірміне (1622 працівника) та ін., безробітними опинилися понад 100 тис. шахтарів (Там само, 2003, 11 ноября). Знищені копальні мали величезні, понад 1,1 млрд т., запаси вугілля, а його загальні промислові поклади дорівнювали 2 млрд т.; цього вистачало на 350 років експлуатації (Там само, 20 сентября; 25 октября). Водночас припинило роботу 90 підприємств, пов'язаних з вуглевидобутком. Наслідком того були повна або часткова руйнація шахтарських міст і поселень, їхньої інфраструктури, загрознає погіршення екологічної (підтоплення ґрунтів шахтними водами, знищення джерел питної води, вихід метану на поверхню тощо) й криміногенної ситуації. У Кадіївці, наприклад, з 60 тис. працездатного населення роботу втратила майже половина або 28 тис. (Там само, 11 ноября). Тому зростало невдоволення населення діями влади, лише у 1998 р. відбулося 26 значних шахтарських акцій протесту (Там само, 8 апреля).

Не кращим був стан на багатьох із численних, понад десяти тисяч, підприємств області. Крім іншого далися взнаки розірвані економічні зв'язки, налагоджена в попередній час промислова кооперація. Машинобудування втратило технологічність і звелось до первинної переробки сировини. Підприємства закривали й нищили. Така доля, зокрема, спіткала Рубіжанський ремонтно-механічний завод, Алмазьянський металургійний завод, Кадіївський коксохімічний завод,

Лисисанський содовий завод, на якому, до речі, вироблялася майже третина української кальцинованої соди, верстатобудівний завод в Луганську та багато інших (Там само, 2003, 11 ноября; 2005, 1 февраля).

Під загрозою ліквідації опинився Алчевський металургійний комбінат, що мав стратегічне значення і входив до 80 найпотужніших металургійних підприємств світу (Там само, 2005, 26 февраля; 2006, 28 декабря). Різко, у 50–60 разів скоротилося виробництво локомотивів на Луганському тепловозобудівному заводі. У 1980-х рр. тут щорічно будувалося 1,5 тис. тепловозів (96% виробництва у колишньому СРСР), наприкінці 1990-х рр. – 10–20, було повністю зупинене проектування нових локомотивів (Там само, 2003, 6 сентября). У разі зменшив виробництво Лисичанський нафтопереробний завод – досить нове потужне підприємство, що стало до ладу у 1978 р. Якщо у 1991 р. на ньому переробили 23,7 млн т. нафти та різні види бензинів, паливо для реактивних двигунів та дизельне паливо, то у 1999 р. усього менше, 4,7 млн т. (Там само, 2006, 3 октября). Припинилася виробнича діяльність Рубіжанського хімічного комбінату „Барвник” (провідне в СРСР підприємство з анілінових барвників), Кадіївського вагонобудівного заводу та ін. У кризовому стані перебувало сільське господарство зі зруйнованою матеріально-технічною базою, порушеними агротехнікою й технологією виробництва. Наслідком стало зменшення у 3,1 рази обсягів валової сільськогосподарської продукції, у 5,4 рази продукції тваринництва (Там само, 2007, 10 июля).

Економічні негаразди вкрай негативно відбилися на житті людей, вимушених виживати в умовах буття, що погіршувалося. Реальні доходи населення скоротилися втричі, впали споживчі можливості – вживання м'яса зменшилося на третину, картоплі на 25% (Там само, 2006, 24 января). Визначилася стійка тенденція скорочення чисельності жителів області – на початку ХХІ ст. до 2,5 млн, у 2009 р. до 2,3 млн (Там само, 2003, 18 января; 2009, 28 июля). У 2005 р. було зареєстровано найбільшу з початку 1990-х рр. смертність населення – 18 осіб на тисячу (померло понад 44 тис. людей) (Там само, 2006, 2 февраля).

Знадобився значний проміжок часу й неабиякі зусилля, щоб зупинити подальше наростання загрозливих кризових явищ, змінити ситуацію в економіці на краще, провести її капіталізацію, почати розвиток малого та середнього бізнесу, формування середнього класу. Для порятунку й відродження економіки краю було залучено міжнародну технічну допомогу за участю Міністерства Великої Британії зі справ міжнародного розвитку (проект „Донбас. Луганськ. ХХІ століття”), чималі інвестиції (Там само, 2003, 6 сентября); іноземний капітал мав у краї значний економічний інтерес.

Після майже 15-річного занепаду почалася економічна стабілізація та поступове зростання. У 2004 р. промислове виробництво збільшилося від попереднього року на 10,8%, на 12,5% збільшилася

валова продукція сільського господарства (Там само, 2005, 17 марта). Було зупинено руйнацію вугільної галузі, котра тоді мала виняткове значення для країни, забезпечуючи 95,4% енергобалансу держави й у якій працював кожен шостий трудівник області (Климов, 2002, с. 96). У 2006 р. видобуток вугілля на 51 шахті, що залишилися, зріс до 27,1 млн т., чверть його склали особливо якісні антрацити, видобуті шахтарями державного підприємства „Ровенькиантрацит”, до якого входило 7 шахт та шахтоуправлінь. Антрацити Луганщини склали 47% українського видобутку (Луганская правда, 2003, 6 сентября). Цьому сприяли залучені у галузь кошти – у 2003 р. 750 млн грн., у 2004 р. – 1,5 млрд грн. (Там само, 2005, 18 января) (курс долару тоді був нижчим від 5 грн.).

У 2002 р. почалася реконструкція Алчевського металургійного комбінату, містоутворюючого підприємства, на якому працювало понад 20,5 тис. працівників. На українському ринку він був провідним з виробництва товстолистого чавуну, сортового прокату, сталевого дроту, сталі спецпризначення (маломагнітної та титанової). Інвестор, корпорація „Індустріальний союз Донбасу”, вклав у його комплексну модернізацію, що тривала п'ять років, найбільші на той час інвестиційні кошти – 170 млн доларів. Залучення для реконструкції австрійських і швейцарських фірм дозволило докорінно оновити підприємство, застосувати новітні технології у доменному та конверторному виробництві чавуну і сталі. В 2004 р. комбінат вперше за 15 років став прибутковим, досягши обсягів кінця 1980-х рр. – 4,2 млн т. сталі і 3,4 млн т. прокату (Там само, 2004, 19 августа; 2005, 26 февраля). Наприкінці 2006 р. увели в дію реконструйований зі старого, працювавшого з 1955 р., прокатний стан 3000 (Там само, 2006, 28 декабря). Загалом, комбінат отримав хороші перспективи нарощення виробництва й подальшого розвитку.

Втративший замовників на свою основну продукцію – тепловози й знаходившийся в занепаді тепловозобудівний завод з кінця 1990-х рр. почав виходити з цього стану. Відновили проектування нових тепловозів, за державною програмою розвитку швидкісного залізничного руху виготовили швидкісний тепловоз ТЕП–150 потужністю 4216 кінських сил й швидкістю 160 км за годину з перспективою до 2010 р. передати залізниці 100 секцій, тепловоз ТЕ114І для Іраку (Известия Луганщины, 2004, 8; Луганская правда, 2004, 19 августа). Розпочалося виготовлення й нової номенклатури виробів – трамваїв на рівні зразків німецької фірми „Сіменс” (до 2003 р. виготовили 23 перших українських трамваїв ЛТ–10 та ЛТ–5) та дизель-потягу ДЕЛ–2 (Луганская правда, 2003, 28 октября). У 2005 р. за укладеною угодою з Новочеркаським електровозобудівним заводом (Росія) вперше для української залізниці виготовили вантажний магістральний електровоз 2ЕЛ–5; до 2010 р. залізниця мала отримати 51 секцію локомотиву (Там само, 2005, 15 ноября; 2006, 10 августа). Певну

частину луганських тепловозів експортували до Росії, Казахстану, інших країн СНД та далекого зарубіжжя. У 2006 р. з частини колишнього виробництва створили нове підприємство „Трансмаш” з виготовлення колісних пар для рухомого складу залізниць (Там само, 2006, 2 сентября).

З 2001 р. почалося відновлення Кадіївського вагонобудівного заводу, одного з промислових велетнів Луганщини, унікального підприємства, котре спеціалізувалося на виробництві вантажних вагонів спеціального призначення – для транспортування мінеральних добрив, відпрацьованого ядерного палива, вагонів-цистерн для нафтопродуктів. Відбудові сприяв новий власник – російське акціонерне товариство „Група-Альянс”. Продукція заводу, найбільшого на той час виробника в Європі рухомого складу великої металоємності, відповідала кращим світовим аналогам (Там само, 2003, 19 июля).

Значні інвестиції залучили для реконструкції виробничих потужностей на нафтопереробному заводі в Лисичанську, картонно-тарному комбінаті у Рубіжному, хімічному комбінаті „Азот” у Северодонецьку. Зокрема британські підприємці вклали у картонно-тарний комбінат 44 млн доларів й він посів в Україні одне з провідних місць у постачанні гофрованої тари. У 2005 р. тут виробили 162 тис. т. картону, 196 млн кв. метрів гофротари (Там само, 2003, 20 ноября; 2006, 16 сентября). На Лисичанському нафтопереробному заводі ситуацію на краще у 2000 р. змінив інвестор – російсько-британська компанія „ТНК”. Підприємство перетворилося на лідера нафтопереробної галузі України, виробляючи широкий спектр бензинів та дизельного палива. Тут також почали виготовляти бітуми для будівництва доріг (Там само, 2006, 3 октября; Известия Донбасса, 2004, 7, с. 1). У 2005 р. у Рубіжному став до ладу побудований на території колишнього ремонтно-механічного заводу завод з виготовлення поліетиленових труб різного діаметру (Луганская правда, 2005, 1 февраля).

Набув розвитку малий та середній бізнес, у 2003 р. у його сфері діяло понад 10 тис. підприємств, на яких працювало 155 тис. робітників, а обсяг виготовленої продукції та наданих послуг склав 800 млн грн (Там само, 2003, 6 сентября). Покращилася робота аграрного комплексу області – 538 агроформувань, 140 переробних підприємств, понад 1500 фермерів та 40 тис. працюючих в особистих підсобних господарствах. Проте розвиток гальмувався екстенсивним характером виробництва, третина господарств залишалася збитковою (Там само, 2003, 15 ноября; 2006, 21 декабря).

Зросли експортні можливості Луганщини, промислові вироби краю користувалися попитом й мали ринки збуту. За п’ятиріччя, до 2005 р. зовнішньоекономічний оборот зріс у 3 рази, перевищивши 2,2 млрд доларів. Чорні метали та вироби з них, транспортні засоби, добрива, скло, продукти органічної хімії тощо експортувалися до 104 країн світу. До 60 країн, наприклад, вивозилося 86% продукції

Алчевського металургійного комбінату, до 50 країн продукція Лисичанського склозаводу „Пролетар” (Польща, Угорщина, Німеччина, Болгарія, Румунія, Алжир, Туніс, Марокко, країни СНД та ін.). 32,4% обсягу експорту надходило до Європи, майже 50% до Азіатського регіону, понад 10% до Росії (Там само, 2003, 17 апреля; 6 августа; 9 августа; 2 октября).

Однак в економіці залишилося багато невирішених проблем. Це й банкрутство значної кількості підприємств – у 2006 р. їх налічувалося 542 (Там само, 2006, 7 ноября), й значне безробіття: у 2003 р. тільки офіційно зареєстрованими було 109,5 тис. безробітних, у 2004 р. – майже 122 тис., у 2006 р. – понад 91 тис. (Там само, 2003, 28 октября; 2005, 20 января; 2006, 25 ноября), й чимало інших негараздів.

Отже, на початку ХХІ ст. в економіці Луганщини, після глибокої й тривалої кризи, почалися позитивні зрушення. Відбувалися якісні структурні зміни, конче необхідні для потреб держави і суспільства в нових економічних умовах. Проте перебудова здійснювалась не в найкращий спосіб, з болісними наслідками для населення. Відновлювана промисловість відповідала добі індустріального розвитку, що, безумовно, було важливим і необхідним. Але використати повною мірою інтелектуальний потенціал краю, його висококваліфіковані робітничі кадри для створення нових виробництв на засадах інноваційних технологій, забезпечити перехід до постіндустріального суспільства ані влада, ані підприємці не спромоглися.

Список використаної літератури

- 1. Історія** Луганського краю / І. Ю. Бровченко та ін. ; ред. В. С. Курило. Луганськ : Видавництво ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2008. С. 369–389.
- 2. Луганская правда.** 2003. 2 декабря.
- 3. Луганская правда.** 2003. 4 октября.
- 4. Луганская правда.** 2003. 20 сентября.
- 5. Луганская правда.** 2003. 2 октября.
- 6. Луганская правда.** 2007. 10 февраля.
- 7. Луганская правда.** 2003. 11 ноября.
- 8. Луганская правда.** 2003. 25 октября.
- 9. Луганская правда.** 2003. 6 августа.
- 10. Луганская правда.** 2003. 8 апреля.
- 11. Луганская правда.** 2005. 1 февраля.
- 12. Луганская правда.** 2006. 28 декабря.
- 13. Луганская правда.** 2003. 6 сентября.
- 14. Луганская правда.** 2006. 3 октября.
- 15. Луганская правда.** 2007. 10 июля.
- 16. Луганская правда.** 2006. 24 января.
- 17. Луганская правда.** 2003. 18 января.
- 18. Луганская правда.** 2006. 2 февраля.
- 19. Луганская правда.** 2003. 9 августа.
- 20. Луганская правда.** 2005. 17 марта.
- 21. Климов А. О.** З історії вугільної копальні № 1 (Стахановської шахти імені Ілліча). *Міжнародна наукова конференція, присвячена 280-річчю відкриття М. Вепрейським і С. Чирковим кам'яного вугілля у Донецькому басейні, Луганськ, 13–14 грудня 2001 р.* : Доповіді та повідомлення / Редкол. В. С. Курило (відп. ред.) та ін. Луганськ : Альма-

матер, 2002. С. 93–97. **22. Луганская правда.** 2006. 19 сентября. **23. Луганская правда.** 2005. 18 января. **24. Луганская правда.** 2004. 19 августа. **25. Луганская правда.** 2009. 28 июля. **26. Известия Луганщины.** 2004. № 8. **27. Луганская правда.** 2003. 28 октября. **28. Луганская правда.** 2005. 15 ноября. **29. Луганская правда.** 2006. 2 сентября. **30. Луганская правда.** 2003. 19 июля. **31. Луганская правда.** 2003. 20 ноября. **32. Известия Донбасса.** 2004. № 7. С. 1. **33. Луганская правда.** 2005. 26 февраля. **34. Луганская правда.** 2006. 10 августа. **35. Луганская правда.** 2003. 15 ноября. **36. Луганская правда.** 2003. 17 апреля. **37. Луганская правда.** 2006. 7 ноября. **38. Луганская правда.** 2005. 20 января. **39. Луганская правда.** 2006. 16 сентября. **40. Луганская правда.** 2006. 21 декабря. **41. Луганская правда.** 2006. 25 ноября.

References

1. Kurilo V. S. (Ed.). (2008). *Istoriya Luganskogo krayu* (History of the Lugansk region). Luhansk : Vidavnitstvo DZ „LNU imeni Tarasa Shevchenka”. [in Ukrainian]. **2. Luganskaya pravda.** (2003, December 2). [in Russian]. **3. Luganskaya pravda.** (2003, October 4). [in Russian]. **4. Luganskaya pravda.** (2003, September 20). **5. Luganskaya pravda.** (2003, October 2). [in Russian]. **6. Luganskaya pravda.** (2007, February 10). [in Russian]. **7. Luganskaya pravda.** (2003, November 11). [in Russian]. **8. Luganskaya pravda.** (2003, October 25). [in Russian]. **9. Luganskaya pravda.** (2003, August 6). [in Russian]. **10. Luganskaya pravda.** (2003, April 8). [in Russian]. **11. Luganskaya pravda.** (2005, February 1). [in Russian]. **12. Luganskaya pravda.** (2006, December 28). [in Russian]. **13. Luganskaya pravda.** (2003, September 6). [in Russian]. **14. Luganskaya pravda.** (2006, October 3). [in Russian]. **15. Luganskaya pravda.** (2007, July 10). [in Russian]. **16. Luganskaya pravda.** (2006, January 24). [in Russian]. **17. Luganskaya pravda.** (2003, January 18). [in Russian]. **18. Luganskaya pravda.** (2006, February 2). [in Russian]. **19. Luganskaya pravda.** (2003, August 9). [in Russian]. **20. Luganskaya pravda.** (2005, March 17). [in Russian]. **21. Klimov A. O.** (2002). Z istorii vuhilnoi kopalni № 1 (Stakhanovskoi shakhty imeni Ilicha) (From the history of coal mine № 1 (Stakhanov mine of the name of Illich)]. Proceedings of the International Scientific Conference '01 on the 280th Anniversary of the Discovery of Coal Mining in Donetsk Basin by M. Vepreyskiy and S. Chirkov. (pp. 93–97). Luhansk. [in Ukrainian]. **22. Luganskaya pravda.** (2006, September 19). [in Russian]. **23. Luganskaya pravda.** (2005, January 18). [in Russian]. **24. Luganskaya pravda.** (2004, August 19). [in Russian]. **25. Luganskaya pravda.** (2009, July 28). [in Russian]. **26. Izvestiya Luganshchiny.** (2004). 8. [in Russian]. **27. Luganskaya pravda.** (2003, October 28). [in Russian]. **28. Luganskaya pravda.** (2005, November 15). [in Russian]. **29. Luganskaya pravda.** (2006, September 2). [in Russian]. **30. Luganskaya pravda.** (2003,

July 19). [in Russian]. **31. Luganskaya pravda.** (2003, November 20). [in Russian]. **32. Izvestiya Donbassa.** (2004). 7, 1. [in Russian]. **33. Luganskaya pravda.** (2005, February 26). [in Russian]. **34. Luganskaya pravda.** (2006, August 10). [in Russian]. **35. Luganskaya pravda.** (2003, November 15). [in Russian]. **36. Luganskaya pravda.** (2003, April 17). [in Russian]. **37. Luganskaya pravda.** (2006, November 7). [in Russian]. **38. Luganskaya pravda.** (2005, January 20). (in Russian). **39. Luganskaya pravda.** (2006, September 16). [in Russian]. **40. Luganskaya pravda.** (2006, December 21). [in Russian]. **41. Luganskaya pravda.** (2006, November 25). [in Russian].

Климов А. О. Економічний розвиток Луганщини наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Стаття присвячена малодослідженій проблемі економічного розвитку Луганської області наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Зазначено, що протягом 1990-х рр. суспільство зіткнулося з серйозними труднощами, які супроводжували процес реставрації капіталізму. Це призвело до різкого падіння економіки через руйнацію старої системи господарювання та неможливість побудови нової, чому завадила відсутність нового економічного мислення посткомуністичного керівництва, зосередженого на присвоєнні колишньої суспільної власності та особистому збагаченні. Такі висновки автором зроблено внаслідок аналізу стану вугільної, металургійної, машинобудівної, хімічної галузей промисловості, а також сільського господарства Луганщини зазначеного періоду. Разом з тим, зазначено, що з початку ХХІ ст. в економіці краю почалися позитивні зрушення, що позначилися в якісних структурних змінах. Втім ця перебудова здійснювалась не в найкращий спосіб, з болісними наслідками для населення. В цілому зроблено висновок, що в цей час використати повною мірою інтелектуальний потенціал краю з його висококваліфікованими робітничими кадрами для створення нових виробництв на засадах інноваційних технологій не вдалося ані владі, ані підприємцям.

Ключові слова: Луганщина, реформи, криза, безробіття, промисловість, сільське господарство.

Климов А. А. Экономическое развитие Луганщины в конце ХХ – начале ХХІ в.

Статья посвящена малоизученной проблеме экономического развития Луганской области конца ХХ – начала ХХІ века. Отмечено, что в течение 1990-х гг. общество столкнулось с серьезными трудностями, которые сопровождали процесс реставрации капитализма. Это привело к резкому падению экономики из-за разрушения старой системы хозяйствования и невозможности построения новой, чему мешало отсутствие нового экономического мышления посткоммунистического руководства, сосредоточенного на присвоении бывшей общественной

собственности и личном обогащении. Такие выводы автором сделаны на основании анализа состояния угольной, металлургической, машиностроительной, химической отраслей промышленности, а также сельского хозяйства Луганщины указанного периода. Вместе с тем, отмечено, что с начала XXI века в экономике края начались положительные сдвиги, которые отразились в качественных структурных изменениях. Впрочем эта перестройка осуществлялась не лучшим образом, с тяжелыми последствиями для населения. В целом сделан вывод, что в это время использовать в полной мере интеллектуальный потенциал края с его высококвалифицированными рабочими кадрами для создания новых производств на основе инновационных технологий не удалось ни власти, ни предпринимателям.

Ключевые слова: Луганская область, реформы, кризис, безработица, промышленность, сельское хозяйство.

Klymov A. Economic development of Luhansk region at the end of the 20th century and the beginning of the 21st century

The article is devoted to the little-researched problem of economic development of Luhansk region at the end of the 20th century and the beginning of the 21st century. It is emphasized that at the end of the 20th century Lugansk region was the third after the Donetsk and Dnipropetrovsk regions in terms of industrial production and national income. The structure of the regional economy corresponded to the era of industrial development: the share of the coal industry was more than a quarter, metallurgy – almost a fifth, chemistry and petrochemistry, as well as mechanical engineering and metalworking – more than a tenth of the total production in Ukraine. But it is noted that during the 1990s society faced with serious difficulties that accompanied the restoration of capitalism. This led to a sharp decline in the economy due to the destruction of the old economic system and the inability to build a new one, which was hampered by the lack of new economic thinking post-communist leadership focused on the appropriation of former public property and personal enrichment. Such conclusions are made by the author on the basis of the analysis of the state of coal, metallurgical, mechanical engineering, chemical industries, as well as agriculture of the Luhansk region of the specified period.

At the same time, it is noted that since the beginning of the 21st century, positive changes have begun in the region's economy, which have been reflected in qualitative structural changes. By this time it was possible to capitalize on the economy, to start developing small and medium-sized businesses, to form the middle class. International technical assistance has been involved to revive the region's economy with the involvement of the UK Ministry for International Development. Significant role in this process was played by considerable investments, first of all, of foreign capital, which had considerable economic interest in the region. However, this restructuring was not carried out in the best way, with painful consequences for the population. On the whole, it was

concluded. that at this time to the full extent of the intellectual potential of the region with its highly skilled workforce for the creation of new industries on the basis of innovative technologies. neither the authorities nor the entrepreneurs managed.

Keywords: Luhansk region, reforms. crisis, unemployment, industry, agriculture.

Стаття надійшла до редакції 16.10.2019 р.

Прийнято до друку 25.10.2019 р.

Рецензент – д.і.н.. проф. Набока О. В.

УДК 94(477):37.017.7'192/193'

DOI 10.12958/2227-2844-2019-3(331)-118-127

О. Ю. Лаврі – аспірантка кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (Одеса)

E-mail: lavrioksana@gmail.com

ORSID <https://orcid.org/0000-0001-8412-3769>

ПРАКТИКА ВТІЛЕННЯ КОМУНІСТИЧНОГО ВИХОВАННЯ В 1920–1930-х рр. (БАТЬКИ І ДІТИ)

Проблемам сімейно-шлюбних відносин в СРСР присвятили свої праці багато радянських філософів та соціологів. Провідну роль зіграли розробники цивільного та сімейного права. Великий експеримент з руйнації старих традицій та побудови нових норм залишив слід і до сьогодні.

Надзвичайна велика увага приділялась виховному процесу – комуністичному вихованню. М. Калінін в своїй доповіді „Про комуністичне виховання” у 1940 році сказав: „На мою думку, виховання має визначений, цілеспрямований та систематизований вплив на психологію вихованця, для того, щоб нав’язати йому якості бажані вихователю. Мені здається, що таке формулювання в загальних рисах охоплює все те, що ми вкладаємо в поняття виховання: впровадження певного світобачення, моральності та правил людського спільного проживання; вироблення певних рис характеру та волі, звичок і смаків, розвиток певних фізичних властивостей тощо” (Бошко, 1952, с. 29).

Сутність сім’ї у формулюванні радянських теоретиків змінюється дуже швидко. Від простого співжиття без необхідності юридичного оформлення, до повернення цінності „коханню”. Вони писали про те, що пролетарська революція створює необхідні умови для того, щоб основою шлюбу було кохання, а не грошовий розрахунок, щоб шлюб був не короткостроковим, а в принципі пожиттєвим союзом. В умовах соціалізму, на думку теоретиків, сім’я мала бути дружнім колективом, який скріплений спільною ідеологією на „благо Батьківщини” та патріотичним вихованням дитини.

Під вихованням сім’ї розуміли сукупність рівня суспільно-політичної діяльності членів сімейного колективу та системи його політичних цінностей та норм, які передаються від дорослих до молодших членів сім’ї (Бородина, 1980, с. 17). Справа доходила до того, коли створювались спеціальні кафедри у вищих навчальних закладах. Виховувались спецагітатори, які їздили по селах та маленьких містах і розповідали населенню, як правильно виховувати дітей, і в чому полягає сутність радянської сім’ї.

Яким чином комуністи вели боротьбу за свідомість трудящих стосовно поглядів на сім’ю, кохання та шлюб? Все просто: вищезгадані

спецвихователі, які приїжджали „в гості” і розповідали про правильну радянську сім'ю (Лаптенюк, 1967, с. 46), публікувалися багато літературних творів (як художніх (Гумилевский, 2001), так і методичних), дітей брали в спецагони при школі.

Основними жанрами радянської літератури в середині і другій половині 1920-х років стали любовні та авантюрні романи, і аж ніяк не історії про партизанську боротьбу чи пролетарські здобутки. Основними сюжетними лініями цих романів були історії вільного кохання, перипетії міжособистісних стосунків та суїциди. Література епохи НЕПу розповідає про побут, моду на вільне кохання та епідемії самогубств. Проте, в житті цей романтизм ні до чого хорошого не призвів.

Після того, як вийшов перший кодекс 1918 року більшовики зрозуміли, що питання незареєстрованого шлюбу треба буде вирішувати, і негайно. Тому, що під час НЕПу з'явився новий вид шлюбу „сезонний”. Коли жінці обіцяли „пожиттєве кохання” та проживання разом, а через деякий час залишали саму. Були випадки коли до фактичного (незареєстрованого) шлюбу брали жінку задля допомоги в сезонному зборі врожаю. Принаймні, такі аргументи виставляли партійці, коли піднімали питання стосовно необхідності реєстрації шлюбу. Тому, в жовтні 1925 року було підняте питання про розгляд незареєстрованого шлюбу (Свердлов, 1949, с. 5–8). В кодексах пояснювалось це наступним: „Комуністичне виховання покоління, яке підрастає, розвиток його фізичних та духовних сил є важливим обов'язком сім'ї” (*Кодекс законів*, 1938, с. 5). Реєстрація шлюбу встановлювалась як в інтересах державних та суспільних так і з метою охорони особистих та майнових інтересів подружжя та дітей (Там само, с. 8). Комуністичний ідеал несумісний з релігійними, міщанськими та приватновласницький, нігілістичними уявленнями про сім'ю. Сім'я при соціалізмі та комунізмі – життєво-важливий феномен, який допомагає виховати справжніх будівельників нового світу. Без неї неможливо сформувати розвинену особистість комуністичного суспільства, багатою духовно, морально та фізично (Лаптенюк, 1967, с. 239).

Кажучи про виховання дітей професор А. Г. Харчев писав: „Думка, згідно якої в майбутньому, при комунізмі, сім'я „звільниться” від виховання дітей”. Можна вважати спростованою адже її неспроможність доказана. Сім'я залишається основним фактором формування характеру, звичок, моральних якостей, естетичних смаків дитини. Турбота про радянську сім'ю, в котрій гармонічно поєднуються суспільні та особисті інтереси громадян є однією з важливих задач Радянської держави (*Производственная деятельность*, 1972, с. 5–6).

Лицемірством стала констатація того, що через розруху Першої світової велика кількість дітей залишилися без батьків і стали безпритульними (але ж ми то розуміємо, що і інші війни стали причиною безпритульності). „Проте: „Радянська влада взяла на себе зобов'язання у

вихованні та просвітництві. Тисячі дітей, позбавлених батьків, були врятовані від голоду та безпритульності і отримали виховання в ДТК (дитячих трудових колоніях) та комунах” (Бошко, 1952, с. 29). Сам Сталін вказував, що дитина не може розвивати власні здібності при закритому режимі, без необхідної свободи та заохочення ініціативи Там само, с. 34). Він писав: „В нас не б’ють дитину, її дуже рідко карають, дають можливість стати на той шлях, який вона сама обере. Я думаю, що ніде немає такої турботи про дитину, як у нас в Радянському Союзі” (Там само, с. 25). Лицемірство в кожному слові.

Діти, які народжувались у таборах перебували у спеціальних яслах ГУЛАГу. З табірних ясел дітей переводили до звичайних дитячих будинків у два роки. Як правило, там їм міняли прізвища. У доповіді наркомуні внутрішніх справ СРСР Л. Берія до голови Раднаркомуні СРСР В. Молотова писалося, що дітям, яких було забрано в матерів і віддано до дитбудинків почали надавати нові імена і прізвища (Шмараева, 2014). Будинки були переповнені, санітарних норм не дотримувались. Через епідемію помирили і ті групи дітей, яких відправляли з таборів. Одна з колишніх ув’язнених згадувала, що з табору відправили групу дітей з одинадцяти чоловік до міського дитбудинку, і були шоковані, коли дізнались, що вся група невдовзі померла від епідемії (Белановский, 2014).

Неповнолітніх, які досягли 14 років, органи опіки зобов’язані влаштовувати на роботу на підприємствах, в МТС (машинно-тракторні станції), колгоспах, радгоспах, установах або для навчання в установи Міністерства трудових резервів, а також у технікуми чи в інші спеціальні навчальні заклади (*Сторінки історії*, 1990, с. 5).

При передачі дітей на патронувannya не дозволялось розлучати братів і сестер та влаштовувати їх по можливості в одній сім’ї, якщо їх не більше двох (принаймні так писалося в офіційних документах). Проте, водночас не допускалася передача на патронувannya в одну сім’ю більше двох дітей (Там само, с. 19). Що відверто могло слугувати від’єднанням від сім’ї. Але, ця риторика швидко зазнала змін. Починаючи з 1930-х років, нормою було розділяти дітей не те що з однієї сім’ї, навіть з однієї вулиці. Були приклади, коли дітей могли усиновити, але частіше траплялося так, що брали дівчат, в якості прислужниці в будинку (Белановский, 2014).

Психологи склали спеціальну анкету для вивчення психіки дитини. Багатосторінкові міркування стосувались того, чому дітей варто виховувати, задля чого з дитинства треба накладати обов’язок патріотичної любові до власної Батьківщини. Вони писали: „Природа влаштована так, що людина з’являється на світ малою дитиною. Поняття маленького є, перш за все констатацією розмірів зросту. Проте, ми називаємо дитину маленькою і тим самим виражаємо її фізичну та психічну слабкість, відсутність досвіду, неповноцінність. Бути дорослим

означає не тільки бути фізично зрілим, але також мати досвід, бути здоровим, бути у змозі працювати. Якщо, бути маленьким – неминучий початок, то стати дорослим – мета, яку треба досягнути” (Рюле, 1926, с. 3).

Не обійшлося без порівнянь між „пролетарською” дитиною та „буржуазною”. „Пролетарська дитина має те, чого немає в буржуазній дитини: органічний зв’язок з працею. Пролетарське існування побудоване на власній роботі. Пролетар не користується всім тим, що дісталось йому у спадок, не отримує ніяких комерційних та спекулятивних прибутків, не користується підтримкою багатих родичів, немає паразитичних доходів у вигляді прибутків, відсотків, синекури тощо. Все, що йому потрібно в житті, він має виробити власноруч та головою в тяжких умовах існування. Перш за все він робітник” (Там само, с. 75).

Вказували, що пролетарська дитина з самого початку має орієнтуватися на індивіда менше ніж на масу. Мовляв, вона має на ряду з індивідуальною душею масову душу. Незалежно від її індивідуального усвідомлення та її індивідуальних інтересів, вона має мислити та відчувати в дусі маси, а не самотужки. Масове відчуття, масове розуміння, масова дія слугують для дитини цінними ідеологічними та практичними засобами самозабезпеченням.

Етичний підсумок цієї орієнтації на масу, на колектив, в сенсі обов’язків всіх по відношенню до одного, це – солідарність. І перед пролетарською молоддю „вирує образ нового суспільства – суспільства іншого”, аніж те, з якого воно вийшло проти якого бореться. При цьому вона не допускає ніякого відступу, ніякого компромісу, ніякого руху назад. Їй здається абсурдною та соромною думка про те, щоб повернутися в якості „блудного сина” до переможного батька. В неї є відповідна мета: замість сучасного спотвореного суспільства, котре є тільки фразою та оманю – створити нове, дійсне, живе та життєве суспільство. З цим і виступає молодь (Там само, с. 77).

В спеціальній анкеті обстеження пролетарської дитини, можна знайти достатньо важливі пункти, які пояснювали політику комуністичного виховання:

1. „Чи є опорні моменти в поведінці дитини, які призводять вивести заключення про пролетарську класову психологію? В яких ознаках проявляється основна відмінність від буржуазних дітей (слова, дії, поведінка)? Чи носить психологічна структура при пролетарському укладі життя ще мілко-буржуазний характер або вже пролетарський? Як це пояснити з точки зору пролетарської середина?

2. Коли і де вперше дитина відчула класові протиріччя? В якій формі? Як відреагувала дитина на це переживання? Свідомо чи несвідомо? Чи залишило це явні сліди на психіці дитини? Чи викликало воно якісь тенденції?

3. Як склались домашні умови дитячого виховання (робота, житло, хвороби, алкоголь, кримінальне минуле, випадки смерті, самогубства, душевна хвороба)? Хто домінує в сім'ї? Чи носить виховання суворий, буркотливий, релігійний, ласкавий характер? Чи належать батько, мати, сестри до пролетарських чи буржуазних організацій? Що знає дитина про робочий рух, соціал-демократії, революції?.. Коли дитина бачиться з батьками (Загальні вечери, вечорами, неділями)? Що знає дитина про роботу батька? Яку участь батько бере в житті дитини?

6. Дитина – сирота? Незаконна? Чи переслідуються батьки за релігійні чи політичні переконання? Чи страждали вони за участь у запасові, революції, робочому русі? Чи були в тюрмі? Чи арештовувались поліцією?

9. Який шлюб в батьків? Чи беруть участь у вихованні дідусь чи бабуся, тітки? Чи моляться в сім'ї? Чи ходять до церкви? Читають Біблію? Чи ходять на прогулянку батьки та діти в неділю? Куди (пивні, танцюльки, цирк, зоологічний чад, екскурсії, подорожі)?

10. Які його улюблені розповіді? Улюблені особистості, герої? Тверезе мислення та відхилення від всього фантастичного?" (Там само, с. 78–80).

Батьки зобов'язані виховувати своїх дітей в дусі комунізму, безмежної відданості своїй батьківщині та безмежної любові до неї. Особливо в світі історичних рішень XIX з'їздів ВКП(б) варто вважати, що тільки ті батьки по-справжньому виконують свої зобов'язання перед дітьми та перед суспільством, котрі виховують в дітях радянський патріотизм, непорушне переконання в перемозі комунізму у світі, бажання віддавати всі свої сили побудові комуністичного суспільства (Рабинович, 1952, с. 108).

Соціологи вважали, що однією з проблем „старої/буржуазної” сім'ї – є проблема протиріч між поколіннями. Тому, для соціалістичної сім'ї вони намагались зробити умови „подолання ворожнечі та протиріч між інтересами старшого та молодшого поколінь”. „Відносини між батьками та дітьми в радянській сім'ї формуються під впливом тих нових суспільних умов, котрі приніс з собою соціалістичний суспільний устрій. З усуненням деспотичної батьківської влади зникло духовне розрізнення між поколіннями” (*Правовые вопросы*, 1968, с. 8).

Створюючи сімейно-шлюбні кодекси юристи писали, що основна мета цих документів — це перш за все захист прав дитини. З часом, з кожним кодексом, ці права зменшувались. Тобто, якщо перші кодекси надавали більше свободи дітям, останні надавали більше прав батькам (Там само, с. 9).

Радянська влада провела декілька експериментів стосовно того, яким чином має виглядати радянська сім'я. Якими мають бути батьки та яким чином мають виховуватись діти.

Найлегше „експерименти” проходили у великих містах. Проблемним полем залишалася сільська місцевість, там були „найбільш сильні залишки буржуазного сімейного устрою”. „Проте швидкий зріст колективізації сільського господарства, який охопив до кінця третього року першої п’ятирічки більше ніж 60% господарств. Супротив куркулів приходить до свого кінця. Перемога забезпечена: питання: „хто кого” в СРСР вирішене кінцево і безповоротно на користь соціалізму, проти комунізму” (*Несовершеннолетние правонарушители*, 1932, с. 3–4). Здійснення колективізації сільського господарства на базі соціалістичної індустріалізації країни виявилось головною умовою утворення нової колгоспної сім’ї, яка базується на суспільній праці рівноправ’я подружжя. Особистий заробіток членів сім’ї визначав трудодень (Лаптенюк, 1967, с. 84).

В неймовірно важких умовах Комуністична партія проводила велику роботу з впровадження в побут трудящих нової моралі. Ця робота базувалась на марксистсько-ленінській моралі (як вони вважали), на рішеннях партійних з’їздів та конференцій з питань побуту, на декретах Радянської влади щодо сім’ї. Партія направляла процес становлення комуністичних сімейно-шлюбних відносин, формувала необхідну/зручну для себе „радянську суспільну думку”.

Вони намагалися позбутись „соромних” перших років існування Радянської влади. Адже, вказівка на те, що шлюб не обов’язково реєструвати призвів до великої хвилі легковажних недовгострокових статевих відносин. Радянські юристи перенесли „на власних плечах” всі труднощі з переформатуванням такого соціального інституту як сім’я. Якщо першочерговим завданням було позбавлення від „тіні” та „переслідувань” церкви та „буржуазного типу шлюбу”, то подальшими завданнями були виправлення старих помилок та повернення до старого „буржуазного” законодавства, але зі своїми трактуваннями. Це легко помітити, читаючи кодекси послідовно, з усіма змінами. Спочатку в них вказується право всіх дітей бути законними, але вже в 1930-х роках цей момент забувається і в анкетах по оцінці психології дитини один з пунктів пов’язаний з законністю народження. Більшовики були „трохи нечесними” вказуючи лише одну причину безпритульності дітей – Перша світова війна. Під гаслами „боротьби” з безпритульністю, вони почали активно використовувати фразу в кодексі, мовляв, всі пункти та статті створені задля того, щоб захистити права дитини. Проте, паралельно з виходом кодексу створюється ряд ДТК, які, насправді, або не утримуються державою, або вкладаються мінімальні кошти. Соромна сторінка історії – Соловки будувались дитячими руками. В загальному, можна додати, що надавши законодавчу свободу коханню і вихованню дітей державою, більшовики і не очікували, що на практиці це буде схоже на суцільний хаос.

Список використаної літератури

- 1. Белановский Д. Семен Виленский** : „Реабилитировали те же, кто губил”. *Новая газета*. 2014. 29 октября. URL : <http://www.novayagazeta.ru/apps/gulag/65889.html> (22.09.2019).
- 2. Бородина Г. Я.** Политическая культура семьи и воспитания молодого поколения. *Культура семьи как объект социологического исследования*. Свердловск : УНЦ АН СССР, 1980. С. 16–23. **3. Бошко В. И.** Очерки советского семейного права. К. : Государственное издательство политической литературы, 1952. 371 с. **4. Гумилевский Л. И.** Игра в любовь. М. : ЗАО „Издательский дом Гелеос”, 2001. 191 с. **5. Кодекс законів про родину, опіку, одруження і про акти громадянського стану / Народний Комісаріат Юстиції. К. : Юридичне видавництво Народного Комісаріату Юстиції Союзу СРС, 1938. 160 с. **6. Лаптенко С.** Мораль и семья. Минск : Наука и техника, 1967. 248 с. **7. Несовершеннолетние правонарушители / Сост. Б. С. Утевский; Под ред. Я. А. Перель, А. А. Любимова. М. : Учредгиз, 1932. 68 с. **8. Правовые вопросы семьи и воспитания детей / Отв. ред. В. С. Тадевосян. М. : Юридическая литература, 1968. 184 с. **9. Производственная деятельность женщин и семья / ред. И. Н. Лушинский и др. М. : Издательство БГУ, 1972. 270 с. **10. Рабинович И. В.** Личные и имущественные отношения в советской семье. Ленинград : Издательство Ленинградского государственного ордена Ленина Университета имени А. А. Жданова, 1952. 159 с. **11. Рюле О.** Психика пролетарского ребенка. Москва-Ленинград : Государственное издательство, 1926. 80 с. **12. Свердлов Г. М.** Брак и развод. М. : Издательство академии наук СССР, 1949. 146 с. **13. Сторінки історії Української РСР : факти, проблеми, люди / За ред. Ю. Ю. Кондуфора; Упоряд. : С. В. Кульчицький, А. А. Чуб, Н. А. Дегтярьова. К. : Радянська школа, 1990. 336 с. **14. Шмараева Е.** Детство на каторге : ГУЛАГ для самых маленьких. *Аргумент*. 2014. 10 марта. URL : <http://argumentua.com/stati/detstvo-na-katorge-gulag-dlya-samykh-malenkikh> (22.09.2019).**********

Referenses

- 1. Belanovskiy, D.** (2014, October 29). Semen Vilenskiy : „Reabilitirovali te zhe, kto gubil” (Semyon Vilenskiy: „The same people who killed, then rehabilitated”). *Novaâ gazeta*. Retrieved from <http://www.novaya-gazeta.ru/apps/gulag/65889.html>. [in Russian]. **2. Bodorina, G.** (1980). Politicheskaya kul'tura semi i vospitaniya molodogo pokoleniya (Political culture of the family and education of younger generation) in *Kul'tura semi kak ob'ekt sotsiologicheskogo issledovaniya* (Culture of the family as an object of sociological research). (pp. 16–32). Sverdlovsk: UNTs AN SSSR (in Russian).

3. Boshko, V. I. (1952). *Ocherki sovetskogo semeynogo prava* (Essays on Soviet family law]. Kyiv : Gosudarstvennoye izdatelstvo politicheskoy literatury. [in Russian]. **4. Gumilevskiy, L. I.** (2001). *Igra v lyubov* (The game of love]. Moskow : ZAO „Izdatelskiy dom Geleos”. (in Russian]. **5. Kodeks zakoniv pro rodinu, opiku, odruzhennya i pro akti gromadyanskogo stanu** (Code of Laws about family, guardianship, marriage and acts of civil state]. (1938). Kyiv : Yuridichne vidavnytstvo Narodnogo komisariatu yustitsii Soyuzu RSR. [in Ukrainian]. **6. Laptенок, S.** (1967). *Moral i semia* (Moral and family]. Minsk : Nauka i tehnika. [in Russian]. **7. Perel, Ya. A., Lyubimov, A. A.** (Eds.). (1932). *Nesovershennoletniye pravonarushiteli* (Juvenile delinquents]. Moskow : Uchredgiz, 1932. 68 s. [in Russian]. **8. Tadevosyan, V. S.** (Ed.). (1968). *Pravovyye voprosy semi i vospitaniya detey* (Legal issues of the family and parenting]. Moskow : Yuridicheskaya literatura. [in Russian]. **9. Lushchinskiy, I. N.** (Ed.). (1972). *Proizvodstvennaya deyatel'nost zhenshchin i semya* (Women's production activities and the family]. Moskow : Izdatelstvo BGU. [in Russian]. **10. Rabinovich, I. V.** (1952). *Lichnye i imuschestvennye otnosheniya v sovetskoi semie* (Personal and property relations in the Soviet family]. Leningrad : Izdatelstvo Leningradskogo gosudarstvennogo ordena Lenina Universiteta imeni A. Zdanova. [in Russian]. **11. Ryule, O.** (1926). *Psikhika proletarskogo rebenka* (The psyche of the proletarian child]. Moskow-Leningrad : Gosudarstvennoye izdatelstvo. [in Russian]. **12. Sverdlov, G.** (1949). *Brak i razvod* (Marriage and Divorce]. Moskow : Izdatelstvo akademii nauk SSSR [in Russian]. **13. Kondufor, Yu. Yu.** (Ed.). (1990). *Storinky istorii Ukrainskoi RSR : fakty, problemy, liudy* (Pages of history of the Ukrainian SSR: facts, problems, people]. Ryiv : Radyanska shkola. [in Ukrainian]. **14. Shmarayeva, E.** (2014, March 10). *Detstvo na katorge : GULAG dlya samykh malenkikh* (Childhood in penal servitude: the Gulag for the smallest]. *Argument*. Retrieved from <http://argumentua.com /stati/detstvo-na-katorge-gulag-dlya-samykh-malenkikh>. [in Russian].

Лаврі О. Ю. Практика втілення комуністичного виховання в 1920–1930-х роках (Батьки і діти)

Стаття базується на дослідженні, яке було опубліковано в попередньому випуску вісника. В даному випадку надаються приклади виховання дітей владою по відношенню до батьків, а дітей сиріт по відношенню до суспільства. На жаль, початковий етап становлення комуністичного виховання не приніс із собою нічого хорошого. Влада намагалась надати свободу відносинам між чоловіком і жінкою, а отримала сотні пар, які так і не змогли дійти до омріяного рівноправ'я або кохання назавжди. Влада намагалась розписати яким чином варто виховувати дітей, а на справі вийшло, що дітям краще рости під контролем батьків, а не державних представників. Влада запропонувала утворювати спеціальні дитячі будинки, щоб допомогти безхатченкам, а

на ділі вийшло, що проживали в умовах знущань, недоїдань, гвалтувань. Починаючи свою діяльність із боротьби з усіма „ворогами”, держава так і залишилась на політиці постійної боротьби (не тільки із зовнішнім ворогом, а й внутрішнім), призвівши до віддалення відносин між дітьми та батьками, між братами і сестрами, між родичами. Згадайте передачу „Жди меня”, під час якої люди розповідали власні історії того хто як загубився. Експеримент радянської влади не вдавсь, врешті решт все повернулось назад (коло замкнулося). Та чи варті були ці всі експерименти того? І кому за них прийшлося відповідати?

Ключові слова: комуністичне виховання, Українська РСР, пролетарська дитина, радянська сім'я, комуністична партія, сімейний кодекс, НЕП, ДТК, МТС.

Лаври О. Ю. Практика втілення комуністичного виховання в 1920–1930-х гг. (Отцы и дети)

Стаття базується на дослідженні, яке було опубліковано в передньому випуску вестника. В даному випадку надаються приклади виховання дітей властями по відношенню до батьків, а дітей сиріт по відношенню до суспільства. На жаль, початковий етап становлення комуністичного виховання не приніс нічого хорошого. Влада намагалась надати свободу відносинам між чоловіком і жінкою, а отримала сотні пар, які так і не змогли прийти до бажаного рівноправ'я або нескінченної любові. Влада намагалась розписати який спосіб слід виховувати дітей, а насправді отрималося, що дітям краще рости під контролем батьків, а не державних представників. Влада запропонувала створювати спеціальні дитячі будинки, щоб допомогти бездомним, а насправді отрималося, що проживали в умовах знущань, недоедання, насильства. Починаючи свою діяльність з боротьби з усіма „ворогами”, держава так і залишилась в політиці постійної боротьби (не тільки з зовнішнім ворогом, а й внутрішнім), привела до віддалення відносин між дітьми і батьками, між братами і сестрами, між родичами. Згадайте передачу „Жди меня”, в час якої люди розповідали власні історії того хто як загубився. Експеримент радянської влади не вдавсь, в кінці кінців все повернулось назад (коло замкнулося). Але чи варті були ці всі експерименти того? І кому за них прийшлося відповідати?

Ключевые слова: комуністичне виховання, Українська РСР, пролетарський дитина, радянська сім'я, комуністична партія, сімейний кодекс, НЕП, ГТК, МТС.

Lavri O. Practice of the implementation of communistic education in the 1920s – 1930s (Parents and children)

The article is based on a study that was published in a previous issue of the newsletter. In this case, examples are given of the upbringing of children by the authorities in relation to parents, and by orphans in relation to society. Unfortunately, the initial stage of the formation of communist education did not bring anything good with it. The authorities tried to give freedom to the relationship between a man and a woman, but got hundreds of couples who could not come to the desired equality or infinite love. The authorities tried to paint how children should be raised, but in fact, it turned out that it is better for children to grow under the control of their parents, and not state representatives. The authorities suggested creating special orphanages to help the homeless, but in reality it turned out that they lived in conditions of bullying, malnutrition, and violence. Starting with the struggle against all “enemies”, the state remained in a policy of constant struggle (not only with the external enemy, but also with the internal one), leading to the alienation of relations between children and parents, between brothers and sisters, between relatives. Remember the program “Wait for me”, during which people told their own stories of someone who was lost. The experiment of the Soviet government failed, in the end everything returned back (the circle closed). But were all these experiments worth it? And who had to answer for them?

Key words: communist education, Ukrainian SSR, proletarian child, Soviet family, communist party, family code, NEP, DTP, MTS.

Стаття надійшла до редакції 16.10.2019 р.

Прийнято до друку 25.10.2019 р.

Рецензент – д.і.н., проф. Набока О. В.

УДК 94(477.8) „1918/1919”

DOI 10.12958/2227-2844-2019-3(331)-128-138

О. В. Набока – доктор історичних наук, завідувач кафедри історії України ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (м. Старобільськ)

E-mail: snaboka9@gmail.com

ORSID <https://orcid.org/0000-0003-1678-9475>

ЗАХІДНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПОЛІТИКИ США У СХІДНІЙ АЗІЇ У ХІХ СТ.

Розвиток української історіографії на сучасному етапі, серед іншого, характеризується збільшенням наукового інтересу до проблем, пов'язаних із історією міжнародних відносин у Східній Азії. Зокрема, досить популярною темою для наукових розвідок є східноазійська політика США у досліджуваній період, яка багато у чому, визначила майбутній міжнародний порядок, який існує на сучасному етапі. При цьому, важливим уявляється аналіз досягнень представників іноземної історичної науки, які і різні часи розглядали ті чи інші аспекти проблематики, яка вивчається.

Західні науковці зробили значний внесок у вивчення американської політики у Східній Азії в ХІХ ст. Це пов'язано з тим, що історики США та європейських країн розуміли необхідність важливості дослідження теми, оскільки тихоокеанський регіон був у зоні особливої уваги провідних західних держав, починаючи з першої половини ХІХ ст. Саме тому всебічне та детальне дослідження різних аспектів цієї проблематики вважалося важливою умовою вироблення оптимального зовнішньополітичного курсу відносно країн Східної Азії.

Перші фундаментальні дослідження, в яких розглядалася історія американської політики в Тихому океані, почали з'являтися вже наприкінці ХІХ ст. – у першій чверті ХХ ст. Характерною ознакою розвитку історіографії того періоду було те, що процес оформлення принципів східноазійської політики США ще був далекий до завершення і науковці намагалися не просто викласти історичні події, але і виробити власні рекомендації стосовно її оптимізації та подальшого розвитку. Досить часто лунала і критика зовнішньополітичних ініціатив Білого дому, оскільки не всі історики були, наприклад, готові визнати правильність відмови Вашингтона від активної експансіоністської політики на користь співробітництва з Великою Британією та Японією.

Саме в цьому контексті слід розглядати фундаментальну працю Тайлера Деннета „Americans in Eastern Asia” (Dennet, 1922), яка вийшла друком у 1922 р. У книзі розглянута історія тихоокеанської зовнішньої політики США починаючи від кінця ХVІІІ ст. і закінчуючи проголошенням доктрини Хея у 1899 р. Значна увага приділена аналізу

діяльності провідних політичних діячів та дипломатів США в Східній Азії, зокрема П. Паркера, М. Перрі, Дж. Ріда, А. Бурлінгейма, Т. Харріса, Ч. Де Лонга та ін.

Досить докладно показані причини переходу від спроб створення колоніальної імперії за рахунок завоювання островів Тайвань, Бонін та Лю-Чу в 40–50-х рр. XIX ст. до більш обережної та поміркованої політики співробітництва з іншими західними державами в Японії та Китаї у 60–70-х рр. XIX ст. Деннет пов'язував такі тенденції зовнішньополітичного курсу Білого дому з громадянською війною 1861–1866 рр., яка змусила керівників США на час забути про проведення активних дій в Тихому океані, що дозволило конкурентам, насамперед Великій Британії, зайняти лідируючі позиції в регіоні. Натомість Вашингтон, незважаючи на протести деяких представників дипломатичного корпусу, таких як посол в Японії Т. Харріс, взяв курс на співробітництво з своїм найближчим конкурентом. Головним ініціатором проведення нового східноазійського курсу, на думку Т. Деннета, був Державний секретар США У. Сьюард, який добився відставки Харріса та призначив на його місце лояльнішого Праяна. У Китаї послом США також став прибічник обережної політики та співробітництва з Великою Британією Бурлінгейм.

У той же час, на думку Т. Деннета, в США залишалися прибічники більш рішучого курсу, які намагалися реалізувати проект створення колоніальної імперії. Серед них був і американський консул в Амої Лежандр, діяльність якого також описується в книзі. Зокрема, у 1867 р. він намагався реанімувати ідею захоплення США острова Тайвань, вперше висловлену в 50-х рр. XIX ст. комодором М. Перрі та посланцем Вашингтона в Китаї в період другої „опіумної” війни П. Паркером. Проте, як зазначається в праці Деннета, в умовах панування обережних підходів до східноазійської політики в Білому Домі, ініціативи Лежандра не отримали належної уваги.

У цілому, хоча Деннет і виправдовував перехід до співробітництва з Великою Британією, а в кінці 60-х рр. XIX ст. – з Японією, при проведенні політики в Східній Азії, все ж, явно симпатизував прибічникам створення колоніальної імперії. Він багато уваги приділяв аналізу „втрачених можливостей” США у Східній Азії в досліджуваний період.

Все ж, Деннет був змушений визнавати успіхи політичної лінії в Східній Азії, яка була визначена Сьюардом. Саме співробітництво з Великою Британією та Японією дозволило США отримати можливість для проникнення на корейський ринок, яку для них у 1876 р. відкрили японські війська. У цілому, саме цей науковець вперше висловив думку про те, що наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. XIX ст. Білий дім підтримав претензії Японії відносно островів Лю-Чу, Тайвань та Кореї в

обмін на безперешкодний доступ американського капіталу на ці території.

Слід також відзначити, що саме Деннет серед головних причин формування неформального геополітичного союзу США, Великої Британії та Японії в першій половині 70-х рр. XIX ст. виділив зростаюче протистояння з Російською імперією, яка в цей період стрімко нарощувала свою присутність у Східній Азії.

В цілому ж праця Деннета містить докладний аналіз американської політики в тихоокеанському регіоні, заснований на використанні великої кількості маловідомих джерел. Це зумовлює її велику цінність для проведення нашого дослідження.

Протилежні Деннету думки висловлює професор історії Далекого Сходу Стенфордського університету Р. Тріт у праці „The early diplomatic relations between the United States and Japan, 1853–1865” (Treat, 1917), яка була опублікована у 1917 р. У ній докладно описуються події, пов’язані із відкриттям Ніххону для західної торгівлі комодором Перрі у 1853–1854 рр., діяльністю першого американського представника в Едо Харріса та укладенням їм договору „Про дружбу та торгівлю” 1858 р. з бакуфу. Також розглядається участь США в боротьбі міжнародної коаліції проти антизахідного руху в Японії у 1863–1865 рр.

На відміну від Деннета, Тріт в цілому підтримував дії Державного секретаря Сьюарда та його ставленика в Японії Праяна, які були активними, але все ж таки незначними учасниками союзу західних держав, які в першій половині 60-х рр. XIX ст. виступили проти даймьо, які боролися за нове закриття Японії для іноземної торгівлі. Звичайно, на думку американського історика, це був вимушений крок, оскільки США навряд змогли б утримати свої позиції в Японії в умовах, коли більшість ресурсів була задіяна для перемоги над Конфедерацією у громадянській війні. Натомість, навіть надаючи тільки моральну підтримку діям Великої Британії, Франції, Голландії у 60-х рр. XIX ст. в Японії, Вашингтон отримав максимум політичних дивідендів. Зокрема, йому вдалося обстоювати зниження митних тарифів для імпорту американських товарів в японські відкриті порти – головної умови, яка саме за ініціативи Білого дому була включена в нові договірні документи, укладені із сьогунським урядом в цей період.

Деннет досить скептично ставився до досягнень Сьюарда та Праяна, а Тріт повністю схвалював позицію цих політичних діячів, яка, на його думку, була найоптимальнішою за конкретних історичних обставин. Також слід відзначити детальний аналіз наслідків укладення Праяном нових політичних угод з бакуфу у 1863–1865 рр., зроблений Трітом. Вони, на думку автора, значно зміцнили економічні позиції американських фірм у цей період та дозволили їм знайти достатньо великі ринки збуту для своїх товарів.

Американським спробам встановити своє панування на острові Піль в 50-х рр. XIX ст., серед іншого, присвячено дослідження американського історика Л. Шолмонделей „The history of the Bonin islands from 1827–1876” (Cholmondeley, 1915), яка вийшла друком у 1915 р. У праці висвітлюється боротьба провідних держав, в тому числі і США, за володіння цією групою островів у Тихому океані.

Хоча автор і визнавав, що дана територія була відкрита англійським мореплавцем В. Бічі у 1827 р., все ж він ставив під сумнів англійські претензії на неї. Він цілком виправдовував дії комодора Перрі, який у 1853 р. фактично викупив невелику колонію, яка існувала на одному з островів архіпелагу – Піль, та проголосив її американською власністю. Вчений погоджувався з комодором в тому, що серед мешканців острова майже не було підданих британської корони, натомість саме американський громадянин Н. Сейворі фактично очолював колонію до прибуття сюди американської тихоокеанської ескадри. Саме діяльність останнього достатньо детально описана Шолмонделеем для того, щоб довести законність американських претензій на острів. У той час, на думку автора, про англійську присутність на острові нагадувала лише невелика мідна табличка, яка була прибита Бічі до великого дерева.

У праці з'ясовано причини відмови американців у 70-х рр. XIX ст. від островів Бонін на користь японців. Це, на думку автора, було пов'язано з тим, що уряд мікадо гарантував збереження тут американських економічних позицій, що, в свою чергу, зберігало ресурси, необхідні для того, щоб обстоювати належність колонії на острові Піль до США.

Таким чином, Шолмонделей виправдовував експансивну політику США в Східній Азії, вважаючи, що захоплення островів в Тихому океані є законним правом Вашингтона, оскільки інші держави були мало зацікавлені у „розповсюдженні цивілізації” на цих територіях. Саме встановлення цивілізованих норм життя автор вважав головною причиною розповсюдження американського впливу в східноазійському регіоні.

Аналізуючи розвиток західної історіографії щодо досліджуваної проблеми, слід згадати, що найбільш популярним героєм історичних досліджень в американських істориків був видатний політичний діяч та військовий – комодор Перрі, який у 1854 р. відкрив Японію для іноземної торгівлі. Перші його біографії з'явилися вже в останній чверті XIX ст. Проте і сьогодні в США проводяться та публікуються дослідження різних аспектів діяльності прославленого комодора.

Перша докладна біографія Перрі під назвою „Perry, Matthew Calbraith, 1794-1858.: a typical American naval officer” (Griffis, 1887) була написана американським дослідником В. Гріффітсом ще у 1887 р. У книжці висвітлюється діяльність комодора в різні часи, його участь у війнах, які вели Сполучені Штати в першій половині XIX ст., зокрема у

війні з Мексикою 1846–1848 рр., де майбутній відкривач Японії вперше проявив свої військові таланти, що в майбутньому дало йому можливість зайняти посаду командора тихоокеанської ескадри.

Звісно, що значна частина праці Гріффітса присвячена висвітленню походу американської ескадри в Японію в 1852–1854 рр. Автор повністю виправдовує дії Перрі, в роботі відсутній критичний підхід в аналізі діяльності великого командора.

Такий підхід проявився і в роботі американського історика Дж. Шрьодера „Matthew Calbraith Perry: antebellum sailor and diplomat” (Schhoroeder, 1943), яка була опублікована у 1943 р. Враховуючи те, що праця написана в період Другої світової війни, коли США вели бойові дії проти японців, вона є панегіриком Перрі, що, на думку автора, надав Японії історичний шанс для цивілізованого розвитку, яким, однак, вона так і не змогла скористатися. Звичайно, що японці показані дикунами, а жорстке і часто неповажне ставлення до них з боку видатного американського дипломата пояснюється реакцією на їхню „природну” агресивність, варварство і хитрість.

Тільки наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. стали з’являтися численні історичні праці, в яких робляться спроби критичного аналізу діяльності командора Перрі. Серед книг, які були опубліковані в цей період, відзначимо праці таких науковців, як В. Бізлі (Beasley, 2002), Г. Фейфер (Feifer, 2006), Дж. Міллер (Miller, 2008), Д. Вітнер (Wittner, 2005) та ін.

Докладний аналіз подій, пов’язаних з американськими дослідженнями острова Тайвань, які були здійснені за наказом командора Перрі у 1854 р., наводить у своїй праці „Yankees in the land of the gods: Commodore Perry and the opening of Japan” (Wiley, 1990) американський вчений П. Вілей. В опублікованій у 1990 р. книжці показано спроби М. Перрі добитися приєднання острова до США, ярим прибічником чого він виступав. Для того, щоб доказати необхідність анексії острова, у 1854 р., за наказом командора, там було проведено ряд експедицій, метою яких було дослідити перспективи використання Тайваню як бази, де військові кораблі могли б поповнювати запаси вугілля. Саме з цією метою, на думку автора, Перрі і намагався домогтися від Білого дому його відділення від Цинської імперії та подальшого включення у склад колоніальної імперії США в Тихому океані.

Участь США у придушенні тайпінського повстання в Китаї наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. ХІХ ст. проаналізована в статті американського історика Дж. Раппа „Clashing Dilemmas: Hong Rengan, Issachar Roberts, and a Taiping „Murder” Mystery” (Rapp, 2008). У праці увага автора зосереджена на висвітленні діяльності американського місіонера Іссахара Робертса, який на початку 60-х рр. ХІХ ст. перебував в Нанкіні – столиці тайпінської держави Тайпін-тянго. Коли ж він спробував покинути Нанкін, на священика був здійснений напад,

організований прем'єр-міністром держави Хонг Ренганом, який особисто зарубав хлопчика – помічника Робертса. Потім цей факт став для західної спільноти доказом варварства й жорстокості тайпінів та слугував моральним виправданням втручання США і європейських держав у придушення їх повстання.

На основі аналізу маловідомих джерел Рапп стверджує, що обставини нападу Хонг Ренгана на Робертса були повністю вигадані місіонером, який був незадоволений тим, що останній заборонив йому проповідувати християнство в Тайпін-тянго. Все ж, історія про жорстоко вбитого хлопчика була використана великими державами для того, щоб виправдати військову кампанію проти тайпінів, яка розпочалася на початку 60-х рр. XIX ст.

Важливою для аналізу американської політики в 60-х рр. XIX ст. у Китаї є стаття американського дослідника Дж. Шрекера „For the Equality of Men – For the Equality of Nations”: Anson Burlingame and China's First Embassy to the United States, 1868” (Schrecker, 2010). У ній висвітлюється діяльність А. Бурлінгейма – який з 1861 до 1867 р. був американським послом у Пекіні, а в 1868 р. – запрошений китайським урядом очолити китайську місію у США та провідних державах Європи. У 1868 р., під час перебування посольства в Вашингтоні, Бурлінгейму вдалося укласти нову американсько-китайську угоду, згідно з якою між країнами встановлювалися дружні та взаємовигідні відносини. Такий дипломатичний прорив, на думку Шрекера, був пов'язаний із тим, що керівник китайської місії мав великі зв'язки всередині республіканської партії США та був особистим другом Державного секретаря У. Сьюарда. Це і дозволило йому добитися від Вашингтона поступок, в той час як інші держави, які відвідало посольство Пекіна, відкинуло китайські ініціативи щодо перегляду нерівноправних договорів.

Все це, на думку автора, свідчить про те, що незважаючи на залежність США у китайських справах від Великої Британії, все ж Вашингтон намагався проводити самостійний курс, спрямований на розвиток дружніх відносин між „найстарішою та наймолодшою націями”.

Значний внесок у дослідження політики США відносно країн Східної Азії в XIX ст. внесли японські та китайські історики. Зазначимо, що в нашому дослідженні використано праці представників східної історіографії, перекладені європейськими мовами.

Зокрема, слід виділити книжки таких китайських істориків, як Лю Да Нянь, Фань Вэнь-Лань, Цинь Бень-лі, Шэн Ху. Більшість з них написані у 50–60-х рр. XX ст., в період правління в Китаї комуністичної партії на чолі з Мао Цзедунем. Відповідно, для них характерна значна заідеологізованість, яка зменшує їх наукову цінність. Однак у вищезгаданих працях детально відображений процес закабалення Китаю західними державами під час першої та другої „опіумних” війн. США, на

думку китайських істориків, виступали єдиним фронтом з іншими великими державами в процесі перетворення Цинської імперії на колонію Заходу.

Що ж стосується представників японської історіографії, то вони по-різному трактують політику США відносно своєї країни в період, який досліджується. Зокрема, слід згадати книгу Іназо Нітобі „The intercourse between the United States and Japan. An historical sketch” (Inazo Nitobe, 1891).

У згаданій праці автор в цілому позитивно оцінював роль Сполучених Штатів в історичному розвитку Японії починаючи із середини XIX ст. На його думку, відкриття країни в 1854 р. сприяло її переходу від традиційного, середньовічного устрою до широкої модернізації всіх галузей японського життя. Крім того, страх перед „людьми з заходу” нарешті заставив японців переглянути свої погляди на політичні процеси всередині країни. Замість розділеної на окремі князівства, на чолі з ослабленим сьогунатом, вона перетворилася на міцну промислову державу під керівництвом великого імператора-мікадо.

Крім того, Іназо Нітобі відзначив, що саме американці підтримували японців в приєднанні до Японії островів Лю-Чу, у розв’язанні кризи на Тайвані у 1874 р., а також у відкритті Кореї для японської торгівлі у 1876 р. Саме США, на його думку, сприяли тому, що його батьківщина в останній чверті XIX ст. перетворилася на велику державу та приєднала нові території.

Водночас автор відзначив і негативний бік американського проникнення. Зокрема, під впливом Заходу занепадала унікальна японська традиційна культура, яка також сприяла підйому Японії в досліджуваний період.

Вивченню обставин військової експедиції Японії до Кореї у 1876 р., яка була підтримана США, присвячена наукова стаття „Lessons” of the Past: The Use and Misuse of History in Modern Japanese History” (Yoko N Kato) наукового співробітника Токійського університету Йоко Н Като. Автор статті не став виправдовувати дії тогочасного японського уряду, який, на його думку, підтасовував факти для того, щоб виправдати втручання у корейські справи в досліджуваний період. Зокрема, він провів порівняльний аналіз звітів капітана корабля „Унуо”, в яких описуються обставини нападу корейців на даний корабель у 1875 р. Вчений звернув увагу на те, що попередня інформація в них була викривлена, щоб показати мешканців Кореї варварами, які не визнають цивілізованих законів. Це і дало привід для військової експедиції, здійсненої у 1876 р.

Таким чином, праці представників західної історіографії дозволили не тільки ознайомитися із фактичним матеріалом, а й простежити еволюцію поглядів на політику США в 30–70-х рр. XIX ст. в різні етапи розвитку американської історичної думки. Окрім того, як

показав аналіз західної історіографії, дослідження східноазійської політики Вашингтона в 30–70-х рр. XIX ст. англомовними, китайськими та японськими науковцями відбувалися досить динамічно. У той же час необхідно пам'ятати про важливість критичного підходу при науковому аналізі даних робіт, оскільки часто їх головним завданням є виправдання політики західних держав відносно країн Східної Азії. Разом з тим вони дають можливість зрозуміти сутність підходу Заходу до міжнародних проблем в цьому регіоні.

References

1. **Beasley, W.** (2002). *The Perry mission to Japan, 1853–1854*. (Vols. 1–2). N. Y. : Surrey.
2. **Cholmondeley, L.** (1915). *The history of the Bonin islands from 1827–1876*. L. : Constable & Co.
3. **Dennet, T.** (1922). *Americans in Eastern Asia*. N. Y. : The Macmillan company.
4. **Feifer, G.** (2006). *Breaking open Japan: Commodore Perry, Lord Abe and American imperialism in 1853*. N. Y. : Harper Collins publishers.
5. **Griffis, W. E.** (1887). *Perry, Matthew Calbraith, 1794–1858 : a typical American naval officer*. Boston : Cupples and Hurd.
6. **Inazo (Ota) Nitobe.** (1891). *The intercourse between the United States and Japan. An historical sketch*. Baltimore : Johns Hopkins press.
7. **Miller, J.** (2008). *American political and cultural. Perspectives on Japan : from Perry to Obama*. W. : Lexington books.
8. **Rapp, J.** (2008). Clashing Dilemmas: Hong Rengan, Issachar Roberts, and a Taiping „Murder” Mystery. *Journal of Historical Biography, Autumn*, 27–58.
9. **Schhoroeder, J.** (1943). *Matthew Calbraith Perry : antebellum sailor and diplomat*. Annapolis. : Naval Institute press.
10. **Schrecker, J.** (2010). „For the Equality of Men – For the Equality of Nations” : Anson Burlingame and China’s First Embassy to the United States, 1868. *Journal of American-East Asian Relations*, 17, 9–34.
11. **Treat, P.** (1917). *The early diplomatic relations between the United States and Japan, 1853–1865*. W. : John Hopkins Press.
12. **Wiley, P.** (1990). *Yankees in the land of the gods : Commodore Rerry and the opening of Japan*. N. Y. : Viking.
13. **Wittner, D.** (2005). *Commodore Matthew Perry and Perry’s expedition to Japan*. N. Y. : Rosen publishing group.
14. **Yoko N Kato.** (2007). „Lessons” of the Past : the Use and Misuse of History in Modern Japanese History. Retrieved from <http://www.archivists.org/publications/proceedings/accesstoarchives/index.asp?prnt>.

Набока О. В. Західна історіографія політики США у Східній Азії у XIX ст.

У статті проаналізовано головні досягнення західних вчених-істориків у процесі вивчення східноазійської політики США у XIX ст. Автор статті робить висновок про те, що західні науковці зробили значний внесок у вивчення американської політики у Східній Азії в

XIX ст. Це пов'язано з тим, що історики США та європейських країн розуміли необхідність важливості дослідження теми, оскільки тихоокеанський регіон був у зоні особливої уваги провідних західних держав, починаючи з першої половини XIX ст. Саме тому всебічне та детальне дослідження різних аспектів цієї проблематики вважалося важливою умовою вироблення оптимального зовнішньополітичного курсу відносно країн Східної Азії. Перші фундаментальні дослідження, в яких розглядалася історія американської політики в Тихому океані, почали з'являтися вже наприкінці XIX – у першій чверті XX ст. У статті зазначається, що характерною ознакою розвитку західної історіографії є те, що науковці намагалися не просто викласти історичні події, але і виробити власні рекомендації стосовно її оптимізації та подальшого розвитку. Досить часто лунала і критика зовнішньополітичних ініціатив Білого дому.

На думку автора, праці представників західної історіографії дозволили не тільки ознайомитися із фактичним матеріалом, а й простежити еволюцію поглядів на політику США у XIX ст. в різні етапи розвитку американської історичної думки. Окрім того, як показав аналіз західної історіографії, дослідження східноазійської політики Вашингтона рр. XIX ст. англомовними, китайськими та японськими науковцями відбувалися досить динамічно. У той же час необхідно пам'ятати про важливість критичного підходу при науковому аналізі даних робіт, оскільки часто їх головним завданням є виправдання політики західних держав відносно країн Східної Азії. Разом з тим вони дають можливість зрозуміти сутність підходу Заходу до міжнародних проблем в цьому регіоні.

Ключові слова: США, Східна Азія, західна історіографія, історична школа США, японська історична школа.

Набока А. В. Западная историография политики США в Восточной Азии в XIX в.

В статье проанализированы главные достижения западных ученых-историков в процессе изучения политики США в Восточной Азии в XIX в. Автор статьи делает вывод о том, что западные ученые внесли значительный вклад в изучение американской политики в Восточной Азии в XIX в. Это связано с тем, что историки США и европейских стран понимали необходимость важность исследования темы, поскольку тихоокеанский регион был в зоне особого внимания ведущих западных государств, начиная с первой половины XIX в. Именно поэтому всестороннее и детальное исследование различных аспектов этой проблематики считалось важным условием выработки оптимального внешнеполитического курса в отношении стран Восточной Азии. Первые фундаментальные исследования, в которых рассматривалась история американской политики в Тихом океане,

начали появляться уже в конце XIX – в первой четверти XX в. В статье отмечается, что характерной чертой развития западной историографии является то, что ученые пытались не просто детально осветить исторические события, но и выработать собственные рекомендации относительно ее оптимизации и дальнейшего развития. Достаточно часто звучала и критика внешнеполитических инициатив Белого дома в Восточной Азии.

По мнению автора, труды представителей западной историографии позволили не только ознакомиться с фактическим материалом, но и дали возможность проследить эволюцию взглядов на политику США в XIX в. в разные этапы развития американской исторической мысли. Кроме того, как показал анализ западной историографии, исследование восточноазиатской политики Вашингтона англоязычными, китайскими и японскими учеными проходило довольно динамично. В то же время необходимо помнить о важности критического подхода при научном анализе данных работ, поскольку часто их главной задачей является оправдание политики западных государств в отношении стран Восточной Азии. Вместе с тем они дают возможность понять сущность подхода Запада к международным проблемам в регионе.

Ключевые слова: США, Восточная Азия, западная историография, историческая школа США, японская историческая школа.

Naboka A. V. Western historiography of US policy in East Asia in the 19th century

The article analyses the main achievements of Western historical scientists in the process of studying U.S. policy in East Asia in the 19th century. The author of the article concludes that, That Western scholars made significant contributions to the study of American politics in East Asia in the 19th century. This is due to, That historians of the United States and European countries understood the importance of exploring the subject, As the Pacific region was in the area of special attention of the leading Western states, Since the first half of the 19th century. That is why a comprehensive and detailed study of various aspects of this issue was considered important for the development of an optimal foreign policy course for the countries of East Asia. The first fundamental studies, which examined the history of American politics in the Pacific Ocean, began to appear in the late 19th — in the first quarter of the 20th century. The article notes that the characteristic feature of the development of Western historiography is that scientists tried not only to cover historical events in detail, but also to make their own recommendations for its optimization and further development. There has also been frequent criticism of White House foreign policy initiatives in East Asia. According to the author, the works of representatives of Western historiography made it possible not only to get acquainted with the actual material, but also to trace

the evolution of views on US politics in the 19th century to different stages of the development of American historical thought. In addition, as the analysis of Western historiography showed, the study of East Asian policy of Washington by English-speaking, Chinese and Japanese scientists took place quite dynamically. At the same time, it is necessary to bear in mind the importance of a critical approach in the scientific analysis of these works, as their main task is often to justify the policies of Western States towards the countries of East Asia. At the same time, they provide an opportunity to understand the West's approach to international problems in the region.

Key words: USA, East Asia, Western historiography, historical school of the USA, Japanese historical school.

Стаття надійшла до редакції 16.10.2019 р.

Прийнято до друку 25.10.2019 р.

Рецензент – д.і.н., проф. Набока О. В.

УДК 94:327-027.21(73),,187/189”

DOI 10.12958/2227-2844-2019-8(331)-139-152

Т. І. П'ятничук – кандидат історичних наук, викладач суспільних дисциплін Чернівецького вищого комерційного училища при Київському національному торговельно-економічному університеті (ЧВКУ КНТЕУ); старший науковий співробітник Науково-дослідного Центру буковинознавства (м. Чернівці)

E-mail: taras13a@gmail.com.

ORSID <https://orcid.org/0000-0002-5285-2067>

ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДГРУНТЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ США В ПЕРІОД „ПОЗОЛОЧЕНОЇ ЕПОХИ”

Період історії США від завершення Громадянської війни і до приходу в Білий Дім президента Т. Рузвельта в американській історіографії відомий як „позолочена епоха”. Таку назву цей період отримав від однойменного сатиричного роману М. Твена та Ч. Д. Уорнера, опублікованого в 1873 р. (Twain, 2009, р. 766). Прикметними рисами цього періоду стали промислове зростання, поява великих монополій, зникнення фронтиру, а також жорстка міжпартійна боротьба республіканців та демократів, яка супроводжувалася скандалами через корупцію та махінації. Для зовнішньополітичного курсу США в період „позолоченої епохи” характерним було майже беззаперечне дотримання двох взаємопов'язаних принципів – ізоляціонізму та „доктрини Монро”, виголошеної ще в 1823 р. президентом Дж. Монро. Саме на їх основі й вибудовувалися відносини з іншими країнами не лише в Західній, але й у Східній півкулях впродовж усього XIX і частково XX ст. Їх аналіз та характеристика і виступає метою цієї статті.

Доцільно вказати, що тематика доктринальних засад американської зовнішньої політики вказаного періоду малодосліджена у вітчизняній історіографії. Серед українських істориків, які зачіпали окремі аспекти цієї проблеми, варто згадати І. Лукач (2016) та О. Сича (1987).

Джерельною базою цього дослідження слугували офіційні документи, серед яких: інавгураційні промови та щорічні послання президентів США до Конгресу, міжнародні акти та договори, а також матеріали Державного департаменту та Конгресу США.

Основи американського ізоляціонізму були закладені ще першим президентом США Дж. Вашингтоном у його прощальному посланні до американського народу від 17 вересня 1796 р. Він закликав підтримувати мирні та дружні відносини з іншими країнами, не ставлячись до одних занадто вороже, а до інших занадто приязно. Проте основна ідея, яку він прагнув донести до американців, полягала в іншому – уникати

іноземного впливу, будь-яких політичних союзів та альянсів із зарубіжними країнами. При цьому особливий акцент Вашингтон зробив саме на тому, що США повинні в майбутньому уникати втручання у справи будь-якої з країн Європи. Єдиними ж можливими відносинами з рештою світу президент вважав торгівлю („Washington's Farewell”, 1796).

Такий підхід США щодо побудови відносин з іншими країнами можна порівняти із політикою „блискучої ізоляції”, якої дотримувалася Великобританія більшу частину XIX ст. Сам же термін „ізоляціонізм” увійшов в обіг пізніше й використовувався для позначення зовнішньополітичного курсу США міжвоєнного періоду.

На думку дослідника зовнішньої політики США Дж. Херінга, американці взагалі не вважали себе ізоляціоністами, а сам термін почав проникати до політичного дискурсу лише наприкінці XIX ст. (Herring, 2008, p. 271). Аналізуючи офіційні документи США 70–90-х рр. XIX ст., можна переконатися, що таке поняття, як „ізоляціонізм”, справді, відсутнє.

Інший американський дослідник А. Вайнберг зазначив з цього приводу, що доречніше говорити про принцип непов’язання себе будь-якими альянсами, який означав свободу дій від певних зобов’язань перед тією чи іншою країною (Weinberg, 1940, p. 542). В принципі, таке трактування цілком відповідає змісту слів Дж. Вашингтона. До того ж в американському лексиконі для позначення такої політики навіть є окреме словосполучення – „entangling alliances”, що можна перекласти, як союз з іноземною державою, котрий втягує її в акції, невідповідні власним національним інтересам. Саме такий термін, до речі, й зустрічається, зазвичай, в офіційних документах США. Для історіографічного використання, на думку автора, варто запропонувати інший термін – „доктрина Вашингтона”. З огляду на те, що при характеристиці традиційної політики американські урядовці апелювали, перш за все, до настанов першого президента, це поняття можна цілком вживати для трактування зовнішньополітичного курсу США не лише означеного періоду, але й всього XIX ст.

Наступники Вашингтона, зрештою, не лише намагалися дотримуватися його настанов, але й прилюдно це декларували. Для періоду „позолоченої епохи” ця тенденція була закономірною, як можна простежити із інавгураційних промов президентів (Хейс, 2009, с. 142; Клівленд Г. 2009, с. 154–155; Гаррісон Б., 2009, с. 162; Мак-Кінлі В., 2009, с. 179–180). Тим не менше необхідно вказати принаймні на дві спроби відходу від цієї політики впродовж 80–90-х рр. XIX ст.

Перша з них припала на президентство Ч. Артура і була пов’язана із колоніальним поділом Африки європейськими державами. З 15 листопада 1884 р. по 26 лютого 1895 р. в Берліні проходила конференція європейських держав, мета якої полягала у врегулюванні низки питань на Африканському континенті. США також направили

своїх представників на цю конференцію, хоч американці не мали якихось колоніальних амбіцій щодо цього регіону. Натомість Сполучені Штати мали економічну зацікавленість в Африці. До цього, зрештою, й апелював президент Ч. Артур, коли пояснював конгресменам свою позицію стосовно конференції: „Важливість багатої перспективної торгівлі долини Конго переконливо доводить, що вона мусить бути відкритою для усіх країн на рівних умовах” (Chester, 1884).

Позиція США на конференції полягала у підтримці претензій бельгійського короля Леопольда II. В обмін на це Бельгія гарантувала американцям вільну торгівлю на території Конго, що пізніше стане відомим як „доктрина відкритих дверей” (LaFeber, 1998, p. 88). Попри те, що американські посланці, Дж. Кассон та Г. Занфорд, мали лише представляти США на конференції й не були наділені якимись серйозними повноваженнями, свої підписи під „Заключним актом Берлінської Африканської конференції” вони поставили. В свою чергу, це, як можна розуміти зі статей „Заключного акту”, передусім Розділу III (стаття 10), Розділу V (статті 32–33) та Розділу VI (стаття 35), поклало на США, поряд з іншими країнами, зобов’язання щодо підтримки принципів вільної торгівлі на Африканському континенті („Заключительный акт”, 1885).

Підписаний договір аж ніяк не вписувався у традиційну для США „доктрину Вашингтона”, а тому не міг не викликати критики та спротиву з боку політичної еліти. Вказуючи на цей факт, комітет з питань зовнішніх справ висловив у своїй резолюції побоювання, що європейські держави можуть організувати при нагоді в майбутньому щось подібне й на Американському континенті, а, з огляду на те, що США також підписали „Заключний акт Берлінської конференції”, уряд не зможе висунути свої протести щодо такої політики („Congressional Record”, 1885, p. 446).

В якості додаткового аргументу до резолюції комітету додалася негативна оцінка спеціального агента США в Конго Вілларда Тісдела. У звітах до держсекретаря Т. Баярда він вказував на те, що американці, за великим рахунком, не мають якихось перспектив для розвитку власного бізнесу на території Конго й не рекомендував туди втручатись. Для закріплення в цьому регіоні, як зазначав Тісдел, були необхідні значні капіталовкладення, знання місцевих мов, а також подарунки для вождів місцевих племен. До того ж американці неминуче мали б зіштовхнутися із жорсткою конкуренцією з боку тих європейських компаній, які вже активно вели свою діяльність на території Конго („Letter of Mr. Tisdell to Mr. Bayard”, 1886, p. 294). Окрім цього, в регіоні були відсутні тяглові тварини та дороги, а земля була непридатною для ведення сільського господарства. Додаючи до переліку негативних чинників ще наявність інфекційних захворювань та несприятливий для американців клімат, Тісдел дійшов висновку, що витрати для освоєння Конго значно

перевищать прибуток („Letter of Mr. Tisdell to Mr. Bayard”, 1886, p. 308–309).

Розмірковуючи над політикою Ч. Артура, слід пам'ятати, що, як і більшість президентів „позолоченого віку”, він був по суті мало примітною, недостатньо рішучою. До того ж президент страждав від серйозного ниркового захворювання (*Американские президенты*, 1997, с. 296). З огляду на, це можна зробити припущення, що відхід від традиційної зовнішньої політики США був здійснений під впливом певних кіл, які були в цьому зацікавлені, але аж ніяк не особистою ініціативою президента. Одним із них, безперечно, був його держсекретар ф. Фрелінхосен. Судячи з його листа до В. Тісдела від 8 вересня 1884 р., держсекретар таки був зацікавлений у розширенні американської торгівлі в долині ріки Конго, хоча й наголошував при цьому, що не збирався порушувати традиційний принцип зовнішньої політики США („Letter of Mr. Frelinghuysen to Mr. Tisdell”, 1886, с. 282–284).

Активно сприяв участі в африканських справах і сенатор від Алабами Дж. Морган, який займав посаду голови комітету із зовнішніх справ. Колишній конфедерат, рішучий противник Реконструкції, расист, а також один із апологетів експансії, він розглядав Конго не лише як ринок для збуту американської бавовни, але й як місце, куди можна було б переселити чорношкіре населення південних штатів і, таким чином, розв'язати расову проблему (Doenecke, 1981, p. 159; Fry, 1985, p. 339).

Однак договір не вдалося ратифікувати. Попри позицію Дж. Моргана, члени комітету по зовнішніх справах виступили проти. В березні 1885 р. комітет направив до Конгресу свою резолюцію, в якій зазначалося, що жодна перспектива комерційної вигоди не виправдовує відхід від традиційної політики, яка забороняє укладати альянси із народами Старого Світу („Congressional Record”, 1885, p. 2571). Новий президент Г. Клівленд у своєму посланні до Конгресу від 8 грудня 1885 р. наголосив, що участь США у забезпеченні нейтралітету в долині Конго була б альянсом, відповідальність за який уряд не може прийняти. При цьому Клівленд підкреслив, що не буде просити Сенат санкціонувати даний акт (Cleveland, 1885).

Г. Клівленд був більш рішучим президентом, ніж його попередник, хоча характеризувати його, як видатного державного діяча, мабуть, теж буде перебільшенням. Період його президентства взагалі можна розглядати як апогей дотримання принципів Дж. Вашингтона. Під час першої каденції Клівленда, окрім вже згаданого „Заключного акту”, був відхилений проект побудови каналу через територію Нікарагуа. Під час другої Клівленд відхилив пропозицію щодо анексії Гавайських островів та зайняв нейтральну позицію, коли на іспанській Кубі вибухнуло чергове повстання. За великим рахунком, дві його каденції – це, так би мовити, останній період, коли США все ще

продовжували стояти осторонь від справ поза межами Американського континенту. Але разом з тим, із Клівлендом пов'язаний початок зміни зовнішньополітичного курсу США, зокрема, в Латинській Америці. Більше того, попри його традиціоналізм щодо міжнародної політики, друга спроба відходу від „доктрини Вашингтона” припала саме на період його президентства й була пов'язана з проблемою володіння архіпелагом Самоа.

Варто відзначити, що США не мали жодних економічних інтересів щодо архіпелагу Самоа, адже їх населення було занадто бідним для ведення якихось значних торговельних операцій. У стратегічному плані ці острови не були такими важливими для США, як Гавайї, а тому уряд не виявляв особливої зацікавленості до них. Зміна американської політики була наслідком дії окремих американців, як-от капітана Р. Мід, полковника А. Стейнбергера, власника тихоокеанської поштової лінії В. Вебба та ін. Саме вони взяли на себе ініціативу розпочати перемовини з племінною верхівкою Самоа щодо оренди зручної гавані Паго-Паго, хоч і не мали для цього повноважень. В 1874 р. А. Стейнбергер у листі до держсекретаря Г. Фіша зазначав: „Острови Самоа розташовані прямо на шляху торгівлі між Сан-Франциско та англійськими колоніями” (Masterman, 1934, р. 121). Підсумком їхньої діяльності було укладення із Самоа в січні 1878 р. договору, за яким США отримували право на використання гавані Паго-Паго та створення ремонтної бази для американських кораблів (Commerce, 1878, р. 1574–1576). У 1887 р. США вступили у конфлікт з Німецькою та Британською імперіями, які також претендували на острови.

Для врегулювання конфлікту у Вашингтоні 25 червня 1887 р. була скликана спеціальна конференція. Попри те, що вона виявилась безрезультатною, сам факт її проведення може свідчити про чергове порушення „доктрини Вашингтона”, адже США, подібно до ситуації з Конго, у разі її успішного завершення мали би взяти на себе певні зобов'язання та ще й у союзі з двома європейськими колоніальними державами.

Те, що було лише спробою, врешті-решт стало реальністю через два роки. Адміністрація Клівленда погодилася на пропозицію німецького канцлера Отто фон Бісмарка взяти участь у черговій конференції, яка цього разу була скликана в Берліні. Її підсумком стало укладення 14 червня 1889 р. договору про потрійний протекторат Великобританії, Німеччини та США над архіпелагом Самоа (General Act Providing for the Neutrality and Autonomous Government of the Samoan Islands).

Адміністрація новообраного президента Б. Гаррісона ухвалила угоду, а Конгрес ратифікував. Такий крок був сприйнятий політичною елітою як вимушений та безальтернативний. Ухилення від договору загрожувало втратою з боку США контролю над територією, яка в майбутньому мала стати частиною американської тихоокеанської імперії,

а також загрозою перетворення її на колонію однієї з двох європейських держав. А тому спротиву, подібного до випадку із „Заключним актом Берлінської Африканської конференції”, договір щодо Самоа не зустрів (Anderson, 1978, р. 55-56). По факту це означало лише одне – був створений прецедент прямого порушення „доктрини Вашингтона”, а разом із ним й передумови до поступового відходу від традиційної зовнішньої політики.

Розглядаючи іншу доктрину міжнародної політики США, а саме „доктрину Монро”, перш за все слід вказати на певний її зв’язок із принципами Дж. Вашингтона. Дж. Монро, слідом за Вашингтоном, підкреслив, що американці не будуть втручатися у справи європейських держав, але, на відміну від нього, вказав європейським країнам, що на певні території, зокрема Латинську Америку, вони теж не повинні претендувати і втручатися в її справи.

Однак доктрина, первинним завданням якої був захист США від можливих зазіхань з боку більш сильних держав, в подальшому еволюціонувала в досить агресивну, яка не лише виправдовувала, але й, в принципі, спонукала американців до експансіоністської політики.

Першим на це пішов ще президент Дж. Полк, коли посилаючись на принципи Дж. Монро, фактично санкціонував приєднання до США низки спірних територій, частина з яких належала Мексиці, не європейській, а латиноамериканській країні (Polk, 1845). Тож це був випадок використання доктрина, так би мовити, у міжамериканському конфлікті.

Подальша еволюція „доктрини Монро” припала на президентство Г. Клівленда. У 1895 р. США втрутилися у конфлікт між Венесуелою та Великою Британією. Не заглиблюючись у його витoki та нюанси, зазначу лише те, що спричинений він був територіальними претензіями Великої Британії, яка прагнула розширити кордони своєї колонії, Гвіани, за рахунок території, що належала Венесуелі. Після відмови британського уряду передати дану суперечку на розгляд до арбітражного суду, Венесуела звернулася за допомогою до США.

Аж ніяк не благі наміри спонукали американський уряд до рішучих дій, особливо беручи до уваги негативне ставлення тодішнього президента до активної участі у зовнішніх справах. Прагнення виставити себе „захисником” Латинської Америки від європейського колоніалізму та зміцнити власні позиції в регіоні – це далеко не повний перелік чинників, які змушували США втрутитися у конфлікт. Радянський дослідник Р. Ганелін вказував й на ту обставину, що американські компанії отримали концесії на розробку корисних копалин на спірній території (Ганелін, 1951, с. 95). Хоча цей чинник, порівняно з іншими, не був таким вже суттєвим. Важливішим, як видається, було інше. Збільшення британських володінь у Латинській Америці означало пряме порушення „доктрини Монро”, що, у свою чергу, становило загрозу для

американських інтересів у Західній півкулі (Welch, 1988, p. 180–181). Ну і, звісно, не слід забувати й про те, що адміністрація Клівленда та сам президент піддавалися критиці з боку частини конгресменів і не лише за нерішучу зовнішню політику. На додачу до цього президента звинувачували в англофільстві. З огляду на всі ці чинники, Клівленд був змушений вдатися до більш рішучих заходів.

За згодою президента його держсекретар, Річард Олні, 20 липня 1895 р. звернувся до уряду Великобританії з дипломатичною нотою, в якій стверджував, що британські претензії до Венесуели порушують принципи „доктрини Монро”. При цьому Олні відверто заявив: „Сьогодні Сполучені Штати практично суверенні на даному континенті, і будь-яка їх постанова є законом для всіх осіб, на яких наша держава поширює свій вплив... Це тому, що необмежені ресурси в поєднанні з ізольованим розташуванням роблять її (північноамериканську республіку – Т. П.) господарем ситуації і практично невразливою для будь-якої або всіх інших держав” („Letter of Mr. Olney to Mr. Bayard”, 1895, p. 558). Обґрунтовуючи необхідність дотримання „доктрини Монро”, Р. Олні підкреслював: „Європейські держави можуть перетворити американські країни на колонії чи провінції... і остаточним результатом цього може бути розподіл всієї Південної Америки поміж різними європейськими державами. Катастрофічність наслідків від такого стану речей для США є очевидною” („Letter of Mr. Olney to Mr. Bayard”, 1895, p. 558).

Зміст дипломатичної ноти свідчить про те, що США не лише нагадували про неприпустимість європейського втручання у справи Західної півкулі, але й взагалі проголошували на міжнародному рівні своє право задавати тон та регулювати відносини колишніх іспанських колоній. Але для однієї з великих держав, якою була Британська імперія, подібні зазіхання видавалися безпідставними. До того ж „доктрина Монро” ніде не фігурувала на міжнародному рівні як елемент міжнародного права. На цьому, до речі, й наголосив британський прем'єр-міністр, коли відповідав на претензії Олні („Letter of Lord Salisbury to Sir Julian Pauncefote”, 1895, p. 263–264).

Разом з тим, Британія, яка мала низку проблем в інших частинах світу, не хотіла наражати себе на конфлікт із США, а тому була змушена прийняти вимоги Р. Олні й передати справу на розгляд міжнародного арбітражу. В принципі, важливим є не факт того, що США здобули дипломатичну перемогу, чи те, що британці вирішили піти на поступки, та й навіть не те, що „доктрина Монро” набула подальшого розвитку у вигляді „доктрини Олні”. Значно важливішим, на думку автора, є те, що ця доктрина була вперше визнана не просто великою європейською державою, а провідною колоніальною імперією тогочасного світу, а це, зрештою, створювало прецедент й давало можливість США в подальшому впевненіше опиратися на „доктрину Монро” у суперечках з іншими країнами.

В цілому, „позолочена епоха” залишилася періодом історії США, який позначився певним застоєм в плані зовнішньої політики, коли еліти надавали більшого пріоритету внутрішнім справам. „Доктрина Вашингтона” продовжувала залишатися основою такого підходу й була своєрідною зброєю для політиків, які були налаштовані негативно щодо переходу до більш активного зовнішньополітичного курсу. Але разом з тим, 80-90 рр. XIX ст. стали періодом відходу від старої й формування нової зовнішньої політики та нових її принципів. Відбувається поступовий відхід від „доктрини Вашингтона”, а стара оборонна „доктрина Монро”, отримавши подальшу інтерпретацію у вигляді „доктрини Олні”, перетворюється на засіб американської експансії в країнах Латинської Америки. На зміну відособленості США приходила, таким чином, політика більш активної участі в зовнішніх справах, що показали бурхливі події XX ст.

Список використаної літератури

1. Twain M. The Gilded Age, 1873. *The encyclopedia of the Spanish-American and Philippine-American wars : a political, social, and military history* / Spencer C. Tucker, editor. Santa Barbara, California : ABC-CLIO, 2009. P. 766.
2. Лукач І. Б. Доктрина Монро в латиноамериканській політиці США (1895–1917 рр.) : автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 2016. 16 с.
3. Сыч А. И. Заветы „отцов-основателей” и внешняя политика США. К. : „Знание” Украинской ССР, 1987. 16 с.
4. Washington's Farewell Address 1796. URL : www.avalon.law.yale.edu/18th_century/washing.asp.
5. Herring G. C. From Colony to Superpower : U.S. Foreign Relations since 1776. Oxford : Oxford University Press, 2008. 1056 p.
6. Weinberg A. K. The Historical Meaning of the American Doctrine of Isolation. In *American Political Science Review*. Vol. 34. Issue 3. 1940. P. 539–547.
7. Хейс Р. Інавгураційна промова, 5 березня 1877 р. *Інавгураційні промови Президентів США* / Пер. з англ. В. К. Горбатька. Харків : Фоліо, 2009. С. 138–143.
8. Клівленд Г. Перша інавгураційна промова, 4 березня 1885 р. *Інавгураційні промови Президентів США* / Пер. з англ. В. К. Горбатька. Харків : Фоліо, 2009. С. 152–156.
9. Гаррісон Б. Інавгураційна промова, 4 березня 1889 р. *Інавгураційні промови Президентів США* / Пер. з англ. В. К. Горбатька. Харків : Фоліо, 2009. С. 157–166.
10. Мак-Кінлі В. Перша інавгураційна промова, 4 березня 1897 р. *Інавгураційні промови Президентів США* / Пер. з англ. В. К. Горбатька. Харків : Фоліо, 2009. С. 173–183.
11. Chester A. A. Fourth Annual Message December 1, 1884. URL : www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=29525.
12. LaFeber W. The American Search for Opportunity, 1865–1913. *The Cambridge History of American Foreign Relations* : in 4 vol. Cambridge : Cambridge University Press, 1998. Vol. 2. 263 p.
13. Заключениеный акт Берлинской „Африканской”

конференції, 14/26 лютого 1885 р. URL : www.istmat.info/node/27251.

14. Congressional Record. Washington: Government Printing Office, 1885. Vol. 16. Pt. III. **15. Letter** of Mr. Tisdell to Mr. Bayard, 20 April, 1885. *Papers relating to the foreign relations of the United States, with the annual message of the president, transmitted to Congress December 8, 1885.* Washington, D.C. : U.S. Government Printing Office, 1886. P. 294–300. **16. Letter** of Mr. Tisdell to Mr. Bayard, 29 June, 1885. *Papers relating to the foreign relations of the United States, with the annual message of the president, transmitted to Congress December 8, 1885.* Washington, D.C. : U.S. Government Printing Office, 1886. P. 300–311. **17. Американские президенты** : 41 исторический портрет Джорджа Вашингтона до Билла Клинтона / под ред. Юргена Хайдекинга. Ростов-на-Дону : „Феникс”, 1997. 640 с. **18. Letter** of Mr. Frelinghuysen to Mr. Tisdell, 8 September, 1884. *Papers relating to the foreign relations of the United States, with the annual message of the president, transmitted to Congress December 8, 1885.* Washington, D.C. : U.S. Government Printing Office, 1886. P. 282–284. **19. Doenecke J. D.** The Presidencies of James A. Garfield & Chester A. Arthur. Lawrence : Regents Press of Kansas, 1981. 229 p. **20. Fry J. A.** John Tyler Morgan's Southern Expansionism. Diplomatic History. Vol. 9. Issue 4. 1985. P. 329–346. **21. Congressional Record.** Washington : Government Printing Office, 1885. Vol. 16. Pt. III. **22. Cleveland G.** First Annual Message, December 8, 1885. URL : www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=29526. **23. Masterman S.** The Origins of International Rivalry in Samoa: 1845–1884. London : G. Allen & Unwin Limited, 1934. 233 p. **24. Commerce, 1878.** *Treaties, Conventions, international acts, protocols and agreements between the United States of America and other powers, 1776–1909* : in 2 vol. Washington : Government Printing Office, 1910. Vol. 2. P. 1574–1576. **25. General Act** Providing for the Neutrality and Autonomous Government of the Samoan Islands, 14 June 1889. *Treaties, Conventions, international acts, protocols and agreements between the United States of America and other powers, 1776–1909* : in 2 vol. Washington : Government Printing Office, 1910. Vol. 2. P. 1576–1589. **26. Anderson S.** Pacific Destiny and American Policy in Samoa, 1872–1899. *Hawaiian Journal of History.* Vol. 12. 1978. P. 45–60. **27. Polk J. K.** First Annual Message, December 2, 1845. URL : www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=29486. **28. Ганелин Р.** „Доктрина Олні” и ее фальсифікація в американській історіографії. *Вопросы истории.* 1951. № 7. С. 92–118. **29. Welch R. E.** The presidencies of Grover Cleveland. Lawrence, Kan. : University Press of Kansas, 1988. 268 p. **30. Letter** of Mr. Olney to Mr. Bayard, 20 July, 1895. *Papers relating to the foreign relations of the United States, with the annual message of the president, transmitted to Congress December 2, 1895.* Washington, D.C. : U.S. Government Printing Office, 1895. Part I. P. 545–562. **31. Letter** of Lord Salisbury to Sir Julian Pauncefote, 26 November, 1895. *Papers relating to the foreign relations of the United States, with the*

annual message of the president, transmitted to Congress December 2, 1895. Washington, D.C. : U.S. Government Printing Office, 1896. Part I. P. 563–567.

References

- 1. Twain, M.** (2009). The Gilded Age, 1873. In *Spencer C. Tucker (Ed.) The encyclopedia of the Spanish-American and Philippine-American wars: a political, social, and military history.* (p. 766). Santa Barbara, California : ABC-CLIO.
- 2. Lukach, I. B.** (2016). *Doktryna Monro v latynoamerykanskii politytsi SSHA (1895–1917 rr.)* (The Monroe Doctrine in the Latin American Police of the USA (1895–1917)). (Extended abstract of Candidate's thesis). Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv [in Ukrainian].
- 3. Sych, A. Y.** (1987). *Zavety „ottsov-osnovatelei” y vneshniaia polytyka SSHA* (The Testament of the "Founding Fathers" and US Foreign Policy). Kyiv : „Znanyye” Ukraynskoi SSR. [in Russian].
- 4. Washington's Farewell Address 1796.** Retrieved from https://www.avalon.law.yale.edu/18th_century/washing.asp.
- 5. Herring, G. C.** (2008). *From Colony to Superpower : U.S. Foreign Relations since 1776.* Oxford : Oxford University Press.
- 6. Weinberg, A. K.** (1940). The Historical Meaning of the American Doctrine of Isolation. *American Political Science Review, Vol. 34, Issue 3,* 539-547.
- 7. Kheis, R.** (2009). Inavhuratsiina promova, 5 bereznia 1877 r. (Inaugural Address, March 5, 1877). In *Inavhuratsiini promovy Prezydentiv SShA* (Inaugural speeches by the US Presidents). (V. K. Horbatko Trans.). (pp. 138–143). Kharkiv : Folio. [in Ukrainian].
- 8. Klivlend, H.** (2009). Persha inavhuratsiina promova, 4 bereznia 1885 r. (The first inaugural address, March 4, 1885). In *Inavhuratsiini promovy Prezydentiv SShA* (Inaugural speeches by the US Presidents). (V. K. Horbatko Trans.). (pp. 152–156). Kharkiv : Folio. [in Ukrainian].
- 9. Harrison, B.** (2009). Inavhuratsiina promova, 4 bereznia 1889 r. (The inaugural address, March 4, 1889). In *Inavhuratsiini promovy Prezydentiv SShA* (Inaugural speeches by the US Presidents). (V. K. Horbatko Trans.). (pp. 157–166). Kharkiv : Folio. [in Ukrainian].
- 10. Mak-Kinli, V.** (2009). Persha inavhuratsiina promova, 4 bereznia 1897 r. (First inaugural address, March 4, 1897). In *Inavhuratsiini promovy Prezydentiv SShA* (Inaugural speeches by the US Presidents). (V. K. Horbatko Trans.). (pp. 173–183). Kharkiv : Folio. [in Ukrainian].
- 11. Chester, A. A.** (1884). Fourth Annual Message December 1, 1884. Retrieved from <https://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=29525>.
- 12. LaFeber, W.** (1998). The American Search for Opportunity, 1865–1913. In *The Cambridge History of American Foreign Relations. (Vol. 2).* Cambridge : Cambridge University Press.
- 13. Zaklyuchitelnyy akt Berlinskoy „Afrikanskoy” konferentsii, 14/26 fevralya 1885 g.** (Final Act of the Berlin African Conference, 14/26 February 1885). Retrieved from

<https://www.istmat.info/node/27251>. [in Russian]. **14. Congressional Record.** (1885). (Vol. 16. Pt. III). Washington : Government Printing Office. **15. Letter** of Mr. Tisdell to Mr. Bayard, 20 April, 1885. (1886). In *Papers relating to the foreign relations of the United States, with the annual message of the president, transmitted to Congress December 8, 1885.* (pp. 294–300). Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office. **16. Letter** of Mr. Tisdell to Mr. Bayard, 29 June, 1885. (1886). In *Papers relating to the foreign relations of the United States, with the annual message of the president, transmitted to Congress December 8, 1885.* (pp. 300–311). Washington, D.C. : U.S. Government Printing Office. **17. Khaydeking Y.** (Ed.) (1997). *Amerikanskiye prezidenty : 41 istoricheskiy portret Dzhordzha Vashingtona do Billa Klintony* (American Presidents: 41 historical portrait from George Washington to Bill Clinton). Rostov-na-Donu : „Feniks”. [In Russian]. **18. Letter** of Mr. Frelinghuysen to Mr. Tisdell, 8 September, 1884. (1886). In *Papers relating to the foreign relations of the United States, with the annual message of the president, transmitted to Congress December 8, 1885.* (pp. 282–284). Washington, D.C. : U.S. Government Printing Office. **19. Doenecke, J. D.** (1981). *The Presidencies of James A. Garfield & Chester A. Arthur.* Lawrence : Regents Press of Kansas. [In English]. **20. Fry, J. A.** (1985). John Tyler Morgan's Southern Expansionism. *Diplomatic History, Vol. 9, Issue 4,* 329–346. **21. Congressional Record.** (1885). (Vol. 16. Pt. III). Washington: Government Printing Office. **22. Cleveland, G.** *First Annual Message, December 8, 1885.* (1885). Retrieved from <https://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=29526>. **23. Masterman, S.** (1934). *The Origins of International Rivalry in Samoa: 1845–1884.* London : G. Allen & Unwin Limited. **24. Commerce, 1878.** (1910). In *Treaties, Conventions, international acts, protocols and agreements between the United States of America and other powers, 1776-1909.* (Vol. 2, pp. 1574–1576). Washington : Government Printing Office. **25. General Act** Providing for the Neutrality and Autonomous Government of the Samoan Islands, 14 June 1889. (1910). In *Treaties, Conventions, international acts, protocols and agreements between the United States of America and other powers, 1776-1909.* (Vol. 2, pp. 1576–1589). Washington : Government Printing Office. **26. Anderson, S.** (1978). Pacific Destiny and American Policy in Samoa, 1872-1899. *Hawaiian Journal of History, 12,* 45–60. **27. Polk, J. K.** *First Annual Message, December 2, 1845.* (1845). Retrieved from <https://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=29486>. **28. Ganelin, R.** (1951). „Doktrina Olney” i yeye falsifikatsiya v amerikanskoy istoriografii (The Doctrine of Olney and Its Falsification in American Historiography). *Voprosy istorii, 7,* 92–118. [in Russian]. **29. Welch, R. E.** (1988). *The presidencies of Grover Cleveland.* Lawrence, Kan. : University Press of Kansas. **30. Letter** of Mr. Olney to Mr. Bayard, 20 July, 1895. (1896). In *Papers relating to the foreign relations of the United States, with the annual message of the president, transmitted to Congress December 2, 1895.* (Part I,

pp. 545–562). Washington, D.C. : U.S. Government Printing Office. **31. Letter** of Lord Salisbury to Sir Julian Pauncefoot, 26 November, 1895. (1896). In *Papers relating to the foreign relations of the United States, with the annual message of the president, transmitted to Congress December 2, 1895*. (Part I, pp. 563–567). Washington, D.C. : U.S. Government Printing Office.

П'ятничук Т. І. Доктринальні підґрунтя зовнішньої політики США в період „позолоченої епохи”

Стаття присвячена аналізу таких зовнішньополітичних доктрин США періоду „позолоченої епохи”, як „доктрина Монро” та „доктрина Вашингтона”. Розглядаючи „доктрину Монро”, автор вказує на те, що вона отримала декілька інтерпретацій. Проголошена ще в 1823 р. 5-м президентом США Дж. Монро, ця доктрина постала як засіб захисту Західної півкулі від європейського колоніалізму. Будучи за своїм характером оборонною, вона, разом з тим, поступово перетворилася на засіб для виправдання експансії та інтервенції США до країн Латинської Америки. Проголошення „доктрини Олні” стало яскравим прикладом цього.

Впродовж усього XIX ст. США дотримувалися у своїй зовнішній політиці принципів, які запропонував ще Дж. Вашингтон. На практиці така політика отримала назву ізоляціонізм. Автор доводить, що такий термін не зовсім вдалий. В якості альтернативної назви запропоноване таке визначення, як „доктрина Вашингтона”.

У статті також розглянуті спроби відходу від традиційної для США зовнішньої політики. Причиною цієї зміни, на думку автора, були як внутрішні економічні чинники, так і зовнішні. Під останніми слід розуміти загрозу поширення впливу європейських держав на Американському континенті.

Ключові слова: зовнішня політика, експансія, „доктрина Монро”, ізоляціонізм, „доктрина Вашингтона”.

Пятничук Т.И. Доктринальные основы внешней политики США в период „позолоченной эпохи”

Статья посвящена анализу таких внешнеполитических доктрин США периода „позолоченной эпохи”, как „доктрина Монро” и „доктрина Вашингтона”. Рассматривая „доктрину Монро”, автор указывает на то, что она получила несколько интерпретаций. Будучи провозглашенной еще в 1823 г. 5-м президентом США Дж. Монро, эта доктрина появилась как средство защиты Западного полушария от европейского колониализма. Оборонительная по своему характеру, она постепенно превратилась в средство для оправдания экспансии и интервенции США в страны Латинской Америки. Провозглашение „доктрины Олни” стало ярким примером.

В течение всего XIX в. США придерживались в своей внешней политике принципов, которые предложил еще Дж. Вашингтон. На практике такая политика получила название изоляционизм. Автор доказывает, что такой термин не совсем удачный. В качестве альтернативной дефиниции предложено „доктрину Вашингтона”.

В статье также рассмотрены попытки отхода от традиционной для США внешней политики. По мнению автора причинами этого изменения послужили внутренние, экономические факторы, а также внешние. Под ними следует понимать угрозу распространения влияния европейских государств на Американском континенте.

Ключевые слова: внешняя политика, экспансия, „доктрина Монро”, изоляционизм, „доктрина Вашингтона”.

Piatnychuk T. I. The doctrinal foundations of the US foreign policy in the period of «Gilded Age»

The article is devoted to the analysis of such the of the US foreign policy doctrines in the period of «Gilded Age» as the «Monroe doctrine» and Washington` doctrine. The author is considering the «Monroe Doctrine» and indicates that she received several interpretations. This doctrine was announced in 1823 by 5th President of the US J. Monroe and appeared to be a sign of protection against European colonialism. However, it gradually became the sign to justify expansion and US intervention to Latin American countries. The proclamation of the «Olney's Doctrine» was a prime example this.

Throughout the nineteenth century, the United States had been following that principles of foreign policy that were proposed by George Washington. In practice, this policy was called isolationism. The author argues that this term is not entirely successful and proposes «Washington` doctrine» as an alternative definition of such policy.

In the article also consider attempts of the American politicians to moved away from traditional the US foreign policy. The first such attempt was made during the presidency of Chester Arthur and was associated with the colonial division of Africa. In the hope of gaining economic dividends, American representatives took part in the Berlin Conference during November 1884 to February 1885 and supported the claims of the Belgian King Leopold II to the territory of Congo. But the desired result wasn`t be achieved through the opposition in the US Congress.

A second attempt to change traditional American politics took place during the presidency of Grover Cleveland. As a result of American claims to Samoa, the United States participated in another Berlin conference, which took place in 1889. Its result was the signing of agreement by Germany, the US and England on a triple protectorate over Samoa.

The author came to conclusion that the reasons for this change were economic factors and also foreign. Under the latter should understand the danger of expansion the European powers in Western Hemisphere.

Key words: foreign policy, expansion, «Monroe doctrine», isolationism, «Washington` doctrine».

Стаття надійшла до редакції 16.10.2019 р.

Прийнято до друку 25.10.2019 р.

Рецензент – д.і.н., проф. Набока О. В.

УДК 94:271.222(477.62),,1922/1937”

DOI 10.12958/2227-2844-2019-8(331)-153-164

М. Ю. Рубан – диякон Православної Церкви України, аспірант кафедри історії та археології юридичного факультету Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (Сєвєродонецьк), магістрант Київської православної богословської академії (м. Київ)

E-mail: nikolas.kindle@gmail.com

ORSID <https://orcid.org/0000-0002-6396-4531>

LIQUIDATION OF THE ORGANIZATIONAL STRUCTURE OF THE RENOVATIONIST CHURCH IN DONBASS AND PERSECUTIONS OF ITS CLERGY IN 1929–1937

During 1920s – 1930s the organized structures of the Orthodox Church throughout the USSR and Ukraine, in particular, were liquidated with a focus on implementing the anti-religious policy of the state by the purposeful measures of the Soviet party leadership. According to the results of the “Godless Five-Year Plan” (1932–1937), only one active parish remained in the Luhansk region prior to the beginning of the German-Soviet War (Forostiuk, 2004, p. 29), when the Nazi occupation power, given the centuries-old nature of the religiosity of the peoples of the Soviet Union made an attempt to use this factor to gain loyalty amongst the local population.

Nowadays, there is a widespread opinion about the exclusively provocative, inspired by the Soviet special services, nature of the emergence and activity of the Renovationist movement in the Orthodox Church, which became one of the key factors in the division of the latter, and afterwards, the subsequent destruction of the weakened, organizationally separated currents of the Ukrainian Orthodoxy. In return, avoiding the bias in understanding of the historical process, we believe that the Renovationist movement was a desperate attempt of the national church reformation, the ideological base of which was formed on the basis of a deep need to solve pressing issues of the Orthodox Church, and that the Renovationist clergy themselves suffered no less persecution than other organizations in the USSR.

The history of the Renovationist Synodal Church of Ukraine, and more so the problem of regulating state-church relations on the territory of Ukraine, are presented in the works of a number of national historians and religion scholars, in particular G. Bilan (Bilan, 2005), O. Boyko (Boyko, 2003), S. Zhilyuk (Zhilyuk, 2002), V. Pashchenko (Pashchenko, 1993), O. Ignatusha (Ignatusha, 2008), A. Kiridon (Pashchenko & Kiridon, 2004), O. Sagan (Sagan, 2004), O. Trigub (Trigub, 2009) etc. The first fundamental attempt to study the history of the organized Orthodox denominations in the Donbass is an exploration of a Lugansk legal expert and religion scholar O. Forostiuk (Forostiuk, 1999; 2000; 2004).

Foreign writings of the metropolitan historians Theodosius (Protsyuk) (Protsyuk, 2004) and Ioan (Snichev) (Snichev, 1993, 2013) still occupy a prominent place in the church historiography shedding light on the key events and providing a general description of the church movements in Ukraine, both of the interwar and the German occupation period in particular. There are works dedicated to highlighting the historical circumstances and personalities around the issue of heredity of the highest church authority, further institutionalization and activity of disparate Orthodox denominations, oppositional to the leadership of the Moscow Patriarchate. Those are works of direct participants of the church dissidence in the USSR, such as L. Regelson "Tragedy of the Russian Church of 1917-1953" (Regelson, 2007), A. Levitin-Krasnov and V. Shavrov "Essays on the History of the Russian Church Troubles" (Levitin-Krasnov & Shavrov, 1996), containing quotations from unique documentary sources, information about the episcopate of different denominations and a description of individual personalities and events that took place, in particular, in Ukraine. An important source of the biographical information on the Renovationalist clergy in the Soviet Union are the monographs of Russian researchers: archpriest V. Lavrynov (Lavrynov, 2007; 2017) and priest I. Solovyov (Solovyov, 2002). However, these works are marked by the conventions of confessional perception, they do not exhaust the completeness of the task we outlined and have inaccuracies, elimination of which requires introduction of additional new sources on the topic.

Therefore, the subject of the proposed study is the anti-religious measures of the Soviet authorities regarding the Renovationalist church in the Donbas, which envisages solving following research tasks: firstly, to identify the ideological and socio-political reasons for the emergence of the Renovationalist movement; secondly, to find out the circumstances of the closure of the key parishes in the region; thirdly, to trace the course of the persecutions of the leading hierarchs and the rest of the clergy of the local Renovationalist eparchies. The chronological boundaries of the study cover the period from the beginning of the active phase of the anti-religious campaign in the USSR in 1929 to the abolition of the last eparchial administration of the Synodal Church in Donbass in 1937.

The article's aim is to restore a picture of the liquidation of organized structures and persecutions against the key representatives of the Ukrainian Synodal Church in Donbass in 1929–1937 on the basis of a comprehensive analysis of historical sources and scientific literature.

The ideological design of the Renovationalist movement in the Orthodox Church dates back to the Pre-Council Presence in 1906. However, since the first experience of open discussion of internal church problems, possible reforms and attempts to normalize parish life in accordance with the challenges of the era remained unrealized in the All-Russian Council in 1917 – 1918, in the community of the Orthodox Church formed a separate layer of scholarly church opposition, consisting mainly of representatives of ordinary

married clergy and professors of religious educational establishments, whose participation in the management of church affairs was minimal in accordance with the canonical norms in force.

The ideological basis of the institutional segregation of the Renovationist movement was formed by the famous Soviet party activist Lev Trotsky in March 1922. Experienced theorist L. Trotsky rightly noted that in the absence of reformation in the Russian Orthodox Church against the background of the formation of Soviet power gradually emerged loyal "Soviet" clergy movement, which was planned to be used to eliminate the power of the old-time episcopate and to conduct a reformation under the Soviet flag (Zapiska, 2004, p. 108). The organization of the church revolution was directly linked to the seizure of church valuables during the terrible famine in the country in 1921, which was creating the possibility of discrediting the episcopate. At the same time, L. Trotsky stressed that the Soviet clergy poses perhaps the greatest threat to the future of labor society, since it will have wide opportunities for entering the masses of people, which is why it was decided to create a sound theoretical and ideological base against the reformed Church (Zapiska, 2004, p. 108).

The fate of the Renovationist clergy was predetermined by its future patrons: upon reaching the church divide, seizing valuables and discrediting the highest hierarchy, the Renovationists had to share the fate of all enemies of the new political regime. Instead, in our view, representatives of the Renovationist clergy, saw in cooperation with the Soviet authorities their historic chance of carrying out church reforms, since the support of secular power had been an important factor in implementing church reforms since the time of the Ecumenical Councils.

A new active wave of anti-religious activities of the Soviet party and punitive agencies was carried out in parallel with the industrialization process under the First Five-Year Plan for the Development of the National Economy of USSR in 1928 – 1932, and began in January – April 1929. In 1932 by the Union of the Godless was declared the beginning of the "Godless Five-Year Plan" intended to "forget the name of God" in the USSR by May 1, 1937. Among the first victims of the new state policy in the field of religion were eparchies of the loyal to the Soviet rule Synodal Church.

In 1929, local activists requested the closure of St. Nicholas and Kazan cathedrals in Lugansk, the Cathedral of Intercession in Starobilsk, and other key parishes of the Synodal Church in the Donbass. The NKVD (People's Commissariat for Internal Affairs) leadership had not yet allowed the large scale closure of the Synodal Church parishes, especially in the district centers, as it could have led to a collapse of the eparchial administrations and, as a consequence, early transition of the Renovationists from loyalty to hostility (Forostiuk, 2000, p. 130).

The leadership of the Synodal Church appealed to the All-Ukrainian Central Executive Committee (hereinafter referred to as AUCEC) asking not

to close the Pokrovsky Cathedral of Starobilsk, as this could catastrophically affect the position of the denomination in the district (Forostiuk, 2000, p. 126). Besides, the condition of the vacant Renovatist Starobilskeparchy was since November 1928 perhaps the best in the territory of the former Donetsk province. On May 15, 1929, massive protests took place in Starobilsk over the closure of the antique Pokrovsky Cathedral. 400 people, led by the elder of the parish Mishunov, who gathered near the district administration house, demanded returning the church to them (Forostiuk, 2000, p. 128). However, despite the active efforts of the All-Ukrainian Synod, a unique monument of Slobozhanshchina architecture of the late 18th century, ancient Pokrovsky Cathedral, was closed that same year, and in 1933 it was blown up (Forostiuk, 1999, p. 78). Since 1930, the Starobilsk eparchial administration has been de facto abolished.

Officials of Bakhmut (later Artemivsk), the administrative center of Donetsk province, and later the Artemivsk district, where a large number of parishes were liquidated, including the leading communities of the local Synodal Church eparchy, were particularly fervent in eradicating the religion. In 1929, by the decision of the party and executive authorities, the Annunciation Church of the city was closed (Tatarinov & Ruban, 2017, p. 220), and in the autumn of 1931 the ancient Trinity Cathedral of the city, a monument of architecture of 18th century was closed "in public" (Ruban & Tatarinov, 2017, p. 51).

In the early 1930s, an active wave of liquidating communities covered the Stalinoeparchy. Relatively new however magnificent Transfiguration Cathedral (Stalino) and Trinity Cathedral (Makiyivka) were closed and subsequently destroyed.

On March 26, 1930, during the election campaign, the Mariupol City Council Presidium adopted Ordinance No. 1173 on the closure of Kharlampyev Cathedral with the subsequent use of the building as a radio node (Tatarinov & Ruban, 2017, p. 222). Meanwhile, the cathedra of the Mariupol Renovatist eparchy was relocated to the All-Holy Cemetery Church (Lavrynov, 2017, p. 481). In April 1937, the dome of Kharlampyev Cathedral was blown up, which was recorded on film by local activists (Tatarinov & Ruban, 2017, p. 223).

In Lugansk, on December 9, 1929, the Presidium of the City Council granted the request of 40500 workers for the closure of St. Nicholas Cathedral, and as soon as on December 13, this decision was approved by the Presidium of the AUCEC. On December 29, 1929, the church building was sealed and thereafter used for testing aircraft engines until its destruction in 1935 (Forostiuk, 1999, p. 20).

In 1935 the local authorities managed to find a formal reason for closing the Kazan Cathedral of the Lugansk eparchy. In May 1935, another anti-religious campaign was launched by the Union of the Godless, which called for an end to the "stalls selling religious dope in revolutionary order-

bearer Lugansk" (Forostiuk, 1999, p. 16). Anti-religious postcards were distributed in the city, and later on, the collection of signatures for the elimination of "obscurantist priestly focal points" began (Forostiuk, 1999, p. 16). By the decision of the Presidium of the Lugansk City Council of June 2, 1935, the agreement with the Kazan community was terminated, because by the time of celebration of May 1 the cathedral building was not whitewashed, the roof was not painted and the fence was not repaired. In October 1935 the Kazan Cathedral, the last powerful parish of the Synodal Church in action in the Luhansk district, was closed. In 1936, the Lugansk eparchy, shortly before renamed into the Voroshilovgrad eparchy, was liquidated and its last bishop – Metropolitan Anatoly (Sokolov) transferred to the Kostroma eparchy (Lavrynov, 2017, p. 107).

Due to the closure of Mariupol Harlampiyev Cathedral in January 1935, the local cathedra was moved to the All-Holy Cemetery Church. At the same time, the Mariupol eparchial administration was liquidated, and bishop Raphael (Prozorovsky), until the time of his arrest, was acting as the dean of the last Renovationist parish of the All-Holy Church, which became part of the Stalinoeparchy (Lavrynov, 2017, p. 481). In October 1935, the former dean of the Kazan Cathedral of the Lugansk eparchy, priest Arseniy Gusev, was transferred with the blessing of Joachim (Puhalsky), bishop of Stalino, to Mariupol All-Holy Church (Forostiuk, 2000, p. 136).

Almost all hierarchs and most clergy of the Synodal Church became victims of persecutions. On June 24, 1938, the first bishop of the Donetsk eparchy, metropolitan Andriy (Odintsov), who since 1936 had lived in retirement in Novomoskovsk, was arrested on charges of leading a counter-revolutionary organization of churchmen. On July 4, 1939, the 78-year-old hierarch was sentenced to 7 years in prison (Tereshchenko, 2009, p. 561). On February 9, 1938, by the resolution of the Troika of the NKVD Office of the USSR in the Voronezh region, the first bishop of Starobilsk (later Archbishop of Artemivsk), Alexander (Migulin), was sentenced to death (Lavrynov, 2017, p. 60). The verdict was executed on February 25, 1938. On May 8, 1938, by the resolution of the Troika Office of the NKVD of the Ukrainian SSR in the Kiev region, the long-time head of the Starobilsk eparchy, archbishop Meletii (Fomin), was sentenced to death. The sentence was enforced on May 16, 1938 in Kyiv (Rehabilitated, 2007, p. 149).

On September 28, 1937, by a resolution of the Troika of the NKVD Office of the USSR in the Odessa region on charges of counter-revolutionary activity, the long-time head of the eparchy of Mariupol, archbishop Ambrose (Nagorsky) was sentenced to 10 years in forced-labour camps (Trigub, 121, 2009). On October 10, 1937, by the resolution of the Troika of the NKVD Office of the Ukrainian SSR in the Donetsk region, the last archbishop of Mariupol, Raphael (Prozorovsky), was sentenced to death with the confiscation of property (Rehabilitated, 2009, p. 428).

The first bishop of Lugansk Yuriy (Prokopovich) was also arrested and died in prison afterwards (Martyrology, 1987, p. 1018). On April 15, 1938, by the decision of the Troika of the NKVD Office of the Ukrainian SSR in the Kharkiv region on charges of anti-Soviet activity directed against the measures of the party and the government, the last dean of the Kazan Cathedral of the Luhansk eparchy, priest Arsenii Gusev, was capitally convicted with the confiscation of the property (Rehabilitated, 2015, p. 567). January 11, 1940 the former bishop of Lugansk Vladimir Kovin was sent into exile to Krasnoyarsk region for 5 years by the Decree of the Special Meeting of the NKVD of the USSR for participation in the anti-Soviet organization's activities (Rehabilitated, 2014, p. 371).

At the end of 1937, the last in the Donbass was liquidated the eparchy of Stalino. The fate of the last archbishop of Stalino Joakim (Puchalsky) is unknown. He was retired on December 14, 1937, however, by many scholars this date is considered to be the date of the hierarch's arrest (Lavrynov, 2017, p. 267; Tatarinov & Ruban, 2017, p. 215).

Therefore, in order to implement the anti-religious state policy of the Soviet authorities, all organized structures of the eparchies of the Synodal Church in Donbass were completely eliminated by active measures of the local party leadership. It is worth noting that the parishes and clergy of the Renovatist Synodal Church underwent significant destruction and as of today they constitute a wide layer of unjustly forgotten due to the denominational confrontations of the sufferers for faith in the bloody years of brutal persecution of the 1930s. As local party activists sought to eradicate the very mention of the historical continuity of Orthodoxy, reflected in numerous historical monuments of the region, priceless antique churches, monasteries and their sacristies became a tremendous victim of the era of developed socialism in Donbass and some of them were forever lost to future generations.

Список використаної літератури

1. Білан Г. І. Обновленський рух в Україні 20–30-х рр. ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 2005. 275 с. **2. Бойко О. В.** Становлення та розвиток обновленського руху на Катеринославщині в першій половині 20-х років ХХ століття. *Грані*. 2003. № 6. С. 44–52. **3. Жилюк С. І.** Обновленська Церква в Україні (1922–1928). Р., 2002. 384 с. **4. Записка Л. Троцького** в Політбюро ЦК РКП(б) про політику стосовно церкви та духовенства. *Реабілітовані історією: Донецька область. Книга перша. Науково-документальні нариси*. Донецьк : КП „Регіон”, 2004. С. 108–109. **5. Иоанн (Снычев), митр.** Стояние в вере : Очерки церковной смуты. М. : Алгоритм, 2013. 256 с. **6. Иоанн (Снычев), митр.** Церковные расколы в Русской Церкви 20-х и 30-х годов ХХ столетия. С., 1993. 272 с. **7. Ігнатуша О. М.** Православні церкви

України (20–30-ті роки ХХ ст.). Джерела з історії. Запоріжжя, 2008. 307 с. **8. Лавринов В., прот.** Обновленческий раскол в портретах его деятелей. М. : Общество любителей церковной истории, 2017. 736 с. **9. Лавринов В., прот.** Очерки истории обновленческого раскола на Урале (1922–1945). М. : Общество любителей церковной истории, 2007. 308 с. **10. Левитин А., Шавров В.** Очерки по истории русской церковной смуты. М. : Общество любителей церковной истории, 1996. 672 с. **11. Мартирологія Українських Церков / Під. Ред. О. Зінкевича і О. Воронина** : у 4 т. Торонто-Балтімор : Смолоскип, 1987. Т. 1. 1209 с. **12. Обновленческий раскол (Материалы для церковно-исторической и канонической характеристики) / Сост. И.В. Соловьев.** М. : Изд-во Крутицкого Патриаршего Подворья, Общество любителей церковной истории, 2002. 1100 с. **13. Пащенко В.** Держава і Православ'я в Україні: 20–30 рр. ХХ ст. К. : (Б. в.), 1993. 188 с. **14. Пащенко В., Киридон А.** Більшовицька держава і православна церква в Україні (1917–1930-ті роки). Полтава, 2004. 335 с. **15. Реабілітовані історією : Дніпропетровська область. Книга друга. Науково-документальні нариси.** Дніпропетровськ : „Моноліт”, 2008. 1118 с. **16. Реабілітовані історією : Донецька область. Книга перша. Науково-документальні нариси.** Донецьк : КП „Регіон”, 2004. 648 с. **17. Реабілітовані історією : Донецька область. Книга шоста.** Донецьк : КП „Регіон” „ФОРМ Колесніченко”, 2009. 592 с. **18. Реабілітовані історією: Київська область. Книга друга.** К. : Основа, 2007. 1040 с. **19. Реабілітовані історією: Харківська область. Книга третя. Частина перша.** К. ; Х. : Оригінал, 2015. 672 с. **20. Реабілітовані історією : Чернігівська область. Книга п'ята.** Упор. О.Б. Коваленко та ін. Ч. : Видавець Лозовий В. М., 2014. 696 с. **21. Регельсон Л. Л.** Трагедия русской церкви 1917–1953 гг. М. : Общество любителей церковной истории, 2007. 648 с. **22. Рубан М., дяк., Татаринов С. І.** Експропріація церковних коштовностей та руйнування Свято-Троїцького бахмутського собору 1930 рр. *Православний вісник Київського Патріархату* / Ред. кол. : прот. О. Трофимлюк (гол. ред.) та ін. К., 2017. № 4. С. 49–52. **23. Саган О. Н.** Вселенське Православ'я : суть, історія сучасний стан. К. : Світ знань, 2004. 912 с. **24. Татаринов С. Й., Рубан М. Ю.** Нариси історії Православ'я Донеччини. Бахмут, 2017. 300 с. **25. Терещенко Р.** Викорінюючи служителів культу... *Реабілітовані історією: Дніпропетровська область. Книга перша. Науково-документальні нариси.* Дніпропетровськ : „Моноліт”, 2009. С. 558–562. **26. Требуем** закрытия церквей. *Луганская правда (Луганск).* 1929. 17 июля. № 160 (3554). С. 5. **27. Требуем** закрытия церквей. Нам не нужны очаги дурмана. *Луганская правда. (Луганск).* 1929. 9 августа. № 180 (364). С. 5. **28. Тригуб О. П.** Розгром української церковної опозиції в Російській Православній Церкві (1922–1939 рр.). Миколаїв, 2009. 212 с. **29. Тригуб О.П.** Розкол Російської Православної Церкви в Україні (1922–

39 pp.) : Між Державним Політичним Управлінням та реформацією. Миколаїв, 2009. 300 с. **30. Феодосій (Процюк), мигр.** Обособленческие движения в православной Церкви на Украине (1917–1943). М. : Общество любителей церковной истории, 2004. 635 с. **31. Форостюк О. Д.** Православная Луганщина в годы гонений и трагических испытаний (1917–1988 гг.). Л., 1999. 120 с. **32. Форостюк О. Д.** Луганщина релігійна : історичний і правовий аспекти. Л., 2004. 206 с. **33. Форостюк О. Д.** Правове регулювання державно-церковних відносин у радянській Україні в 1917–1941 роках (на матеріалі Донецького регіону). Л. : РВВ ЛІВС, 2000. 151 с.

References

1. Bilan, H. I. (2005). *Obnovlenskyi rukh v Ukraini 20 – 30-kh rr. XX st.* (Obnovlensky movement in Ukraine of the 20th and 30th years of the 20th century) (Candidate's thesis). Zaporizhzhya National University, Zaporizhzhya [in Ukrainian]. **2. Boiko, O. V.** (2003). Stanovlennia ta rozvytok obnovlenskoho rukhu na Katerynoslavshchyni v pershii polovyni 20-kh rokov XX stolittia (Formation and development of the Novy Lenin movement in Ekaterinoslav region in the first half of the 20-ies of the twentieth century). *Hranyi*, 6, 44–52 [in Ukrainian]. **3. Zhyliuk, S. I.** (2002). *Obnovlenska Tserkva v Ukraini (1922–1928)* (Obnovlenskaya Church in Ukraine (1922–1928)). Rivne: Rivnen. derzh. humanit. un-t [in Ukrainian]. **4. Zapyska L.** Trotskoho v Politbiuro TsK RKP(b) pro polityku stosovno tserkvy ta dukhovenstva (2004) (Note by L. Trotsky in the Politburo of the Central Committee of the RCP (b) on politics concerning the church and the clergy), *Reabilitovani istoriieiu: Donetska oblast* (Rehabilitated by history: Donetsk region). (Book 1, pp. 108–109). Donetsk: KP „Region”. [in Ukrainian]. **5. Yoann (Snychov), mytr.** (2013). *Stoianye v vere: Ocherky tserkovnoi smuty* (Standing in the Faith: Essays of Church Troubles). Moscow: Alhorytm [in Russian]. **6. Yoann (Snychov), mytr.** (2008). *Tserkovnyye raskoly v Russkoy Tserkvi 20-kh i 30-kh godov XX stoletiya* (Church schisms in the Russian Church of the 20s and 30s of the XX century). Sortavala : [N. p.], 1993. [in Russian]. **7. Ihnatusha, O. M.** (2008). *Pravoslavni tserkvy Ukrainy (20–30-ti roky XX st.). Dzherela z istorii* (Orthodox Churches of Ukraine (20–30s of XX century). History sources.). Zaporizhzhia. [in Ukrainian]. **8. Lavrynov, V., prot.** (2017). *Obnovlencheskyi raskol v potretakh eho deiatelei* (A renewal split in the portraits of his figures). Moscow : Church History Society (in Russian). **9. Lavrynov V., prot.** (2007). *Ocherky ystoryy obnovlencheskoho raskola na Urale (1922–1945)* (Essays on the history of the renewal split in the Urals (1922–1945)). Moscow: Church History Society [in Russian]. **10. Levytyn, A., Shavrov, V.** (1996). *Ocherki po istorii russkoy tserkovnoi smuty* (Essays on the history of Russian church unrest). Moscow : Obshchestvo liubytelei tserkovnoi ystoryy. [in Russian]. **11. Zinkevych, O.,**

Voronyn, O. (Eds.). (1987). *Martyrolohiia Ukrainskykh Tserkov.* (Martyrology of the Ukrainian Churches]. (Vol. 1). Toronto-Baltimore : Smoloskyp [in Ukrainian].

12. Solovev Y. V. (Comp.). (2002). *Obnovlencheskyi raskol (Materyaly dlia tserkovno-ystorycheskoi y kanonycheskoi kharakterystyky)* (Renewal split (Materials for church-historical and canonical characteristics)]. Moscow : Yzd-vo Krutytskoho Patryarsheho Podvor'ia, Obshchestvo liubyteli tserkovnoi ystoryi. [in Russian].

13. Pashchenko, V. (1993). *Derzhava i Pravoslav'ia v Ukraini: 20–30 rr. XX st.* (State and Orthodoxy in Ukraine: 20–30 years of the twentieth century]. K.: druk. za post. vchenoi rady Tsentru pam'iatkoznavstva NAoS Ukraine [in Ukrainian].

14. Pashchenko, V., Kyrydon, A. (2004). *Bilshovytska derzhava i pravoslavna tserkva v Ukraini (1917–1930-ti roky)* (Bolshevik State and Orthodox Church in Ukraine (1917–1930's)]. Poltava [in Ukrainian].

15. Reabilitovani istoriieiu : Dnipropetrovska oblast (History rehabilitated : Dnipropetrovsk region]. (2008). (Vol. 2). Dnipropetrovsk : „Monolit”. [in Ukrainian].

16. Reabilitovani istoriieiu : Donetska oblast (History rehabilitated : Donetsk region]. (2004). (Vol. 1). Donetsk : KP „Rehion”. [in Ukrainian].

17. Reabilitovani istoriieiu : Donetska oblast (History rehabilitated : Donetsk region]. (2009). (Vol. 6). Donetsk : KP „Rehion”, „FOP Kolesnichenko”. [in Ukrainian].

18. Reabilitovani istoriieiu: Kyivska oblast (History rehabilitated: Kyiv region]. (2007). (Vol. 2). Kyiv : Osnova. [in Ukrainian].

19. Reabilitovani istoriieiu: Kharkivska oblast (History rehabilitated: Kharkiv region]. (2015). (Vol. 3). Kyiv ; Kharkiv : Oryhinal. [in Ukrainian].

20. Reabilitovani istoriieiu : Chernihivska oblast (History rehabilitated: Chernihiv region]. (2014). (Vol. 5). Chernihiv : Vydavets Lozovyi V. M. [in Ukrainian].

21. Rehelson, L. L. (2007). *Trahediya russkoi tserkvy 1917–1953 hh* (The Tragedy of the Russian Church 1917–1953]. Moscow : Obshchestvo liubyteli tserkovnoi ystoryi. [in Ukrainian].

22. Ruban, M., dyyak., Tatarynov, S. I. (2017). Ekspropriatsiia tserkovnykh koshtovnostei ta ruinuvannia Sviato-Troitskoho bakhmutskoho soboru 1930 rr. (Expropriation of Church Jewels and Destruction of Holy Trinity Bakhmut Cathedral 1930]. (prot. O. Trofymliuk, Ed.). *Pravoslavnij visnik Kiivs'kogo Patriarhatu*, (4), 49–52. [in Ukrainian].

23. Sahan, O. N. (2004). *Vselenske Pravoslav'ia: sut, istoriia, suchasnyi stan* (Ecumenical Orthodoxy: essence, history, present]. Kyiv: The world of science. [in Ukrainian].

24. Tatarynov, S. Y., Ruban, M. Y. (2017). *Narysy istorii Pravoslav'ia Donechchyny* (Essays on the history of Orthodoxy in Donetsk]. Bakhmut. [in Ukrainian].

25. Tereshchenko, R. (2009). Vykoriniuiuchy sluzhyteliv kultu... (Eradicating worshipers of the cult...) in *Reabilitovani istoriieiu: Dnipropetrovska oblast* (History rehabilitated : Dnipropetrovsk region]. (Vol. 1, pp. 558–562). Dnipropetrovsk : „Monolit”. [in Ukrainian].

26. Trebuyem zakrytiya tserkvey (We need church closures]. (1929, July 17). *Luganskaya pravda (Lugansk)*, 160 (3554), 5. [in Russian].

27. Trebuyem zakrytiya tserkvey. Nam ne nuzhny ochagi durmana (We need church closures. We don't need dope hotspots]. (1929, August 9). *Luganskaya pravda.*

(Lugansk), 180 (364), 5. [in Russian]. **28. Tryhub, O. P.** (2009). *Rozghrom ukrainskoi tserkovnoi opozytsii v Rosiiskii Pravoslavnii Tserkvi (1922–1939 rr.)* (The defeat of the Ukrainian church opposition in the Russian Orthodox Church (1922–1939)). Mykolaiv. [in Russian]. **29. Tryhub, O. P.** (2009). *Rozkol Rosiiskoi Pravoslavnoi Tserkvy v Ukraini (1922–39 rr.): Mizh Derzhavnym Politychnym Upravlinniam ta reformatsiieiu* (Split of the Russian Orthodox Church in Ukraine (1922–39): Between the State Political Directorate and the Reformation). Mykolaiv. [in Ukrainian]. **30. Feodosii (Protsiuk), mytr.** (2004). *Obosoblencheskye dvyzheniya v pravoslavnoi Tserkvy na Ukrayne (1917–1943)* (Separate movements in the Orthodox Church in Ukraine (1917–1943)). Moscow : Church History Society. [in Russian]. **31. Forostiuk, O. D.** (1999). *Pravoslavnaya Luganshchyna v roky gonenyi i tragicheskikh ispytaniy (1917–1988 gg.)* (Orthodox Lugansk region in the years of persecution and tragic trials (1917–1988)). Lugansk : Redaktsionno-izd. otdel LIVD. [in Russian]. **32. Forostiuk, O. D.** (2004). *Luhanshchyna relihiina : istorychnyi i pravovyi aspekty* (Luhansk Religious: Historical and Legal Aspects). Luhansk. (in Ukrainian). **33. Forostiuk, O. D.** (2000). *Pravove rehuliuвання derzhavno-tserkovnykh vidnosyn u radianskii Ukraini v 1917–1941 rokakh (na materialy Donetskoho rehionu)* (Legal regulation of state-church relations in Soviet Ukraine in 1917–1941 (on the material of the Donetsk region)). Luhansk: RVV LIVS. [in Ukrainian].

Рубан М. Ю. Ліквідація організаційної структури та репресії проти обновленської Церкви на Донбасі 1929 – 1937

У статті здійснено спробу дослідити обставини ліквідації організаційних структур та репресій проти духовенства Української Православної Автокефальної Синодальної (обновленської) Церкви. Визначено ідеологічні та соціально-політичні передумови виникнення обновленського руху на території колишньої Російської імперії. Простежено хід закриття ключових обновленських громад на Донбасі. Висвітлено обставини довкола репресій провідних ієрархів та представників рядового духовенства місцевих єпархій Синодальної Церкви.

Ключові слова: Православ'я, обновленський рух, Донбас, Українська Православна Автокефальна Синодальна Церква, антирелігійна політика, репресії.

Рубан Н. Ю. Ликвидация организационной структуры и репрессии против духовенства обновленческой Церкви на Донбассе 1929–1937

В статье предпринята попытка исследовать обстоятельства ликвидации организационной структуры и репрессий против духовенства Украинской Православной Автокефальной Синодальной (обновленческой) Церкви. Определены идеологические и социально-

политические предпосылки возникновения обновленческого движения на территории бывшей Российской империи. Прослежен ход закрытия ключевых обновленческих общин на Донбассе. Освещены обстоятельства репрессий ведущих иерархов и представителей рядового духовенства местных епархий Синодальной Церкви.

Ключевые слова: Православие, обновленческое движение, Донбасс, Украинская Православная Автокефальная Синодальная Церковь, антирелигиозная политика, репрессии.

Ruban M. Y. Liquidation of the organizational structure of the Renovatoinist Church in Donbass and persecutions of its clergy in 1929 – 1937

The historical circumstances of the organizational development of the Renovatoinist movement in the Orthodox Church in Donbass still remains one of the less investigated pages of the Ukrainian Local Church history. Despite the fact that the problem of Ukrainian church history of the interwar period has been studied by many researchers, a large number of questions exist which require elaboration. Nowadays on the basis of the earlier unknown material it is possible to expand the general picture of the mentioned events. That`s why the main purpose of the article is to figure out the circumstances of the liquidation of the organizational structure of the Renovatoinist Church and persecution against its clergy in Donbass during the first decades of the Soviet rule in Ukraine.

The originality of the article involves an attempt to research the events of Donbass church history without traditional historical clichés, and in this case all the trends of Ukrainian church life of that time should be considered. In our strong opinion, ignoring the deep needs of interecclesiastic life normalization led to a church split. With help of the atheistic government the Renovatoinist movement achieved its institutional organization. That was the main cause of the slow development pace of the reformationally oriented Ukrainian Orthodox Autocephalous Synodal Church.

The fate of the Renovatoinist clergy was predetermined by its future patrons: upon reaching the church divide, seizing valuables and discrediting the higher hierarchy, the Renovatoinists had to share the fate of all enemies of the new political regime. Instead, the representatives of the Renovatoinist clergy saw in cooperation with the Soviet authorities their historic chance of implementing church reforms.

After the church division and fierce inter-denominational confrontation of the separate parts of Ukrainian Orthodoxy were reached, all organized structures of the eparchies of the Synodal Church in Donbass were liquidated. Today, the purged hierarchs and members of the ordinary clergy of the Renovatoinist Church make up a broad stratum of the unjustly forgotten as a result of the denominational strife of the sufferers for faith in the bloody years of brutal persecution of the 1930s.

In conclusion it's worth mentioning that nowadays the researching of Donbass church history of the interwar period is complicated by the difficult political situation in the region. Unfortunately, the material of the Lugansk and Donetsk archives is unavailable for Ukrainian researches, but gradual actualization of this problem makes the strong prospects for its fast research in future.

Key words: Orthodoxy, Renovationist movement, Donbass, Ukrainian Orthodox Autocephalous Synodal Church, anti-religious policy, persecution.

Стаття надійшла до редакції 16.10.2019 р.

Прийнято до друку 25.10.2019 р.

Рецензент – д.і.н., проф. Набока О. В.

**Правила оформлення авторських статей у збірнику
„Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Історичні науки”,
який є фаховим науковим виданням України**

Для публікації статті у збірнику наукових праць необхідно подати електронний варіант статті та довідку про автора/ів. Назва документу відповідає прізвищу автора(ів) (наприклад, Shumska.doc, Shumska.dovidka.doc). Стаття має бути прорецензована доктором наук відповідної галузі та рекомендована до друку. Надсилається відсканована копія рецензії з підписом рецензента, завіреним відділом кадрів. Статтю можна подавати однією з трьох мов: українською, російською, англійською.

Набір тексту здійснюється у Microsoft Word (*.doc, *.rtf) шрифтом № 12 (Times New Roman) на папері формату А-4; усі поля (верхнє, нижнє, праве й лїве) – 3,8 см; верхній колонтитул – 1,25 см, нижній – 3,2 см. Відступ абзацу – 1,5 см (форматування абзаців за допомогою інтервалів (пробїлів) чи табуляції неприпустиме).

У верхньому лівому кутку розташовується інформація про **УДК** (шрифт звичайний). Через рядок від УДК у лівому верхньому кутку вказуються **ініціали і прізвище автора**, шрифт напівжирний. Нижче – **ORCID ID** (в разі відсутності, його необхідно отримати, заповнивши анкету за посиланням: <https://orcid.org/register>). Через рядок великими літерами (шрифт напівжирний) друкується **назва статті** (вирівнювання по центру).

Зміст статті викладається за планом: **постановка проблеми** в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями; **аналіз останніх досліджень і публікацій**, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми та на які спирається автор; **виділення невіршених раніше частин загальної проблеми**, яким присвячується ця стаття; **формулювання цілей статті** (постановка завдання); **визначення методики дослідження** (сукупність методів дослідження, їх основний зміст, характеристики й показники, які вони фіксують, та одиниці вимірювання); **виклад основного матеріалу** дослідження з певним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; **висновки** з цього дослідження й **перспективи подальших розвідок** у цьому напрямі. *Усі перелічені елементи повинні бути стилістично представлені в тексті, але графічно виділяти їх не треба.*

Посилання на цитовані джерела. Просимо звернути увагу на те, що посилання в тексті мають бути оформлені не за номерним принципом (4, с. 26), а за стандартом АРА (American Psychological Association Style): у круглих дужках зазначається прізвище автора, та рік видання роботи (наприклад, Шумська, 2010). Якщо потрібно послатися на декілька джерел, варто перелічувати їх через крапку з комою (наприклад, Афанасьєва, 2016; Богданова & Саннікова, 2015; Moore,

2006). Якщо використовуються цитати, статистика тощо, то слід вказати номер сторінки посилання (Афанасьєва, 2016, с. 46; Bruner, 2012, р. 24). Архівні джерела у тексті розкриваються повністю: (ЦДАВО., ф. 2, оп. 31, спр. 4, арк. 89). Докладніше про оформлення посилань дивіться у файлі *Зразки оформлення посилань та літератури*.

Бібліографія і при необхідності примітки подаються наприкінці статті після заголовку „**Список використаної літератури**” (без двокрапки) у порядку цитування й оформляються відповідно до ДСТУ 8302:2015. Бібліографічні джерела подаються послідовно, без відокремлення абзацом; ім'я автора праці (або перше слово її назви) виділяється напівжирним шрифтом.

Для коректного індексування публікацій наукометричними системами після „*Списку використаної літератури*” необхідно навести його копію латиною – **References**, яка оформлюється за **міжнародним бібліографічним стандартом АРА** (http://www.tandf.co.uk/journals/authors/style/reference/tf_APA.pdf)

У списку літератури назви робіт на мовах, де використовуються нелатинізовані алфавіти, повинні бути перекладені англійською та поміщені у квадратних дужках; назви джерел транслітеруються, в кінці слід вказати мову оригіналу у квадратних дужках.

У **References** для кириличних цитувань слід транслітерувати імена авторів та назви видань; останні також слід перекласти англійською та помістити в квадратних дужках після транслітерованої назви. Наприкінці треба зазначити мову оригіналу в квадратних дужках ((in Russian), (in Ukrainian)). Наприклад: Ivanova, I. I. (2009). *Aktualni problemy suchasnoyi sotsialnoyi roboty: antydyskryminatsiyna teoriya i praktyka* (Actual problems of modern social work: antidiscrimination theory and practice). Uzhhorod: „AUTDOR-SHARK” (in Ukrainian).

Для **транслітерації з української мови** радимо використовувати сайт <http://ukrlit.org/transliteratsiia>, з **російської** – <https://nyc-brooklyn.ru/transliteration/>

Якщо цитоване джерело має назву англійською мовою, необхідно вказувати лише його.

У списку **References** не дозволяється використання кириличних символів. Для перевірки наявності кириличних літер у латинському тексті (і навпаки) можна скористатися будь-якою програмою (http://invitemsg.com/cyrillic_search.php).

Назви періодичних видань (журналів) треба наводити відповідно до офіційного латинського написання за номером реєстрації ISSN (<https://portal.issn.org/>)

Статтю завершують 3 анотації обсягом 1600 символів кожна (українською, російською, англійською мовами) із зазначенням прізвища, ім'я та по-батькові автора, назви статті та ключовими словами (3 – 5 термінів).

Зразок оформлення статті:

УДК 334.754(470+571)

О. А. Забудкова

<https://orcid.org/0000-0002-0289-5317>

ПРОМИСЛОВІ МОНОПОЛІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: ПРОБЛЕМА ТЕРМІНОЛОГІЇ

В умовах ринкової економіки логічним є прагнення учасників ринку збільшити свій вплив на нього, задля чого використовуються різні способи та методи. Важливим засобом посилення позицій підприємців є їх об'єднання з метою обмеження конкуренції – монополії різних форм (картелі, синдикати, трести тощо).

.....

Список використаної літератури

1. **Звіт** антимонопольного комітету України за 2018 р. К. : (Б. в.), 2019. 340 с. 2. **Мотылев В. Е.** Об особенностях промышленного развития России в конце XIX – начале XX века. *Вопр. истории.* 1955. № 7. С. 11–28. 3. **Бовыкин В. И.** Зарождение финансового капитала в России. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1967. 295 с. 4. **Лаверычев В. Я.** Некоторые особенности развития монополий в России. *История СССР.* 1970. № 2. С. 80–97.

References

1. *Zvit antymonopolnoho komitetu Ukrainy za 2018 r.* (Report of the Antimonopoly Committee of Ukraine for 2018). (2019). Kyiv: (N. p.) (in Ukrainian). 2. **Motylev, V. E.** (1955). Ob osobennostyakh promyshlennogo razvitiya Rossii v kontse XIX – nachale XX veka (About the peculiarities of industrial development of Russia in the late XIX – early XX century). *Voprosy istorii*, 7, 11–28 (in Russian). 3. **Bovykin, V. I.** (1967) *Zarozhdeniye finansovogo kapitala v Rossii* (The origin of financial capital in Russia). Moscow: Izd-vo Mosk. un-ta (in Russian). 4. **Laverychev, V. Ya.** (1970) *Nekotoryye osobennosti razvitiya monopoliy v Rossii* (Some features of the development of monopolies in Russia). *Istoriâ SSSR*, 2, 80–97 (in Russian).

Зразок оформлення анотації:

Забудкова О. А. Промислові монополії Російської імперії: проблема термінології.

В статті аналізується проблема термінології під час вивчення процесів монополізації промисловості Російської імперії. З'ясовано, що наприкінці XIX – на початку XX ст. у науковій літературі та пресі не

склалося єдиної системи понять на визначення різних форм монополістичних об'єднань, дефініції „картель”, „трест”, „синдикат” використовувалися довільно. Найпопулярнішою була остання – синдикатами називали більшість союзів, незважаючи на те, що ними є виключно монополістичні угоди про спільний продаж продукції через спеціальну контору або аналогічний орган. Вказано, що така плутанина у поняттях часто зберігалася й у більш пізніх розвідках. Часто у радянській історіографії до них відносили найпростіші монополістичні угоди, які виникали з середини XIX ст. у сфері кредитування та торгівлі, що дозволяло підкреслити одночасність виникнення монополістичних тенденцій з провідними країнами Заходу. У статті розглянуто визначення картелів, синдикатів і трестів з юридичної та економічної точок зору, визначено їхні ознаки. Наведено приклади картелів, які традиційно відносили до синдикатів: цукровий (1887–1995 рр.), Бюро рафінерів (1903–1916 рр.), „Рада представників паровозобудівних заводів” („Продпаровоз”, 1900–1918 рр.), „Союз бакинських гасозаводчиків” (1893–1897 рр.) та ін. Сформульовано висновок про необхідність подальшого вивчення відомих нам монополій з метою чіткого визначення їх форм задля розуміння сутності конкретної угоди, ступеня її розвитку та характеру впливу на ринок.

Ключові слова: монополія, синдикат, картель, Російська імперія.

Забудкова О. А. Промышленные монополии Российской империи: проблема терминологии.

В статье анализируется проблема терминологии при изучении процессов монополизации промышленности Российской империи. Установлено, что в конце XIX – начале XX в. в научной литературе и прессе не сложилось единой системы понятий для определения различных форм монополистических объединений, дефиниции „картель”, „трест”, „синдикат” использовались произвольно. Самой популярной была последняя – синдикатами называли большинство союзов, несмотря на то, что ими являются исключительно монополистические соглашения о совместной продаже продукции через специальную контору или аналогичный орган. Указано, что такая путаница в понятиях часто сохранялась и в более поздних исследованиях. Часто в советской историографии к ним относили первые монополистические соглашения, которые возникали в сфере кредитования и торговли, что позволяло подчеркнуть одновременность возникновения монополистичных тенденций с ведущими странами Запада. В статье рассмотрены определения картелей, синдикатов и трестов с юридической и экономической точек зрения, названы их признаки. Приведены примеры картелей, которые традиционно относили к синдикатам: сахарный, Бюро рафинеров, „Союз бакинских керасинозаводчиков”, „Совет представителей паровозостроительных

заводов” („Продпаровоз”) и др. Сформулирован вывод о необходимости дальнейшего изучения известных нам монополий с целью четкого определения их форм для понимания сущности конкретного соглашения, степени его развития и характера влияния на рынок.

Ключевые слова: монополия, синдикат, картель, Российская империя.

Zabudkova O. A. Industrial monopolies of the Russian empire: terminological problem.

The article analyzes the problem of terminology during the study of the processes of monopolization of the industry of the Russian Empire. It was found out that in the late 19th and early 20th centuries. In the scientific literature and the press there was no single system of concepts for the definition of various forms of monopolistic unions, the definitions of "cartel", "trust", "syndicate" were used arbitrarily. The most popular was the latter – syndicates were called most unions, despite the fact that they have exclusively monopolistic agreements on joint sale of products through a special office or similar body. It is indicated that such confusion in the concepts often persisted in later intelligence. Often in Soviet historiography the most simple monopolistic treaties, which arose from the middle of the nineteenth century, were attributed to them. in the field of lending and trade, which allowed to emphasize the simultaneous occurrence of multicultural tendencies with the leading countries of the West. The article deals with the definition of cartels, syndicates and trusts from the legal and economic point of view, their features are determined. The following are examples of cartels that traditionally belonged to the syndicates: sugar, The Bureau of Refiners, "Prodparovoz", the Union of the Baku kerosene manufacturers and others. The conclusion is made on the need for further study of the monopolies known to us in order to clearly identify their forms in order to understand the nature of the impact on the market.

Key words: monopoly, syndicate, cartel, Russian empire.

Окремим документом подається Авторська довідка:

1. Прізвище, ім'я, по батькові (**повністю**).
2. Місце роботи, посада, звання, учений ступінь.
3. Адреса навчального закладу, кафедри.
4. Домашня адреса.
5. Контактні телефони (службовий, домашній, мобільний), e-mail – **обов'язково**.

Оргкомітет залишає за собою право відмовити авторові в публікації статті, яка не відповідає редакційним вимогам, матеріали авторові не повертаються.

Наукове видання

ВІСНИК ЛУГАНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРИЧНІ НАУКИ Всесвітня історія, Історія України.
Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

№ 8 (331) Листопад 2019

Засновано в лютому 1997 року (27)

Підписано до друку 31.11.2019. Формат 60x84/16. Гарнітура
Cambria. Папір офсетний. Друк офсетний. Облік.-вид. арк. 7,2 .
Замовлення № 03/04.